

СУЧАСНІСТЬ

Я. Славутич: Фльорентійські сонети — Б. Бойчук: Остання зустріч — Б. Кравців: О. Білецький про радянське шевченкознавство — В. Дорошенко: І. Франко і М. Грушевський — В. Чапленко: Український фольклор у творчості М. Гоголя — А. Жук: Пам'яті Миколи Порша — В. Маркусь: Четвертий том «УРЕ» — О. Горбач: Післявоєнні мовознавчі публікації в УРСР — Б. Кравців: «Книга биття» українського народу — «Археологія України» Я. Пастернака — Й. Л. Ліхтен: Продовження дискусії про українсько-єврейські взаємини — Критика і бібліографія — Нотатки — Лист до редакції

1 (13)

СІЧЕНЬ 1962

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

1 (13)

СІЧЕНЬ 1962

РІК ВИДАННЯ ДРУГИЙ

МІЮНХЕН

Видає: Українське товариство закордонних студій

Редакція:

Іван Кошелівець (головний редактор), Богдан Бойчук, Богдан Кравців,
Кирило Митрович, Дарія Ребет, Володимир Стахів (суспільно-політична
частина).

Редакція не приймає статей, не підписаних автором. У справі незамов-
лених та неприйнятих статей не листується.

Редакція застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.
Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди
редакції.

Gemäß dem Gesetze über die Presse vom 3. Oktober 1949 (§ 8, Abs. 3)
und gemäß der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. Februar
1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.
München 2, Karlsplatz 8/III (Telephon: 59 46 67)
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer: Roman Tymkewycz

Dreck: Buchdruckerei und Verlag „Biblos“ München 13, Hess-Str. 50-52

ЛІТЕРАТУРА

ЯР СЛАВУТИЧ: ФЛЬОРЕНТІЙСЬКІ СОНЕТИ

* *
*

Рим — велич, а Фльоренція — краса!
Жадав би вік свій провести край Арно,
Де по старих палацах володарно
Дзвенить мистецтва радісна яса.

Жадав би вмерти в час, як небеса
Полощуть сяєвом собори зарно,
І, ставши духом, пальцями безкарно
Торкати мармур чистий, мов роса.

Та ти, о рідний Києве днедавній,
Мене місійно по світах ведеш
І надихаєш, подвигами славний,

Щоб я, тобі лиш відданий без меж,
У стіп Мадон примкнувши злегка вії,
Звитяжно снів Орантою Софії.

4 квітня 1961
Palazzo Vecchio

FIRENCE

Етрусська кров тече в блакитних жилах,
Жагою збурена етрусська кров!
Жорстокий Рим, що тіло поборов,
Не знищив духа вільного спочилих —

І він повився по тосканських схилах
І розбуяв палацами з дібров;
Фльоренція в розкриллі корогов
Звелася цвітом лілій отяжілих.

Стою на вежі й наслухаю зів
Inferno Данте з нетрів підземелля,
І бачу, як між плахтами домів

Литво Челліні й пензель Рафаеля,
І Мікель-Анджелью зуб-молоток
Плетуть Firenze вічності вінок.

5 квітня 1961
Piazza della Signoria

БОГДАН БОЙЧУК: ОСТАННЯ ЗУСТРІЧ

Я не зовсім певна, що це є почуття любови. Хіба можна мертвого?.. Любові треба щось живе для згорання: теплих і дещо роздертих в усміх уст; лагідних рук, що збуджують бажання, торкаючися грудей чи стегон; очей, що безнастанно кличуть у сади почувань, де забувається, — та це також, можливо, не любов. Коли б хоч дощ не злизував холодними, слизькими язиками з мене шкіру! Ці хрести — Його були розп'яли на великому хресті, що простягався від землі до самих стіп Творця, та це, я думаю, не зменшувало болю — ці хрести такі маленькі, монотонні, вбогі! Грузнуть, нахилиються нерадо на свої гроби, які лежать з розмоклими й запаленими в землю животами. «Той вечір був для нас. Бо темрява була лагідна і нерадо ковтала тіло дня, який лежав на обр'ях, кінчаючись. Ми підійшли одне до одного, ступаючи м'якою прохолоддою вечора. Бо мусіли. Бо нам було призначено наблизитись тілами і зогріти їх у піднесеному акті» — так казав — «життя чи смерти». Жак мені таке казав на першій зустрічі. Гм, життя чи смерти... життя і смерти! Бо я ніколи не могла їх розлучити. Жак, Жак, — ти забув мені сказати, чи можна мертвого лю — Не можу. Я не можу навіть плакати. Легені, мов би ватою набиті, і кожний глибший віддих роздирає їх до болю. Хай дощ за мене плаче байдужими до долі людської сльозами. Ці гроби лежать рівненькими рядами — всі однакові. І як його знайти? Лежать рядами, наче вояки, які проходили рядами, томилися і в тінях цих хрестів лягали відпочити. На вічну — хтось розмазав їхні очі: роки, дощі чи вітер розмазали букви на хрестах, які колись дивилися живим в обличчя і нагадували. «Пощо? Не вдягай ще. Сукня буде тільки кривдити красу твого тіла. Приляж ще коло мене. Я люблю втягати шкірою тепло твоїх гнучких і повних — поцілуй мене, Івет. Я буду бачити тебе такою до кінця». Жак, ти мене такою бачив до кінця! Бо твій кінець чомусь спішився. І хто знає, як краще. Бо так ти мусів би бачити, як з року в рік уста стають тоншими і стискаються, як між травною днів десь губляться погляди надій, і навіть тіло топиться повільно і зникає. Нічого не лишається з краси. І я не знаю, що лишається з любови. Все замазується. Букви на хрестах, неначе очі з-поза смерти, дивилися колись живим в обличчя і нагадували: імена, Анре, Поль, Альберт, Шарль, Мішель, П'ер, — та імена не мають точного звучання; або нагадували про героїство тих, що за друзів своїх життя, — та це наліплені слова, немов стяжки й хрести відзначення на грудях; вони нагадували радше, що жінки

ідуть назустріч старості самотні, що син питається щоночі матері, чи батько завтра вернеться і принесе йому м'яч червоної, а, може, й голубої, барви. Бо в усіх дітей є батько, який приносить іграшки, і хліб, і часом щось солодке. Не плач, не плач... До кого я говорю? Це я сама розплакалася і не можу навіть бачити цих написів як слід, які повільно пропадають для живих. «Бо те, що ми одне одному дамо — в любові, в ніжності, в чутті — не пропаде ніколи. Я думаю: для нас не пропаде. Між нас впихається війна. І те, що заховається в нашій пам'яті, залишиться для нас назавжди. Ніщо не може впахитися між нас і нашу пам'ять. Не йди додому цієї ночі. Залишайся тут, зо мною. Так мало вже лишилося — присунься, пригорнися, може, я забуду... Івет, Івет, не будь сумною, я хочу пам'ятати тебе радісною. Я повернуся, бо я тебе — »

Вони так скоро пропадають для живих. Я не пішла тоді додому. Чотири дні ми провели разом. Ми тоді любили одне одного і наблизились, — як тільки двом істотам людським дозволено наблизитися. Аж його забрали до — Не можу прочитати: Жак Е — Е — то, мабуть, не він, мені бракує віддиху, мабуть, не він, я думаю, що він десь ліг собі під лісом, де приємніше і краще можна відпочити, Жак Е — Ет, чогось трясуться літери, він певно десь під лісом, і чекає, бо я йому казала, що прийду, а, може, й не лягав, можливо, то була помилка з хрестом заслуги, Жак Е—Етьєн, — не він! Аж легше дихати. Я втомлена. «Бо ми були весь час напружені, любилися і нишком турбувалися одне за одного. Івет, не плач. Нічого не порадимо. Війна зортає всіх: спочатку молодих, а потім — кого тільки попаде. Беруть, і треба йти. Та не хвилюйся, не хвилюйся, я буду обережний і ходитиму між свистом куль, як діти ходять між дощем — пригадуєш? А ти їдь до Нью-Йорку, як тобі порадив батько. Не переч, — бо там атишніше. І я не мусяти хвилюватися за тебе. Їдь. Я скоро вернуся з війни, а ти прийдеш із Нью-Йорку, — і я вийду тобі назустріч. Тут, на цей двірець. Мені вже кажуть лізти до вагона, поцілуй мене, ще раз, а ти — » Я чужа на цьому кладовищі. Імена мені також чужі, тримаються здалека, їм моя присутність зайва. Його так скоро відірвали від мене і попхали до вагона, я не встигла попрощатися як слід, ані сказати, що я його також любила. Він виглянув через вікно і щось почав казати. Але свист машини перетяв тремтячу нитку голосу, яка тягнулася до мене від вікна. І почали колеса бити об рейки, як тисяча залізних серць. І стукіт настирливо пхався в уха — я прийду! — заглушував, і виповзав з натовпу, заглушував свідомість — я прийду до тебе, я — і колеса немов ударяли в мозок — я прийду, прийду, прийду! Як поїзд зовсім зник, лишивши за собою довгу згадку, я врешті усвідомила, що це кричав мій власний голос, що я стояла, мов заклята, і викидала з горла: я прийду, прийду! І це мене злякало, хоч я не знала ясно, що це значило. Марсель М., Теодор Сімон, Жан П. — це, мабуть, були ввічливі хлопці, і я нікого з них не знала.

Не крич! Мовчи! Лети собі. Тобі подобалися мої очі? Вони погасли і негарні — навіть до клювання. Я люблю цю пташу, вона мені нагадує мене. І я поїхала. Мене зустріли в Нью-Йорку і взяли до себе старенькі люди, приятелі мого батька. Вони були ласкаві й добрі, — вони були б ділилися зо мною власним щастям, якого майже не зазнали, були б ділилися своїм життям, якого їм лишилося так мало. Але ділити щастя з іншими не можна, і свого життя комусь віддати частку дуже тяжко. Я своє віддала б відразу, та кому воно потрібне? А добрість не лічить, ні думок, ні почувань, які боліли і рвалися від мене вночі — там лишився Жак і бігав поміж кулями, як діти між дощем, або ховався десь у болоті, це скоріше... Бо там тілами людськими давилася земля, та ні, не так: там «порохом давилися громи і дерли на кусочки вітер» — я десь таке читала, та воно тепер звучить, як вихилися вправної — А тут лягали хлопці, які напевно були ввічливі і когось любили. Кажуть, що в тузі жінка в'яне, — кожна жінка в'яне: в часі. Можливо, в тузі в'яне скоріше. А я також... Почула в грудях легкий біль — це давня подруга моя вернулася, з якою я розлучилась колись у дитинстві. Вона звичайно вертається тоді, коли людина в горі чи в розпуці. Все вертається. Звичайно. «Дорога Івет! Пишу закостенілими руками, бо наспів до нас з півночі холод, а нагріти ці окопи, які нам хата, і захист, і ліжко, — майже не можливо... Але я гріюся щоденно згадкою про тебе. Чи ти така, якою я тебе лишив? Наші ночі, дотик твого тіла і любов — це те найкраще, що я з собою взяв і завжди ношу в свідомості. Тому я думаю, що я щасливий. Все інше загубилося з минулим. Лишилася тільки сучасність, яка чекає кожної хвилини на чесьє життя. І, дивлячися сучасності в порожні очі, почуваю себе самотнім і тоді бажаю, щоб ти носила мого сина в лоні. Не гнівайся, Івет — » Як можна гніватися. Це збудило стільки почувань! Коли мене взяли до — білих ліжок, над якими згиналися білі люди, і за вікнами мовчали білі дні, я часом думала про сина. Та це була лише моя знайома ще з дитинства, яку мені, мабуть, холодними устами передала мати, молодію ще відходячи. Якщо б я мала сина, то могла б їти назустріч старості, не було б так лячно. Я лежала на одному з білих ліжок з хворими, як у моєї матері, легенями. І дні тягнулися, немов загусла рідина, і за вікном дерева покривалися зеленню, а потім зелень грілася на сонці, дозрівала, падала на землю, і її старанно прикривано білим простиралом — так, як нас. І знову: за вікном дерева розквітали в зелень, і знову зелень грілася, і дозрівала, і падала, і білі стіни гнітили, і люди в білому приходили, і нагиналися над ліжками, і відходили, і знову приходили; о, чому людина хоче жити, коли життя таке старанно біле і однакове? «Достойна Громадянка! Президент Республіки від імени всього народу кладе на баші руки Хрест Заслуги за найвищу службу для своєї Батьківщини, яку виконав Жак Е., героїчно загинувши на посту чести — » Ці слова, блискучі та гладенькі, як ножі, ще до сьогодні ріжуть мое серце!

Виконав найвищу службу, а президент республіки підписує, проснувшись по обіді... Їм треба, мабуть, мертвих — з мертвими їм, мабуть, легше гнати до кінця живих. Я викинула хрест заслуги крізь вікно, він був холодний, Жак його ніколи навіть не торкався, навіть думкою його ніколи не зогрів. І я тоді хотіла тільки вмерти.

Шість літ пролежала, не маючи бажання залишити навіть білий світ своєї санаторії. То досягнення і досліди людей дали мені назад здоров'я, яке було для мене зовсім зайве. Бо ніхто не знає, як повернути жінкам красу. І я вернулася назад додому, бо я казала, що прийду. Писали, що його поклали на спочинок десь тут. Але де? Я мушу знати, я мушу знати, чи він справді — Я не зовсім певна, чи це є почуття любови, я така сама, ніхто мене не бачить, і навіть нема з ким поділити слів. Ніхто мене не любить. І моя любов також нікому не потрібна. Чи це нарешті вже кінець, чи вони вже справді вистріляли всі набойі, чи вистріляли все: разом з бажаннями колись стріляти знову? Жак, де ти? Жак! Я втомлена. Не можу далі йти. «Чи ти така, якою я тебе лишив?» Жак, Жак, голосніше! Де ти? «Я буду бачити тебе такою до кінця». Не будеш, ні! Я мушу знати, чи ти справді мертвий. Можливо, то була помилка з хрестом заслуги, можливо, він живе... О, ні! О, ні! Не хочу, я не хочу бачити його живим! Що я говорю? Я так не думаю. Я тільки не покажуся йому на очі. Бо я вже не така, якою він мене лишив. Обличчя зношене і зім'яте, тремтячі руки, ні! Я мушу знайти його, я мушу знати, чи він справді тут. Я втомлена — «бо те, що віддамо одне одному в любові» — мене вже всмоктує розмочена земля — «не пропаде ніколи» — ні, воно болітиме ціле життя, я мушу далі йти, мене вже всмоктує, я мушу знати. Я б ніколи не пережила того, щоб він побачив це скалічене й пощерблене — ніяк, ніяк! Мене болить, я втомлена і, може, з хлопцями — вони не можуть бачити мого обличчя — ляжу відпочити. В них нема очей, вони поблажливі тепер.

БОГДАН КРАВЦІВ: **О. БІЛЕЦЬКИЙ**

ПРО РАДЯНСЬКЕ ШЕВЧЕНКОЗНАВСТВО

Минає пів року, відколи помер академік Олександр Іванович Білецький, один із справді найвидагніших не тільки українських, а й російських літературознавців, носій найвищих наукових титулів (доктор філологічних наук, дійсний член Академії наук УРСР і АН СРСР) і водночас із цим особа, що займала найважливіші становища в радянському українському літературознавстві, в тому числі пост директора Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка і відповідального — інакше кажучи, головного — редактора журналу «Радянське літературознавство». Але всі згадки і некрологи про нього в радянських публікаціях якісь дивно скупі і стримані. Людина, що своєю ерудицією, широким засягом зацікавлень і ґрунтовністю досліджень могла б бути гордістю науки в кожній світовій нації, ще й досі не дочекалася не тільки теплішої, але хоч би соліднішої статті про свій науковий доробок. В часописах «Радянська Україна» та «Радянська культура» і в «Літературній газеті» появилися тільки короткі некрологи, вміщені здебільша в самому кутку останньої четвертої сторінки, після оголошень про радієві та телевізійні програми; деякі з газет потім надрукували ще офіційні посмертні згадки, підписані президією АН УРСР, міністерствами освіти УРСР та Спілкою письменників України. З усіх вересневих чисел чотирьох радянських літературних журналів півторасторінкову згадку, підписану маловідомим К. Зелінським, надрукувала тільки київська «Вітчизна». Що більше, навіть «Радянське літературознавство», журнал, що його відновив і редагував акад. О. І. Білецький, присвятило пам'яті покійного (у п'ятій книжці за вересень-жовтень) тільки портрет і двосторінкову редакційну згадку на останніх сторінках. Ні в одній з усіх радянських публікацій не подано точної дати смерті акад. О. І. Білецького, що може бути переконливим свідомством тієї неповаги, з якою ставляться радянські офіційні чинники до заслужених людей літератури і науки. Точна дата смерті О. І. Білецького — 2 серпня 1961 року — подана тільки в тепло написаній статті Флоріяна Неуважного, надрукованій на перших сторінках «Нашої культури», додатку до варшавського «Нашого слова» (в числі за вересень 1961 р.).

Причини такого стриманого, а то й холодного ставлення радянських офіційних кіл до пам'яті провідного і заслуженого науковця досить зрозумілі. В умовах советської некультури і псевдонауковости по-

стать акад. О. Білецького, не зважаючи на всю його опортуністичну щодо настанов і вимог партійного режиму наукову діяльність, була неприйнятною і чужою. Він був справжній, високої класи науковець, і це, при одночаснім посіданні ним провідних становищ у радянській науці, дозволяло йому ставитися критично до «здобутків» та «досягнень» радянської псевдонауки. Цю свою негативну оцінку він умів висловлювати також і прилюдно. І ще треба ствердити, що останнім часом акад. Білецький намагався направити багато того, що було понівечене і знищене за минулих років в українській науці в наслідок екстермінаційної і русифікаційної політики режиму.

Не заперечуючи заслуг акад. О. Білецького для української науки, зокрема у виховуванні і вишколюванні нових наукових кадрів, але й не реабілітуючи його за його примирливе ставлення до здійснюваних комуністичним режимом антиукраїнських тенденцій, що спричиняло не раз чимало шкоди українській науці, — все ж уважаємо за належне нагадати про ті виступи акад. Білецького, в яких він — правда, завжди з позицій офіційної науки і в супроводі безупинного засуджування «буржуазно націоналістичної», особливо еміграційної української науки — більше чи менше відкрито характеризував окремі ділянки радянського літературознавства.

Одним із таких виступів була доповідь О. І. Білецького, прочитана під час дев'ятої наукової Шевченківської конференції, що відбулася 9-11 березня 1960 р., на об'єднаному засіданні наукових організацій в Інституті російської літератури (Пушкінському домі) АН СРСР 9 березня. Ця доповідь надрукована за стенограмою у «Збірнику праць дев'ятої наукової Шевченківської конференції», що вийшов у в-ві АН УРСР у Києві 1961 р. п. н. «Завдання і перспективи вивчення Шевченка» (стор. 13-25).

«Так, багато зроблено і зроблено непогано, але треба зробити ще більше і краще, — стверджував акад. Білецький у цій доповіді, що в ній на всіх 13 сторінок дев'ять сторінок займає гостра критика радянського шевченкознавства. — Багато з того, що зроблено, радує, але чимало є й такого, що викликає якщо не гіркоту, то певну досаду... Тому будемо говорити не тільки про достоїнства, але й про недоліки...

«Так зване академічне видання, про яке я говорив, у всякому разі краще за попередні, але і в ньому чимало спірних моментів, і воно не може вважатися дефінітивним...

«Спинимось і на інших моментах. Біографія Шевченка взагалі створена. Але тут, говорячи про це, не можна не подумати, в якій мірі не скоординовані праці в галузі біографії, не зважаючи на наявність у нас великої кількості різних координаційних комісій. Ось Є. П. Кирилук написав біографію Шевченка. Одночасно Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка (треба додати, що директором відділу шевченкознавства в цьому інституті є той же Є. П. Кирилук, чого

акад. Білецький дискретно не згадав! — Б. К.) веде і закінчує роботу над створенням наукової біографії Шевченка. Колектив наукових працівників Одеського університету запланував і здав до друку ще біографію Шевченка (уже видана з датою 1960 р. — Б. К.). От уже справді „не было гроша, да вдруг алтын”. Чи не занадто багато біографій! Існує літопис Шевченка, один, другий (тепер друкується вже й третій! — Б. К.), і в усіх цих літописах багато фактів, що до Шевченка не мають ніякого відношення, різні неточності, на які вже вказувалося в критиці.

«Видані в двох книгах мемуари сучасників про Шевченка. Але одне видання, упорядковане А. Костенком, пропонує мемуари в українських перекладах, не враховуючи, якою мовою вони були написані, тому для наукового цитування ними користуватися не можна: довелося б українські тексти повертати до першого російського оригіналу або звиряти з виданнями, де ті спогади зберігаються. Друге видання, здійснене Державним музеєм ім. Т. Г. Шевченка, за редакцією К. П. Дорошенко, примушує згадати часи вересаївського монтажу „Пушкін у житті”, але з однією істотною різницею: якщо Вересаєв робив свій монтаж, показуючи нам, одверто кажучи, Пушкіна більше як „гуляку праздного”, ніж геніяльного поета, то в українському виданні все, що так чи інакше може скомпромітувати Шевченка, замінено крапками та квадратними дужками. Науковому працівникові з цим виданням нема чого робити. Хто знає, що під цими крапками ховається? Але ніяких пояснень тут не знайти.

«Дивись на все це, і мимоволі постає питання, чи не занадто багато значення надаємо ми біографічним розшукам. Чи справді деталі біографії мають таке істотне значення для розуміння того безсмертного явища, яке називається творчістю великого поета? ... Справжня постать Шевченка не в листах, не в ділових документах, не в спогадах більш-менш випадкових і невідповідних знайомих. Тому мене мало хвилює питання, коли саме, якого числа чи місяця виїхав Шевченко з Козятина. Нічого не каже мені, наприклад, той факт, що Шевченко міг зустрітися з Белінським у вітальні Є. Гребінки чи у Струговцікова. Цілком вірогідно, що Шевченко читав статті Белінського, хоч певних відомостей ми про це й не маємо; але уявити собі, що Шевченко, потрапивши у великий гурток знайомих Гребінки чи Струговцікова, одразу помітив там Белінського і що Белінський зараз пішов йому назустріч і зірким оком побачив у скромному юнакові майбутнього великого поета і революційного демократа, — яка це наївність! Це нагадує припущення одного з шевченкознавців, що майбутній поет неодноразово зустрічав Пушкіна, бо Пушкін жив у Петербурзі, ходив тими самими вулицями, що й Шевченко, — і обидва поети не могли не зустрітися. А, може, й так: може, Шевченко навіть знав, кого він бачить, а Пушкін напевно не знав — для літературознавця цей факт так само «значний», як ті квартири, де проживав чи бував у 30-40-ві роки Шевченко в Петербурзі і яких тепер

часто вже не існує; будемо пам'ятати, що наше завдання — вивчення літератури, а не життя письменників, незалежного від їх літературної діяльності. Давно загинув Т. Г. Шевченко; ми шануємо його пам'ять; проте головне для нас, повторюю, його твори, його величезний внесок в історію української, а разом і світової літератури...

«Марксистсько-ленінська метода вимагає від нас вивчення фактів у їх русі, в їх історичному розвитку, в суперечливості їх природи. Ця вимога визнається в теорії, але покищо не всіма і не з однаковою майстерністю застосовується в дослідницькій практиці. Особливо цим грішать (незручно про це говорити, а „говорити треба”, як сказав якось Шевченко) товариші філософи, які пишуть книги про світогляд поета, про його естетичні та загальнополітичні погляди. Є серед них книги більше вдалі. Я схильний оцінити позитивно книгу І. Д. Назаренка „Світогляд Т. Г. Шевченка”, яка мені подобається своєю прямолінійністю, категоричністю і полемічним запалом. Але, як правило, рецепт складання книжок про світогляд Шевченка простий: Шевченко — революційний демократ. А якщо він революційний демократ, то він друг російських революційних демократів, отже він матеріаліст, атеїст, утопічний соціаліст тощо. Цитати до схеми підшукуються легко, з такою ж легкістю, з якою вони підшукуються нашими ворогами (тобто „буржуазними націоналістами” — Б. К.), що Шевченко був ідеаліст, містик. Тут текст, як „дишло, куди повернеш, туди й вийшло”.

«Основна тенденція більшої частини цих книжок про світогляд Шевченка — це тенденція за всяку ціну виправити, вирівняти погляди поета, „підтягнути” його з усіх сил до нашої сучасності. Звичайно, це неможливо, це не вдається. В таких випадках пишуть, припустімо, хоча не про Шевченка, а про інших демократичних українських письменників, так: він майже впритул підійшов до діалектичного матеріалізму, але не перейшов, він зробив великий крок, але крок цей не дороблений. Майже так стоїть справа і з Шевченком.

«Це не тільки у нас на Україні, це зустрічаємо і в російських виданнях. Ось, наприклад, у „Короткому філософському словнику”, виданому 1955 р., читаємо: „Шевченко борювся за дружбу російського і українського народів, оспівав «славного із славних» — Богдана Хмельницького, борця за воз'єднання України з Росією”.

«А подивіться текст „Кобзаря”, де там є таке захоплення Богданом Хмельницьким, захоплення укладеною угодою з царем Олексієм Михайловичем? Немає ніде. Шевченко захоплювався Богданом Хмельницьким як борцем за волю українського народу, але сумував з приводу спілки його з російським царизмом, натурально, не передбачаючи того, що ми визначали через 300 років після Переяславської Ради.

«Але ось книга про світогляд Шевченка, яка витримала вже два видання, книга покійного вже автора. Ну що ж — „про мертвого нічого, крім доброго”. Але я говорю не про мертвого, а про книгу, яка

живе і витримала два видання. Це книга Я. Дмитерка „Общественно-политические и философские взгляды Т. Г. Шевченко”, видана Інститутом філософії Академії наук СРСР. Можливо, товариші не досить чітко уявляють собі культуру Шевченка, але ось дозвольте прочитати цитату з цієї книги: „Шевченко набрасывается на учение, посещает лекции по физике, геологии, анатомии, зоологии, астрономии. Изучает труды европейских философов и ученых — Галилея, Бэкона, Вольтера, античных мыслителей, позднее французских просветителей, Фейербаха, утопистов. Читывается произведениями художественной литературы, русской и европейской, читает . . . : Гомера, Данте, Шекспира, Гете, Шиллера, Гайне, Бальзака, Ж. Занд, Беранже, Барбье, Байрона, Бернса, Вальтера Скотта, Мицкевича”. Чому б тут не згадати ще два десятки імен? Одним словом, Шевченко стає одним з найосвіченіших людей свого часу. У нас дуже люблять найвищий ступінь: якщо успіхи, то вони величезні, колосальні. Якщо Шевченко був освіченою людиною, то для чого називати його найосвіченішим? З книги Я. Дмитерка можна довідатися про багато речей. Можна дізнатися, що один з київських учених, запрошених у Москву, Єпіфаній Славинецький поширював ідеї геліоцентризму, завдав нищівного удару середньовічній схоластиці та ідеалізму. Тут можна дізнатися, що Сковорода підняв народ на боротьбу проти кріпосницьких порядків. Тут можна довідатися про те, що вірші Шевченка з „Кобзаря” глибоко співзвучні народній пісні „Дивлюсь я на небо та й думку гадаю”. Щоправда, цей вірш став народною піснею, але це вірш поета Петренка, і друкується в його творах так само, як „Узник” Пушкіна, що став народною піснею, але залишився віршем Пушкіна. І, нарешті, про наукові роботи та дослідження Шевченка. В них Шевченко також виступає як передовий мислитель і революціонер: „Шевченко оставил нам ценнейшие материалы по самым различным отраслям науки: по истории и археологии, по ботанике и зоологии, по географии, этнографии и исторической географии, по истории литературы и искусства. Его исследования и описания Украины, России, Средней Азии не утратили своего большого научного значения до настоящего времени. К сожалению, полностью они еще не изучены”.

«Можна додати ще один жаль, що їх ще не знайдено. Таким шляхом згущення фарб, до того ж шляхом вкрай недбалою поводження з фактами, створюються різні фантастичні образи, створюється абсолютно статичний (чи не мало б тут бути слово „фальшивий”? — Б. К.) образ Шевченка. Естетичні погляди Шевченка формувалися з дитинства, з дитячих років він був послідовником Чернишевського. Чернишевський ще не встиг вступити на творчий шлях, а Шевченко був уже його послідовником!

«Особливо легковажно вирішується питання про атеїзм Шевченка. Як типову можна навести цитату з того ж таки «Краткого философского словаря» (вид. 1955 р.): „Шевченко розоблачав ложь религии, лицемерие и свекорьствие попов, на крови народа строящих свое

благополучие. Атеист Шевченко решительно отрицал потусторонний мир... Атеизм Шевченко имеет свои особенности. Он нередко употребляет такие слова, как бог, святой й т. п. Но он вовсе не вкладывал в них религиозного содержания. „Бог” у Шевченко — это, как правило, правда по разумению народа” (стор. 542). А проте справа розв’язується не так просто. І вона, зрозуміло, не в тому, що Шевченко вживав слова „Бог” (в тексті доповіді акад. Білецького це слово завжди з малої літери, всупереч усім автографам Шевченка! — Б. К.), „святий”, звертався до біблії — псалмів та пророків, до Євангелія тощо. І не в тому, що він лаяв „косматих жерців”, тобто православних попів, знущався з церковних церемоній, римського папи. Але суворої послідовності в цьому напрямі в Шевченка не було. Майже на кожній сторінці своїх поезій Шевченко звертається до Бога — то з жалями і благаннями, то з прокляттями і погрозами. Справжній атеїст, в якого відсутня ідея «Бога», навряд чи стане так робити. Коли хтось уявляє собі Бога не у вигляді показного величного старця чи лагідного Богочоловіка, якщо комусь огидні попи, що торгують своєю професією, перетворюють її в дохідне підприємство і т. д., — чи можемо ми вже віднести його до атеїстів? Ми знаємо багато сектантів, які цілком заперечують церковну обрядовість, попів, ченців та інших посередників між людиною та Богом. Чи були, наприклад, атеїстами Спіноза, Вольтер, Лев Толстой? У Спінози була своя ідея Бога; Вольтер, як відомо, був дійстом і стверджував, що якби Бога й не було, слід було б його вигадати; Лев Толстой цілком заперечував офіційне християнство, проте майже в кожному своєму творі згадував про Бога. Немає сумніву, що Шевченко, цей упертий «богоборець», переживав у своєму ставленні до релігії складну еволюцію. Хай його Бог не той, якого славиле казенне православ’я, хай це якийсь символ „правди”, „соціальної справедливості”, — все ж таки немає підстав категорично стверджувати, що ідея „Бога” буда в нього відсутня, що у нього була якась вироблена атеїстична система. Мораль первісного християнства, що мала у своїй основі чимало демократичних елементів, була Шевченкові (як, наприклад, петрашевцям) явно симпатична. Шевченко не написав би, як Франко, „Монолог атеїста”. У Шевченка не було яскраво вираженої антихристиянської тенденції, як у автора драматичної поеми „У катакомбах” — Лесі Українки (?! — Б. К.). Але творчість Шевченка спрямована проти тієї релігії, яка є опорою несправедливого соціального ладу. Проте і священик Іван Гус — борець проти римського католицизму, і первісні християни — „неофіти” викликали в нього гаряче співчуття. Питання про ставлення Шевченка до релігії не можна вирішити однією фразою, не беручи на увагу протиріч, з якими зустрічаємося, вивчаючи шевченківські тексти».

Стверджуючи, що «історію не треба ні погіршувати, ні поліпшувати», акад. О. І. Білецький в дальшому розправляє з «буржуазними націоналістами від Грушевського до Смаль-Стоцького, від Ле-

оніда Білецького... до Дмитра Чижевського» за те, що вони, мовляв, відривають Шевченка «від історичного ґрунту і створюють якогось позачасового Шевченка», то «пристібують поета-революціонера до свого вузько міщанського світогляду», то констатують у нього «національну виїнятковість, неповторну і незрозумілу людям іншої національності „українську душу”». Після такої розправи акад. Білецький ставить перед радянською наукою завдання «дати рішучу відсіч останнім залишкам фальсифікації великого поета»: «Ми мусимо більше знати, що пишуть про Шевченка вороги українського радянського народу... Вони знають майже все, що ми друкуємо. А ми їх продукцію знаємо не досить. Не можна боротися з ворогом крізь „димову завісу”. Не досить кинути в його бік слова „націоналістичне багно”, „мерзенні фальсифікатори”. Треба знищувати його логікою фактів. Не досить плюнути, вилаяти і сподіватися, що ворог від цього почне тікати. Є більш надійні засоби і насамперед точні наукові дослідження».

Виступивши з таким, зрозумілим у советських умовах, екскурсом у бік «буржуазно-націоналістичного» шевченкознавства, акад. О. Білецький продовжив у дальшій частині своєї доповіді нищівну критику радянського шевченкознавства:

«І знов таки доводиться казати, віддаючи належне нашим дослідникам і беручи участь у спільній роботі, що не все в нас гаразд. Ось, наприклад, видається російський переклад поезій Шевченка в такій солідній і шановній серії, як «Библиотека поэта» (Ленінград, 1954). У вступній статті ми можемо прочитати, що у Шевченка були дві поеми: „Работница”, „Наймычка” (стор. 32). А проте це одна поема! З цієї ж статті можемо довідатися, ніби в думках про „Марусю Богуславку”, „Самійла Кішку”, „народ з горестью вспоминал о восстании украинского посполитого крестьянства против польского панства 1648 года” (стор. 16). А насправді ні в думі про Марусю Богуславку, ні в думі про Самійла Кішку ніяких згадок про польське поневолення немає. Не кажемо вже про такі необґрунтовані твердження автора, що своїми поемами Шевченко входив до кола визначних діячів натуральної школи, створюючи фізіологічні нариси і повісті у віршах (стор. 32). Знаючи автора (М. Я. Полякова), досить досвідченого літературознавця, не чужого й українській літературі, ми можемо лише дивуватися неохайності, яку він допустив у своїй статті, розрахованій на масового читача.

«Проте він не самотній. Майже у всіх солідних працях про Шевченка зустрічаємо такі прикрі дрібниці (до речі подібні «дрібниці», якщо б вони трапилися в «буржуазних» шевченкознавців, були б визначені радянськими шевченкознавцями, як «грубе фальшування» і т. ін. — Б. К.), які псують враження від цілого. Ось ще приклад. У 1860 р. „Кобзар” Шевченка був виданий, як знаємо, „коштом Семеренка”. А леж Семеренко був фабрикантом, капіталістом. Виходить якось незручно: капіталіст видає твори поета-революціонера. І ось дослідник (Д. М. Косарик) встановляє на підставі документів (неві-

домо яких), що це робітники мліївського семеренківського заводу зібрали гроші на видання „Кобзаря”. Виходить, що пролетарі за царських часів жили непогано: мали можливість братися і за видавничі справи . . .

«Радянські дослідники 30-их років внесли багато цінного у вивчення Шевченка-художника; проте в полемічному азарті вони впадали в іншу крайність. Вслід за випадковим зауваженням А. М. Горького назвали Шевченка вчителем Федотова, хоч хронологічно це не можливо; почали приписувати Шевченкові багато робіт, що напевно йому не належать (малюнок, що зображує Пушкіна в труні, портрет Гоголя), трактували окремі ескізи, як їм бажалося б, хоч і без всяких підстав («відкрили», наприклад, карикатуру Шевченка на Миколу І). Шановна дослідниця Марієтта Шагінян побачила в так званому „Діогені” Шевченка, де намальований жук-олень величезних розмірів, навіть . . . основу майбутніх дослідів Мічуріна . . . А проте, коли не брати на увагу кількох книг напівпопулярного характеру та деяких статей, доводиться відзначити, що досі немає узагальнюючої . . . праці про Шевченка-художника і що навіть усі потрібні для цього матеріяли ще не зібрані і не вивчені».

Підготована з широким знанням матеріялу і несподівана у своїх ствердженнях і висновках доповідь О. І. Білецького про «завдання і перспективи вивчення Шевченка» українським та російським учасникам і слухачам дев'ятої наукової Шевченківської конференції до вподоби, мабуть, не дуже припала. Сповнена глибокої іронії, ця доповідь є одним з найдошкульніших і найкритичніших оглядів радянського шевченкознавства. Грунтовнішої і гострішої критики «досягнень» цього шевченкознавства не дав досі ніхто навіть з-поміж «буржуазно-націоналістичних» шевченкознавців. Якщо цю доповідь і надруковано, то, мабуть, тільки тому, що тираж збірників Шевченківських конференцій дуже малий, і те, що в них надруковане, до ширшого читацького загалу не дійде. Реакція радянських шевченкознавців на нищівну критику їхніх «праць» нам не відома, але вона мусіла бути, до того дуже гостра, — і сьогодні, після смерті академіка О. Білецького є всі підстави для здогаду, що головною причиною холодної і стриманості у посмертних згадках про нього був зреферований на цьому місці його виступ у Пушкінському домі 9 березня 1960 року. Немає теж підстав сподіватися, щоб ствердження та вимоги покійного сеньйора українських літературознавців були усвідомлені і взяті на увагу теперішніми вульгарними «соцреалістами». Те, що появилася і появляється в ділянці шевченкознавства вже після 9-ої Шевченківської конференції, свідчить, що справжньої науки, солідних наукових досліджень і далі там немає: більшість шевченкознавчих праць і далі позначена тавром дилетантизму та псевдонауковості і м'ястись навіть перекручення і фальшування. Найгірше, що після смерті акад. О. Білецького немає там нікого, хто мав би і авторитет, і відвагу такий стан викривати і засуджувати.

**ВОЛОДИМИР ДОРОШЕНКО: ІВАН ФРАНКО
І МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ**

Минулий рік пройшов у нас під знаком ювілеїв двох славних подвижників української науки і чоловік громадсько-політичних діячів: століття народження Івана Франка і 90-ліття народження Михайла Грушевського.

Життя й діяльність обох цих наших мужів тісно в'яжуться між собою, бо їм довелося довгі роки працювати разом на ниві української науки й культури, в Науковому товаристві ім. Шевченка та в «Літературно-науковому віснику».

Історія української науки й громадськості не може обійти цього факту і не зацікавитися темою їх взаємин. Але ця тема, цікава сама по собі, варта нашої уваги ще й тому, що в зв'язку з Франковими роковинами за залізною заслоною робляться одчайдушні зусилля роз'єднати ці два славні імена і не тільки відокремити одне від одного, але й протиставити їх одне одному — і в їх ідеології, і в їх особистих взаєминах.

Ці мотиви і спонукали мене розглянути справу їх взаємин цілком об'єктивно, згідно з історичною правдою. Розуміється, остільки повно й докладно, оскільки на це дозволяють ті джерела, що я їх міг тут роздобути й використати. Найприкріший брак, що дається взнаки, це брак тодішньої преси, особливо «Діла», а також архівів обох наших діячів, зокрема листування. Але вони між собою не дуже то й кореспондувалися, бо не мали до того особливої потреби, щодня бачачись, крім хібащо літніх місяців, які проводили в горах. Та й у Криворівні, де обидва звичайно перебували на феріях, вони часто зустрічалися аж до того часу, як Франко захорував.

А тепер ad rem.

ФРАНКО, ГРУШЕВСЬКИЙ І ВІЛЬШОВИКИ

Наперекір історичній правді більшовики намагаються представити Франка, який все своє життя боровся за самостійну українську державу, якимсь анаціональним «революціонером-демократом» інтернаціонального, а в суті речі московського зразка, друга «великого» російського народу, його культури й літератури — очевидно, теж вели-

Текст доповіді, виголошеної на Франківській конференції УВАН 22. XII. 1956 року в Нью-Йорку.

ких; що нібито все своє життя він мріяв про «возз'єднання» всіх поділених сусідами українських земель в одній державі під крилом «старшого брата».

Натомість Грушевського, який ще навіть у 1917 році був автономістом-федералістом, малюють як запеклого ворога Росії, українського «буржуазного націоналіста»-самостійника, як «зрадника Росії й України», новітнього Мазепу. Він, мовляв, у своїх історичних творах «фальшував» минуле України на шкоду українського народу, а на користь його ворогів. А тим часом Грушевський, на протилежність до Франка, в своїх писаннях ніколи не заявлявся за самостійність України, хоч усі його історичні праці власне уґрунтовували цю самостійність і освідомлювали українське громадянство в її конечності. Але, будучи російським «підданим», Грушевський, щоб не стати емігрантом, не міг про це говорити так голосно, як Франко, що був австрійським громадянином. Як політик, Грушевський покладався на демократизацію Росії і вбачав можливість вільного розвитку українського національного життя в майбутній демократичній російській федерації. Тому він відхрещувався від обвинувачень у мазепинстві, а називав себе богданівцем. А більшовики під його богданівством добачають таки мазепинство і, як російські централісти-об'єдинителі, не можуть йому цього дарувати.

Одночасно з цим вони представляють Грушевського і як особисто-го Франкового ворога, що тільки й думав про те, як би тиранізувати Великого Каменяря, як би діяти на шкоду його душевного здоров'я та матеріального стану.

І всі ці свої вигадки та наклепи вони намагаються підтримати висловами самого Франка, свідомо спотворюючи його думки або інтерпретуючи в бажаному собі напрямі його слова, сказані в хвилини хоробливого настрою чи роздратування.

Вони навіть силкуються підірвати наукову вагу історичних праць Грушевського, покликаючися на Франкову їх оцінку, що її він висловив в одному з своїх листів до мене, писаному за півроку до смерті (4 листопада 1915 р.).

Справді, в цьому листі Франко дуже терпко озвався про історичні праці Грушевського з приводу видаваних «Союзом визволення України» його популярних нарисів української історії.

Мовляв, «не знаю, чи так дуже потрібно на різних язиках товкти й перемелювати фальшиві історичні конструкції М. Грушевського, яких слабкість та нетривкість уже тепер відчуває кожний історик».

Цей Франків лист я після його смерти передав до його архіву, який, згідно з його заповітом, перебрало Наукове товариство ім. Шевченка. Тепер більшовики використовують цей лист на всі сто відсотків у своїй пресі, радіомовленнях та публічних виступах, щоб словами славного Каменяря понизити в очах українського громадянства авторитет

великого історика *). При цьому вони замовчують і той стан, в якому був Франко, пишучи листа, і те, що саме мав він на увазі, говорячи про фальшиві конструкції Грушевського.

Терпкість і аподиктичність згаданого Франкового вислову пояснюються його тодішнім душевним і фізичним станом.

Зламаний тяжкою хворобою, а при тому майже цілком самітний, Франко мав страшний жаль до всіх і вся за свою неміч і злидні. Цим і пояснюється жовчність усіх взагалі тодішніх його висловлювань.

Але більшовикам ідеться не про правду, а про використання Франкового авторитету проти ненависного їм українського національного діяча, президента самостійної української держави.

Ми добре знаємо, чого саме вони нападаються на Грушевського. Аджеж, як учений, він у своїх працях з історії України обстоював самостійність українського історичного процесу та його незалежність від московського.

Колись цей погляд більшовики толерували, і їхній історик Покровський з своєю школою тримався його в своїх працях.

Але згодом, коли вони вернулися до старої, ще царського часу, формули про однієї усіх трьох «веток руского народа» і старшість головної з них — московської, концепція Грушевського стала їм зовсім не до вподоби, бо йшла проти їхньої об'єднавчої політики.

Тому вони і вхопилися за Франків вислів і навмисно його не розшифровують, щоб полишилося враження, що Франко поборює саме тезу Грушевського про окремішність історичного процесу українського народу. Тим часом Франко, що сам був самостійником і під час першої світової війни стояв по стороні центральних держав, ніколи не був і не міг бути герольдом єдності «русского» народу.

Говорячи про історичні конструкції Грушевського, Франко мав на думці ті погляди останнього, що їх він скритикував був у своїх статтях на теми старої української історії, зібраних у книжці, що вийшла в 1912 році під наголовком «Причинки до історії України-Руси».

*) Більшовицькі автори, знайшовши у Франковому архіві згаданий його оригінальний лист до мене, думають, що це *копія*, а оригінал зберігається у мене, і тлумачать його як Франкову відповідь на моє прохання допомогти видати німецький переклад праці М. Грушевського (пор. О. Білецький, І. Басс, О. Кисельов, Іван Франко. Життя і творчість. Вид. Академії наук УРСР, Київ, 1956, стор. 112). Нічого подібного! До Франка я не звертався з жадними просьбами, а, навпаки, він звертався через мене до Союзу визволення України з проханням видати його німецькі переклади Шевченкових поезій. На жаль, союз не міг вволити його волю, бо вже був видав чимало Шевченкових поезій у перекладах Остапа Грицяя на німецьку мову, а нових не міг друкувати через брак на це фондів, та й деяких речей не можна було друкувати, хоч би й як хотів цього союз, через тодішню австрійську військову цензуру. Я про це написав був Франкові. Він був дуже невдоволений за це на союз і нарікав, що ми, себто союз, розходимося з ним в оцінці Шевченкових творів, а натомість перемелюємо «фальшиві концепції» Грушевського.

Тут нема потреби називати всі точки Франкової незгоди з Грушевським, бо хто цікавий, може сам докладно познайомитися з його критикою у присвяченій «Причинкам» статті Л. Винаря, що появилася в виданому на честь Франка збірнику мюнхенської «Української літературної газети» *).

Тому я обмежуся лише короткою згадкою про головні точки незгоди. Вони стосуються передусім скитського періоду, норманської теорії, яку Франко приймав, а Грушевський відкидав, давньої української колонізації, молдавської політики Хмельницького та деяких дрібних питань з історії українського руху 19 віку, себто справ, з приводу яких можлива дискусія, і незгода в поглядах на них ще не означає фальшування історії.

Та про це радянські наклепники мовчать.

А разом із наклепами на адресу Грушевського вони заодно оплювують і Наукове товариство ім. Шевченка, що його він очолював і де Франко опублікував свої головні твори. Для більшовиків НТШ навіть не наукова, а просто якась собі просвітня інституція, що була в руках українських буржуазних націоналістів, «фашистське гніздо», завданням якого було сіяти ненависть до Росії.

В своїх лайках вони промовчують той факт, що в цьому гнізді двадцять років сидів Франко, вихвалюваний ними як діяч і науковець, а розводяться над тим, що Франко, мовляв, ставився вороже до Грушевського і тримався осторонь від нього та його «підлизнів».

Вони не згадують, що Франко був — поруч із Грушевським — одним із головних стовпів НТШ, а «підлизні» Грушевського, хоч як вони мінялися, були проте всі Франковими приятелями, а не ворогами.

Тим часом тепер майже не знайдете в УРСР статті, де б не паплюжено НТШ і не вигукувано про фальшиві історичні конструкції Грушевського.

Про це говорять за залізною заслоною всі, почавши від Павла Григоровича Тичини і кінчаючи авторами провідників по Музею ім. І. Франка та коментаторами його творів, особливо 20-томової збірки, що виходила в Києві протягом останніх 7 років (1950-1956).

А щоб ще більше принизити Грушевського, більшовики намагаються зробити його не тільки ідеологічним ворогом Франка, але, як я вже згадав, і особистим, що нібито довів його до хвороби і злиднів, цілком перекручуючи історію Франкового життя.

*) Любомир ВІНАР, Історичні праці Івана Франка, збірник «Укр. літ. газети», Мюнхен, 1957, стор. 48-63.

ГРУШЕВСЬКИЙ У СПОГАДАХ А. КЛЮЧКО

У цій своїй кампанії вони повною мірою використовують спогади Франкової дочки, Анни Ключко, які вона опублікувала в 6-ій книжці київського місячника «Дніпро» за 1956 рік.

Передруковані ці її спогади в поправленій мовно і стилістично формі у спеціальному збірнику «Спогади про Франка його сучасників» *), що вийшов минулого року у Львові за редакцією О. Дея, а також у значно поширеному вигляді в торонтському тижневику «Гомін України», який випустив потім окрему відбитку **). Про Грушевського А. Ключко скрізь говорить з нечуваною просто ворожістю, найрізкіше саме в «Дніпрі».

З огляду на те, що більшовики максимально використовують спогади «доньки Франка», мусимо й ми приглянутися їм, користуючися текстом, опублікованим у «Дніпрі», бо саме він є джерелом радянських інвектив проти великого українського історика. Для А. Ключко Грушевський «люди на пересічн а» (підкреслення тут і далі мої — В. Д.) під поглядом здібностей і наукового значення, але непересічний тиран її батька, що «зздри в» Франкові і шкодив йому, де і як тільки міг.

А. Ключко покликається в своїх інвективах то на свою матір, яка — як це загальновідомо — була від довшого часу душевно-хвора і не могла відповідати за свої слова і вчинки, то на батька — з часу його недуги, то нарешті на свої власні спостереження, навіть з того часу, коли вона була ще дитиною і молодою дівчиною, яка ще не орієнтувалася як слід у відносинах; отже пізніше вона не могла оцінити їх об'єктивно.

За словами А. Ключко, Грушевський, хоч «завдячує» свою позицію в галицько-українському громадянстві Франкові, який нібито його в це громадянство ввів, відплатив йому за це грубою невдячністю, всяким способом спихаючи його — з заздрости — на підрядне становище і в НТШ, і в Українській видавничій спілці, і в «Літературно-науковому віснику», «визискував» його працю, навантажуючи коректами та перекладами чужих праць і підриваючи його матеріальний стан, а вкінці позбавив заробітку в «ЛНВ», перенісши журнал з початком 1907 року до Києва.

Але даймо слово самій пані Ключко, щоб докладно познайомитися з її обвинуваченнями і як слід їх оцінити, хоч і як прикро на них спинятися.

Ось що пише А. Ключко про взаємини свого батька з М. Грушевським ***).

*) Стор. 389-406, під заголовком «Останній поцілунок».

***) Анна Франко-Ключко, Іван Франко і його родина. Спомини. Ліга визволення України. Торонто, 1956, стор. 131 + 1 непаг.

***) Див. «Дніпро», 1956, кн. 6, стор. 86-95.

Приїхавши в 1894 р. до Львова, «Грушевський, людина чужа і невідома тоді на галицькому ґрунті, звернувся до тата за підтримкою. Тато ввів його в круги галицької інтелігенції*), знайомив з новими і чужими обставинами, і здавалося, що вони, з'єднані щирою приязню, будуть іти вкупі, збагачуючи своєю працею, кожний у своїй ділянці, рідну культуру. Та так не було, і все це мало тяжкі наслідки для дальшого життя мого тата. Тато, людина благородна і добра, радо простягнув приятельську руку незначному і незнайомому ще тоді чоловіку, дав йому моральну опору і поміг зайняти відповідне місце в НТШ. Та Грушевський дуже скоро зорієнтувався в становищі. Він побачив, що тато мав багато противників, а то найбільше серед вельможних верств. Грушевський одружується з донькою священника, доставши через цей шлюб зв'язки і матеріальну підтримку. Він стає професором у Львівському університеті і захоплює керівне становище в НТШ» (стор. 90-91 «Дніпра» або стор. 51 торонтського видання).

«Мама, ведена внутрішньою інтуїцією і знаючи попів і поповичів, не любила Грушевського. Вона пізнала, що під личиною ввічливості і скромності криється еґоїстична жижацька натура поповича**), відчувала велику неприязнь до цієї людини. Вона застерігала тата перед ним, але тато, сам щирий і нелукавий, не ймав віри маминим острагам, та й не раз за це на неї сердився» (91, т. 51***).

«Тим часом Грушевський, затвердившись на місці професора історії, добився того, що його вибрали головою НТШ. Заздрячи татові славі і авторитету серед громадянства, він починає його затирати, відсувати на підлегле становище. Пам'ятаю добре, як тато драгувався, коли Грушевський накидав йому правлення коректи не тільки його власної, а й своєї і чужої. Він закидав його цією другорядною працею, котру з успіхом могли робити двадцять інших, тільки тому, щоб здеградувати його на звичайного коректора. Ще й до того

*) В торонтському виданні додано, що Грушевського рекомендували Франкові київські громадяни; але це не відповідає правді.

**) Грушевський був не поповичем, а сином учителя гімназії в Холмі, що опісля став інспектором народних шкіл на Кавказі; його батько й мати походили з священничих родин.

Презиство до попів і поповичів Ольга Федорівна Франко винесла з дому. На Наддніпрянщині дворянство ставилося з певною погордою до духовенства, особливо сільського, вважаючи його верствою нижчою, мало освіченою й некультурною. А з особливою неприязню ставилися в панських домах до поповичів, як до людей неохайних, невихованих, «патлатих», а в додатку настроєних радикально. Згідливе ставлення Франкової дружини до поповичів мусіло дуже разити галичан, бож галицько-українська інтелігенція — особливо за тих часів — походила здебільшого з священничих родин. Пані Ключко повинна була б про це знати.

***)) При сторінках торонтського видання споминів А. Ключко ставлю літеру т. — В. Д.

татовим обов'язком було самому відносити зроблену коректу до друкарні. Кожного ранку він заходив до Грушевського додому на різні наради в справі видань і повертав звідти роздратований, притічений, мовчазний. Грушевський ставився до нього безтактно, усе накидав свою волю, усе підкреслював, що тато йому підвладний і татова горда й вільна вдача глибоко цим обурювалася і страждала. Грушевський був людиною посередньою, як професор нічого не вартий, на його лекціях присутніх було пересічно три студенти, викладав він мляво, заїкуючись, нецікаво. Своїх студентів використовував на вишукування і студювання матеріалів його „Великої історії України”. Студенти, яким був потрібен його підпис на індексах, опрацьовували цілі статті, котрі потім, дещо оброблені самим Грушевським, діставали його власний авторський підпис (91, т. 60)*).

«Весною 1904 р. на прохання Грушевського Франко поїхав із ним до Італії. Але радість від цієї поїздки затьмарило ставлення Грушевського до нього, і тато висловив навіть жаль, що взагалі з ним поїхав. Грушевський проявив свою дріб'язкову і скупу вдачу аж занадто. Тато мав дуже скромні кошти і мусів обмежувати свої витрати на подорож: вагон 3-ої класи, скромний готель. Зате Грушевський не відмовив собі у вигодах: він їхав вагоном 2-ої класи, жив у дорогім готелі.

«Це некультурне підкреслювання маєткової різниці дуже прикро вражало тата, і він приїхав розстроений» (91, т. 62).

«А у Львові, — пише далі п. Ключко, — життя батька ставало все більш нестерпним. Особливо багато прикроців завдавав йому Грушевський. Він починає все більше переслідувати батька, стає його одвертим ворогом. Щоб остаточно вибити ґрунт з-під ніг тата, він переводить редакцію «ЛНВ» до Києва (1907), а тим самим відбирає в нього останній шматок хліба. На запити тата, що тепер робити, з чого жити й утримувати родину, він цинічно відповідає: „Можете перенестися до Києва”. А на засіданні товариства заявляє: «Ми вже досить дали Франкові, йому більш нічого не належиться» і жадає, аби його зовсім усунути від співпраці при „Віснику”. Цей удар, мов громом, вразив тата, він прийшов з засідання цілком зломаний. Цілу ніч не спав, ходив з кімнати до кімнати і сам до себе говорив.

«Я збудилася, почувши неспокійні кроки тата, і чула, як він раз-у-раз повторював: „Це Грушевський винен. Це Грушевський винен”. Відтоді почалася його тяжка хвороба, що зі здорової людини протягом кількох днів зробила немічну, частково душевно-хвору. Отак злобна і заздрісна креатура не завагалася знищити велику людину, і цей підлий план удався, бо, придбавши собі в Науковому товаристві підлабузників і однодум-

*) В торонтському виданні фрази про цей «плягіят» Грушевського пропущено.

ців, Грушевський зміг легко виштовхнути звідти Франка» (93-94; т. 75-76)*).

Очевидно, ніякий незалежний український часопис не надрукував би таких негідних випадів проти великозаслуженого українського вченого і діяча. Вони могли появитися тільки на сторінках органу, ворожого до українського національного руху.

Але навіть для Дея, редактора згаданого вище львівського збірника спогадів про Івана Франка останній уступ від слів «я збудилася» видавався занадто «сильним» і він його в збірнику випустив.

ЧИ БУВ ФРАНКО ПРОТЕКТОРОМ ГРУШЕВСЬКОГО?

Пригляньмося ж, наскільки вірна та картина взаємин між М. Грушевським та І. Франком, яку намалювала А. Ключко, а за нею маюють різні більшовицькі автори, як от Дей.

Перше її твердження, що Грушевський прибув до Львова, як цілком незнана людина, і аж Франко ввів його в галицько-українське «товариство», цілком невірне. Було власне на в п а к и — не Франко тягнув Грушевського, а Грушевський Франка. Грушевський прибув до Львова за рекомендацією найвизначніших наддніпрянських діячів — Ол. Кониського і проф. Вол. Антоновича.

Останній, відмовляючися від запропонованої йому галицькими діячами катедри історії України, порадив їм запросити Грушевського, що був його найздібнішим учнем.

У Галичині протекцію Грушевському робили не Франко, а львівські політичні друзі й однодумці Кониського та Антоновича — Ол. Барвінський та Анатоль Вахнянин, що стояли на чолі того табору, який, довівши — на домагання центрального австрійського уряду — до угоди з поляками, здобув у числі інших поступок для галицьких українців і згадану катедру.

І прийшов Михайло Сергійович до Львова не як якийсь нікому незнаний найманець, а як відомий уже вчений, на додаток чоловік особисто матеріяльно незалежний.

Все це, вкупі з добре оплачуваною посадою університетського професора, відкрило йому широко двері, спершу серед прихильників Барвінського, а незабаром і серед політичних противників останнього.

А Франко тоді — й пізніше — і серед перших, і серед других — був *persona ingrata*, і, очевидно, про якісь його «впливи» серед народців говорити не доводиться. Його «протекція» могла б хібащо пошкодити, а не допомогти Грушевському. Це речі загальновідомі, і смішно читати про щось протилежне. Та послухаймо самого Франка.

«Про Грушевського я не знаю багато, — писав він до Драгоманова

*) В торонтському виданні замість «креатура» стоїть «людина» і злагіднено рядок про «підлий плян».

9. VIII. 1894 р. — Він дебютував у нашій літературі декількома новеллами з підписом Михайла Заволока і навіть написав був роман „Свої й чужі”, — річ зовсім слабу. Щодо політичних поглядів він, здається, барвінщанин, і отсе недавно восени минувшого чи весною сего року, коли Барвінський їздив на Україну, щоб збирати підписи людей, похваляючих его політику, а порицаючих Романчука, в числі тих підписів був і його підпис^{*)}. Згодом на запити Драгоманова, що діється в народовецькому таборі, Франко відписав йому в листі з 10 листопада 1894 р. таке: «Про ситуацію у нас небагато вмію сказати. Стою далеко від народівців (розбивка моя — В. Д.) і тільки десь-колись чую се або те про їх діянія». І далі: «В тов. Шевченка, як чую, хочуть зробити головою Грушевського».^{**)}

Це поперше. А подруге: в Науковому товаристві ім. Шевченка Грушевський здобув собі передове становище незалежно від Франка, ані за його допомогою, ані вибираючи його, а завдяки своєму знанню та організаційному хистові. Це теж загальновідома річ^{***)}.

Проте я не можу не зацитувати свідоцтва такої в даному питанні авторитетної людини, як останній голова НТШ в краю, проф. Іван Раковський, що був свідком діяльності Грушевського від часу його приїзду до Львова в 1894 р. і пізніше співпрацював з ним і в НТШ, і в інших установах (Учительська громада, Шкільний союз).

«Грушевський, — каже проф. Раковський у своїх спогадах про нього, вміщених в «Альманасі» Українського народного союзу на 1952 рік, — був ідеальним головою установ, якими провадив: і справді кермував, і давав напрям діяльності даної установи та пильно наглядав належного виконання своїх поручень, а також ухвал виділу» (стор. 87).

Грушевський не тільки не затирав Франка, заздрячи йому, а, навпаки, сам його притягнув і до НТШ, і до Української видавничої спілки, і до «Літературно-наукового вісника», що до травня 1905 року був органом товариства.

До НТШ притягнув Грушевський Франка невдовзі по своїм прибутті до Львова, не зважаючи на негативне ставлення до нього тодішнього голови товариства, Ол. Барвінського.

Барвінський не мав нічого проти співробітництва Франка у ви-

*) Див. «Листування Франка й Драгоманова» в I-му томі «Матеріалів до культурної і громадської історії Західної України», вид. ВУАН за ред. Мих. Возняка, Київ, 1928, стор. 472.

**) Там же, стор. 483.

***) Проф. Ол. Лотоцький у своєму спогаді «На від'їзді», присвяченому М. Грушевському, наводить похвали Антоновича, що їх він висловив на адресу М. Грушевського під час оборони ним дисертації на звання магістра історії, а також промови Антоновича та Кониського на прощальному бенкеті, влаштованому киянами з нагоди від'їзду М. Грушевського до Львова. Див. «Нова громада», Київ, 1906, кн. 7, стор. 23-24.

даннях НТШ, але був проти прийняття його в члени товариства. Він перестерігав Грушевського перед Франком, який був його політичним противником.

Грушевський, що вийшов з гурту київських діячів, вороже наставлених до Драгоманова та його галицьких однодумців — радикалів, міг, очевидно, дивитися на галицькі справи очима своїх київських та львівських друзів і ставитися до Франка на початках своєї діяльності здержливо.

Початкову позицію Грушевського до Франка дуже добре характеризує його листування з Ол. Барвінським у справі співробітництва Франка в НТШ.

23 жовтня 1894 р. він писав до Барвінського: «Пробачте, що турбую Вас, та я хотів якнайскорше Вашу думку знати щодо Франка», а згодом питав Барвінського, «чи можна б йому (Франкові — В. Д.) доручити укладання якого тому, під доглядом загального редактора, якого товариство до видавання джерел поставить?»

Барвінський на це відписав Грушевському так:

«Щодо Франка, то Ви, добродію, станули на тому становищі, на якому супроти нього я стоюв в 1888 році. Ще бувши в Тернополі, я дорікав громаді львівській, що відтручує таких спосібних і рухливих людей, як Франко і Павлик і т. ін.

«Переселившись опісля до Львова, я вкупі з Перебендею *) пробував спільно робити в „Правді“ з Франком і Павликом. Короткий досвід показав, що не можлива спілка. А ще додати мушу, що перед тим Франка і Павлика народовці силкувалися притягнути до роботи в „Зорі“. (Партицький давав Франкові ціле удержання), потім прийняли були Франка до ред. „Діла“ і всюди показалась неможливою спільна праця. По тих досвідах і Перебендя і я впевнились, що вкупі нам годі з ним працювати, і я, як і виділ Товариства Шевченка, таке супроти нього і радикалів зайняли становище. Напишуть щось доброго до „Записок“, чи до „Зорі“, чи більшу роботу, яку б треба окремо видати задля об'єму ширшого, тоді прийняти це і по спроможності навіть ремунерувати, але не запрошувати їх, і тим їм показати, що й без них робота можлива. Так було досі і Франко дістав ремунерацію від „Зорі“, його „Вишенського“ мали ми друкувати в „Записках“, однак він сам відобрав, заявляючи, що сам буде друкувати. Отже я рад би, щоб і надаліше такі відносини лишились, бо я певний, що тісніша зв'язь з цими людьми внесе заколот в Товариство. Як ближче спізнаєте їх, то й, мабуть, згодитесь також на мій погляд. Тому й бажав би я, щоб видавання документів відбувалося Вашими, Коцовського та іншими ще молодими силами, які з часом підготуйте, але їм даймо спокій **).

*) Ол. Кониським — В. Д.

***) М. Возняк, «Недопущення Івана Франка до доцентури у Львівському університеті». «Іван Франко», Зб. I, видання Львівського державного університету, Львів, 1948, стор. 61.

Ходили навіть чутки, що Грушевський поставився до кандидатури Франка на професора Львівського університету по смерті Ом. Огоновського мало що не вороже. За це ніби скаржився на нього Франко в листі до Драгоманова, і це тепер роздувають більшовики до *plus ultra*.

Про ці чутки згадує Франко в листі до Драгоманова з 14. X. 1894 року:

«З моєю доцентурою діло стоїть так, що вибрано комісію з трьох референтів: Каліна, Пілят і Грушівський. Розказували мені, що на конференції професорів при виборі тої комісії всі професори-поляки були за тим, щоб допустити мене, а з русинів Шараневич не говорив нічого, а Грушівський був проти мене. Які аргументи він виводив у поле, я не знаю» *).

Але це були лише поговори, а в дійсності, як знаємо з щойно цитованої розвідки покійного акад. Мих. Возняка, справа виглядала зовсім не так, як переказували її Франкові його інформатори.

Варто на цьому місці піднести, що сам Франко в автобіографічних нотатках про свою габілітацію ні разу не згадує про негативне ставлення Грушевського до його кандидатури **).

Пізніше, 1 січня 1895 р. Франко писав до Драгоманова про справу своєї доцентури таке:

«В університеті справа моєї габілітації стоїть так. Факультет передав мої праці до розгляду комісії, зложеної з проф. Каліни, Грушевського і Пілята. Комісія, переглянувши ті праці, більшістю голосів проти одного (Груш.) признала себе некомпетентною до їх оцінювання і до провадження габілітації. Сила була в тім, що оба професори-поляки замало знають і руської (себто української — В. Д.) літератури, і руської мови. Вони ухвалили запросити для сего проф. Третяка з Кракова. Та ректор університету, проф. Войцеховський спротивився такій ухвалі і спонукав єї реасумувати сю ухвалу, так що тепер стоїть на тім, що габілітацію мою будуть переглядати свої сили» («Листування», стор. 487).

Франко і далі інформував Драгоманова про свою кандидатуру на доцента і ніде вже не нарікав на Грушевського. Навпаки, писав, що з боку професури ніяких перешкод вона не зустрічає, тільки адміністративна влада в особі намісника ставиться до нього вороже.

Драгоманов скептично ставився до можливості для Франка стати професором саме з огляду на спротив намісника. Жартуючи, він писав, Франкові 22. X. 1894, що хібащо тоді, коли настане в Росії конституція, а він буде куратором у Києві, то покличе Франка на кафедру до Києва. («Листування», стор. 483).

*) «Листування», стор. 484.

***) Пор. «Історія моєї габілітації», «Діло», 1912, ч. 251-252 і «Причинок до історії моєї габілітації», там же, ч. 268.

Отже повторяю: не було б нічого дивного, якби Грушевський стояв щодо Франка спочатку по стороні Барвінського. Аджеж писалися цитовані листи невдовзі по приїзді Грушевського до Львова. Але треба віддати честь бистроті його розуму, що він дуже скоро зорієнтувався в галицько-українських відносинах, покинув Барвінського та його компанію, а перейшов на бік його опонентів із народовецького табору.

Цілком не відповідає правді і твердження А. Ключко, зрештою суперечне її ж власним словам про Франкову протекцію Грушевському, що Грушевський дістав «зв'язки і матеріальну підтримку» завдяки своєму одруженню (в 1896 р.) з Марією Сильвестрівною Вояковською. Нічого подібного: Марія Сильвестрівна була бідна і мало кому відома вчителька, і шлюб її з Грушевським в очах українського громадянства був для нього мезальянсом, як про це проречисто говорить у своїх споминах покійний проф. Іван Раковський. «Це був просто грім з ясного неба для нашої львівської „сметанки”, — згадує він. — Молодий професор — не тільки вчений, але й багатий і на визначному становищі — був в її очах дуже доброю партією, і всі родини з тодішньої української верхівки у Львові були дуже раді пригорнути його до себе» *).

Одруження Грушевського з Марією Сильвестрівною було чи не головною причиною ворожого ставлення до нього відомого галицько-українського нобіля — проф. Вол. Шухевича, що плекав надію поріднитися з ним, видавши за нього свою дочку.

ГРУШЕВСЬКИЙ ПРО СВОЇ ВЗАЄМИНИ З ФРАНКОМ

Про те, як познайомився Грушевський з Франком і як почалася їх співпраця, докладно оповідає він сам у своїй статті «Апостол праці», надрукованій в «Україні» («Київ», 1926, кн. 6) з нагоди десятиліття Франкової смерті. Але, розуміється, більшовики замовчують його спогади, як і спогади інших немилих їм діячів, С. Єфремова, С. Шелухина, Дм. Дорошенка та інших, бо, як каже О. Дей, упорядник згаданої вище львівської збірки спогадів, у своїй до неї передмові, «належачи активним діячам антинародного буржуазно-націоналістичного табору, ці спогади викривлюють образ письменника» (стор. 4).

Та ми, не оглядаючися ні на Дея, ні на А. Ключко, звернемося таки до спогадів нашого історика, з огляду на їх виключну важливість.

Із згаданої ювілейної статті «Апостол праці» зачитуємо для висвітлення правди довший уступ, тим паче, що та книга «України», де вміщена ця стаття, для широкого загалу нашого громадянства недоступна.

«Франко, — писав Грушевський, — не знаходив оточення, в яко-

*) Пор. згадувані вже його спогади в альманасі Українського народного союзу, стор. 83.

му міг би працювати рівно і гладко, без тертя й перебоїв, а при тім незадоволеним зіставався потяг до суто наукової праці, що з літами духової дозрілості наростав у нім все більш сильно й непоборимо.

«Оттут мій перехід до Галичини, заповіджений в 1893 р., здійснений в 1894, дав Франкові надію на спілку зо мною повести таку наукову працю, для якої доти ще не було підстав у Галичині.

«Було се під осінь 1894 року, коли я приїхав до Львова на початок університетського року, щоб розпочати свій перший курс історії України, і в скриньці на листи, що висіла на моїх дверях, знайшов я одного дня жмуток кольорових окравків, записаних характеристичним рогатим письмом покійного, що стало таким знайомим і близьким мені з роками. Се був проспект видання корпусу апокрифічної і легендарної літератури в Науковім товаристві ім. Шевченка. Кілька день потім, давши мені роздумати над справою, покійний відвідав мене й ширше розвинув свій плян.

«Досі він стояв осторонь від Шевченківського Товариства. Воно мало стару репутацію установи дуже виключної, обсадженої вибраною народовецькою публікою й неприступної для «інакомислящих»: високі вкладки і різні вступні формальності хоронили його від сторонніх впливів. Перетворення його з такої тісної корпорації в „наукове товариство“, переведене в рр. 1891-92, і знизило вкладку й улегшило приступ ширшим кругам наукових робітників, але товариство далі зіставалось при репутації твердині правого, консервативного народо-вєцтва, якого ідеологом був померлий Володимир Барвінський, а його брат Олександр фактично кермував товариством. Лівішим елементом — радикальним і соціал-демократичним — не було що шукати там собі місця для праці і, коли сам Франко після згаданої реформи подав заяву про своє бажання вписатися в члени товариства, управа (виділ) його не прийняла. Але він тим не знеохотивсь і, коли став відомий мій перехід до Львова, рішив його використати, вірно вгадавши, що сам сей мій перехід, як людини нової й галицькими рахунками незв'язаної, а узброєної — так би сказати — всеукраїнським мандатом, фактично порушить галицькі межі й перегороджі і спеціально Наукове Товариство, де я передусім мусітиму працювати, не вдержиться в своїх традиціях.

«Ще з Києва я брав діяльну участь в новім науковім його органі, новозаснованих „Записках“, і з приїздом став їх редактором, а заразом був вибраний директором історичної секції — се місце відступив мені покійний Анатоль Вахнянин. На сій підставі і як представник закордонних співробітників і жертводавців, я став брати участь в засіданнях і рішеннях управи товариства (його «виділу») і мушу констатувати, що вона йшла назустріч моім проектам, так що я дійсно мав змогу провадити те, чого добивались через мене лівіші елементи, такі, як Франко (стор. 5-6).

«Так з кінцем 1890-х років виробилося для нього досить широке поле роботи на своїм, українським ґрунті і ся свідомість дала йому

моральну силу до того пам'ятного бунту проти всього, що досі тяжіло на нім (стор. 6) *).

«Се був незабутній момент, коли Франко, „виелімінований” відразу з українського й польського громадянства, а в своїх радикальних кругах підмінований потихеньку й помаленьку його старим антагоністом Павликом, заявив мені, що тепер одиноким джерелом прожитку для нього й його родини — се його заробіток в Науковому товаристві.

«І тоді ми, його прихильники, поставили пунктом чести не дати йому впасти в біду і упокоритися перед людьми, які, очевидно, прагли його пониження. Франко не мусів іти до них на поклін. Навпаки, від сього часу і до смерті він мав змогу працювати виключно для українського народу, на українській мові» (стор. 14).

«Така була моральна сила того невеличкого, але сильного своєю щирістю й рішучістю гуртка, що згрупувався тоді коло наукових видань Наукового Товариства, „ЛНВ”, Видавничої спілки і „взяв на свої плечі” Франка в його конфлікті з „своїми — чужими”, що народовецькому осередкові скоро прийшлося поразуватися самим серйозним способом» (стор. 14-15).

«На вечірці, яку тоді влаштувала молодь, вітала вона своїх ідеологічних провідників — Франка, Павлика, Терлецького і Грушевського» (стор. 15).

«Тоді, — каже Грушевський, — вперше твердо зазвучали гасла самостійності України — в промовах молодіжці. В промові моїй на ювілейній вечірці присутні з захопленням підхопили ноги конкретної всеукраїнської програми й акції за своє національне право. А в своїй ювілейній промові Франко зложив свою ісповідь життя: догмату праці, як провідного принципу свого — і свого покоління» (стор. 15).

«Рік пізніше львівський народовецький осередок звернувся до нас з Франком з пропозицією об'єднання лівіших народовецьких елементів на соціалістичній програмі з нашим гуртком і радикалами. Ми пішли назустріч цим бажанням і ввійшли в комітет реформи, а хоч скоро переконалися в несерйозності сих замірів і по кількох засіданнях вийшли, я підчеркую тут сей момент як повну реабілітацію Франка, яку мусів дати йому сам народовецький осередок після його бунту й відставки 1897 року» (стор. 15).

«В таких обставинах зложилось тісне мое наукове й організаційне співробітництво з Франком, що потривало коло десяти літ до катастрофи, що його спіткала на початку 1908 року. Співробітництво в наукових виданнях Шевченківського Товариства, в „ЛНВ”, в Видавничій спілці і в різних культурних заходах, що ми їх на спілку підіймали рік за роком, все тісніше зв'язувало нас і витворювало між на-

*) Мова про виступ Франка в 1897 році відразу на двох фронтах, польському і українському — В. Д.

ми братство праці, яке не маніфестувалося в голосних деклараціях, але мало міцні підстави в спільності завдань, в солідарності, в тактиці, в безмежнім довір'ю й поважанню. Обставини склалися так, що на мою долю припадало більше організаційної керівної праці і не раз „благоприятелі” пробували заграти на Франковій амбіції, уболюючи й дивуючись, як се він — такий старий, заслужений діяч — „слухається Грушевського”, молодшого від себе на десять літ чоловіка, та й ще, так би сказати, заграничного зайди. Але я добре знав, що сі вболівання ніколи не робили бажаного ефекту. Франко цинив наше співробітництво, — певну витриманість і авторитет, який приносила моя участь в роботі не тільки в очах людей мені прихильних, але й неприхильних, у котрих містична „рука Грушевського” часто викликала навіть мало обґрунтований страх. Не раз, коли я, вважаючи певну справу, певне видавництво настільки налагодженим і організованим, що воно може йти без мене, з огляду на се хотів звільнитись від нього, Франко спиняв мене і намовляв лишитись, хоч би навіть тільки „на страх ворогам”. Так було, напр., з „ЛНВ”, коли його перестали пускати на Україну і він став льокально-галицьким видавництвом, а я був занадто завантажений і перегомлений працею і хотів трохи себе розвантажити і зняти своє ім'я з журналу. Франко настояв, щоб я сього не робив і принаймні хоч переглядав коректури: мовляв, він, Франко, почуватиме себе певніш і сильніш, і я мусів згодитись, хоч приходилось мені тоді дуже тяжко.

«Особливо часто стали ми бачитися й працювати в тісній спільності, коли я в році 1901 купив кусень ґрунту під містом, щоб поставити собі хату, і Франко захотів бути моїм сусідом, я відступив йому частину ґрунту і ми разом згодили собі одного будівничого для будови обох хат і одночасно їх вибудували, одним заходом. Коли ми оселилися побіч себе, мій робочий ранок звичайно кінчався конференцією вдвох у біжучих справах. Виходячи до міста, Франко заходив до мене з результатами своєї вечірньої або всенічної праці (він працював головно вечорами й ночами, я ж лягав рано і працював ранніми ранками, перед полуднем уже кінчаючи головну працю дня). Ми обговорювали матеріял, визначали потрібні перерібки й зміни, укладали пляни чергової роботи, розділяли між собою кореспонденцію тощо. Потім Франко йшов до друкарні, до бібліотек, а ополудні невідмінно на газети до „Віденської каварні”. Ся щоденна полуднева порція газет була необхідним, як хліб, елементом його життя: як фаховий газетяр, він прочитував їх у величезній кількості, і се стало його другою натурою. Часто, коли вичитав або довідався він щонебудь пильне і важне, заходив, вертаючи з вечірніх газет, до мене вдруте, щоб обговорити подію й зайняти супроти неї певну позицію» (стор. 16).

МАТЕРІАЛЬНИЙ СТАН ФРАНКА І ГРУШЕВСЬКИЙ

Так виглядала співпраця Франка в дійсності. Бо кому ми маємо більше вірити — заслуженому діячеві чи малій дівчинці, що мала ледве два роки, коли Грушевський прибув до Львова, шість, коли він притягнув до НТШ її батька, і п'ятнадцять, коли Франко вже тяжко захорував?

Кожний, хто хоч трохи ознайомлений з тодішніми обставинами і працею обох наших великих мужів, може тільки здвинути плечима, читаючи наведені вище рядки з її «спогадів».

Гарні й правдиві, написані з справжнім літературним хистом у тій частині, де А. Ключко описує своє дитинство і дбайливе батькове ставлення до дітей, ці спогади в описах взаємин між Франком і Грушевським вражають — попри ворожість до останнього — хронологічною плутаниною фактів та подій і явним незнанням відносин у Науковому товаристві, Видавничій спілці та в «Літературно-науковому Віснику».

Уже одне те, що говорить п. Ключко про хворобу батька, мимоволі викликає усміх.

Адже хвороба розвинулася не протягом кількох днів, як це вона твердить, а почалася далеко раніше перед катастрофою, яка сталася в 1908 році, коли Франка розбив параліч. І якби не та хвороба, в якій Грушевський ані трохи не за винив, то Франко жив би, мабуть, не 60, а 90 років, не зважаючи на всі прикроці домашнього життя і «визиск» Грушевського. Не витримують критики і твердження п. Ключко про підкопування Грушевським матеріального становища Франка. Навпаки, від 1898 року, коли Франко завдяки саме Грушевському став редактором «ЛНВ» і постійним співробітником НТШ, матеріальне становище його значно поправилось. А коли Франкові та його сім'ї зле велося, то не так через погані його заробітки, як через негосподарність дружини, на додаток тяжко хворої. Це стверджують всі, хто ближче знав Франка та його домашні відносини. Покличуся хоч би на спогади Гр. Величка.

Ось що він пише: «В хаті у Франка панував нелад і хаос, не було вигоди, а був нестаток, дарма що Франко заробляв досить добре, і галицька жінка могла б утримати рівновагу й дати своєму чоловікові та родині спокійне і вигідне життя. Такою жінкою була б Ольга Рошкевич і взагалі майже кожна інтелігентна галичанка, що звикла змалку жити в тісних відносинах і мусіла вчитися хатнього господарювання. Харунжинська, панночка з заможної сім'ї, цього вміння з дому не винесла, а душевна недуга, що в неї виявилася вже в 90-их роках, ще погіршувала відносини».

Оцінюючи Франкові матеріальні умови, можна цілком погодитися з словами проф. Гр. Величка. Як на галицькі відносини, вони не були такі вже прикрі. Багато українських інтелігентів у Галичині заробляли не краще від Франка, проте зводили кінці з кінцями. До-

сить згадати, напр., Вол. Гнатюка, генерального секретаря НТШ, який жив на платню та заробітки в товаристві і мав теж чималу сім'ю (трьох дітей). А втім сама А. Ключко каже, що батькового заробітку «при ощаднім господарстві могло б зовсім для нас вистачати. Але мама не була ощадна» (стор. 90; т. 57-58). *)

Крім сталої платні за редагування «ЛНВ», Франко діставав гонорар за свої публіковані в виданнях НТШ праці та коректи за прийняттям у товаристві цінником. Отже не залежав від примхи Грушевського. Те саме треба сказати і про його заробітки в Українській видавничій спілці.

Грушевський, як ми це бачили, краще, ніж хто інший, оцінював Франка та його вагу для України і ніяких перешкод для його діяльності ні в НТШ, ні у Видавничій спілці не створював.

І тільки бажання на всякий випадок себе заасекурувати могло продиктувати Мих. Рудницькому наведені нижче слова в його статті «Творчі будні Івана Франка», вміщеній у 6-й книжці львівського журналу «Жовтень» за червень 1956 року: «І не зважаючи на те, що всі ці видавництва («ЛНВ», НТШ, Укр. вид. спілка) жили головною завдяки його (Франка) праці в них, не було таємницею, що за їх кулісами діяли за гребущі руки (sic!) М. Грушевського та його прислужників. Кар'єристи з набитими кишнями (sic!) не хотіли допустити Франка до керівництва, що дало б йому змогу добирати собі відповідних співробітників і спинити той літературний намул, який заливав цілі аркуші галицьких видань» (стор. 81).

Ту що не слово, то неправда. Досить переглянути списки членів Української видавничої спілки, щоб побачити, що взагалі ніхто з них не мав набитих кишень, крім дійсно матеріально добре забезпеченого Грушевського. А в дирекції спілки завжди були якщо не особисті Франкові приятелі, то дуже до нього прихильні особи: Вол. Гнатюк, Ів. Кревецький, Д. Лук'янович, М. Мочульський, О. Роздольський та інші. Франко аж до 1907 р. мав рішальний голос у редакції «ЛНВ», отже не від Грушевського, а від нього залежав добір співробітників журналу, а за літературний намул по інших галицьких видавництвах Грушевський не відповідав так само, як і Франко.

Так само і в НТШ мав Франко великий голос. Ніякого особистого інтересу не допускати Франкових творів до друку Грушевський не міг мати вже з тієї однієї причини, що гонорари, як я вже згадував, він не виплачував по своїй уподобі і з власної кишені: кожний автор одержував їх з каси НТШ згідно з затвердженим відділом цінником. «Загребущі руки» Грушевського на це впливу не мали, а заробляв Франко зовсім непогано — власне тому, що його праць друковано

*) В торонтському виданні А. Ключко висловлюється ще сильніше: «Але мама не була ні доброю господинею, ні ощадною» (стор. 58).

найбільше. А що він робив багато корект, то це не диво, бо ж і сам писав багато і в «ЛНВ» мусів їх читати. А втім це робили тоді всі автори в НТШ, бо окремого коректора, не кажу вже про редактора мови, в товаристві не було та й перший-ліпший і не міг робити коректи.

І сам Грушевський робив багато коректи і, навіть редагуючи «ЛНВ» вже без Франка, одну коректу правив сам, хоч і був завалений науковою та громадською роботою.

Працював Грушевський не менше, ніж Франко і, працюючи не за страх, а за совість, пильнував, щоб і інші працювали — не на нього, а на НТШ, себто на добро української науки й культури. Сам Франко згадує в своєму листі до Хведора Вовка з 17. XII. 1907 року про те, що він завжди ставився до Грушевського з довір'ям *).

Отже є очевидною неправдою, що Грушевський «замучував» Франка. Обидва працювали дуже інтенсивно. Обидва були стовпами НТШ, і Грушевський завжди цінив Франка і за його талановитість, і за невсипущу працю. І навпаки — Франко цінив за те саме Грушевського.

В Науковому товаристві Франко був одним із найбільшчих до Грушевського працівників і завжди його підтримував, цінячи його організаційний хист та працю і вибачаючи йому за це деякі прикрі риси його вдачі.

«Він не жив, а горів, — характеризує працю Грушевського один із його сучасників, — і се не тимчасовий був спосіб його життя, а постійний» **).

Грушевський від природи був автократ, а в Галичині ця сторона його вдачі ще більше розвинулася завдяки його передовому становищу в НТШ і в українському громадянстві, що звикло з шанобою схилитися перед заможною, незалежною і впливовою людиною.

То ж Грушевський почував себе в НТШ як «хазяїн», якого повинні всі слухатися. Міг часом різко дати відчутти свою волю співробітникам, як про це згадують, напр., О. Маковей і В. Стефанік. Але ця його риса не мала шкідливого впливу на ведення товариства. Грушевський керував НТШ міцною рукою, твердо зберігаючи його соборницький характер і не даючи йому стати зняряддям у руках політиканів. І на цьому ґрунті бували в нього сутічки з представниками того чи іншого табору — «барвінчуками» чи націонал-демократами, а це могло відбиватись і на його особистих взаєминах з деякими членами НТШ, що були симпатиками котрогось із політичних угруповань, до Грушевського неприхильних. Про такі антагонізми, що створювали важку атмосферу в НТШ, згадує у своїх спогадах Мих. Яцків ***). Вони спричинили були навіть кризу в товаристві. Грушевський хотів

*) Див. «Літературна спадщина», вид. Академії наук УРСР, том І, Київ, 1956, стор. 490.

**) Див. О. Диячполод «Сторінки минулого», ч. 2, Варшава-Львів, 1933, стор. 155.

***) Пор. сторінку 362 львівського збірника спогадів про Франка.

був навіть резигнувати з головства. З теперішньої перспективи мусимо признати рацію Грушевському, не його антагоністам. Франко це розумів і підтримував Грушевського. Він бачив, що Грушевський непохитно обороняв інтереси НТШ — наукові й матеріальні. В цьому напрямі переводив Грушевський і відповідні зміни статуту товариства, завжди при всебічній підтримці Франка, який — і як автор нового статуту, і як його референт — виступав у його обороні на загальних зборах товариства.

Так було весь час, поки Франко не занедужав. Не зважаючи на інтриги та підшепти неприхильних до Грушевського людей, Франко твердо його підтримував. Про це згадує не тільки Грушевський, але й сама А. Ключко, яка в своїх спогадах пише, що Франко не слухався наговорів Ольги Федорівни на Грушевського і не раз на неї за них сердився (див. стор. 91; т. 51).

Я сам був очевидцем, як Франко палко виступав в обороні політики Грушевського в НТШ на загальних зборах товариства влітку 1904 року, себто вже після італійської подорожі, яка мала нібито настроїти Франка неприхильно до Михайла Сергійовича. Я перебував тоді у Львові, приїхавши на курси українознавства, що їх улаштував М. Грушевський при допомозі Франка, і, довідавшись про збори т-ва, з цікавості пішов на них разом із покійним Дм. Ів. Дорошенком. І тут я на власні вуха чув, як Франко обстоював і зміни статуту, і внесок не друкувати в друкарні товариства політичних газет. Цей внесок був спрямований проти «Діла», яке спричиняло багато матеріальних труднощів товариству повсякчасною заборгованістю в друкарні. Щоб позбутися «злісного» боржника, рішено не друкувати політичних газет. Проти цього палко виступали члени «Народного комітету», тобто головної управи націонал-демократичної партії, під проводом о. Олександра Стефановича. Покійний о. Стефанович, людина особисто дуже гарна і палкий патріот, уважав, що є національним обов'язком НТШ підтримувати рідну пресу, а передусім «Діло». Стало свого роду традицією від самого заснування Наукового товариства ім. Шевченка, що народовці визискували його, друкуючи в його друкарні свої політичні, популярні та літературні видання якщо не задурно, то у всякому разі запівдурно. Це, розуміється, фатально відбивалося на науковій продукції т-ва, і його управа вирішила покласти край цій практиці. Із Стефановичем солідаризувалися його прихильники з-поміж націонал-демократів, головню звичайні члени НТШ, не науковці.

Тягнув за ними й Мих. Павлик, що не любив Грушевського, а з Франком завжди воював. Тільки прихильники Барвінського підтримували внесок — з опозиції до націонал-демократів.

На цих зборах Франко боронив проект статуту, що його сам

склав *), проти іншого проекту неприхильної Грушевському трійці: Ст. Дністрянського, М. Павлика та Вол. Шухевича.

Франко, будучи аж до самої хвороби чи, краще сказати, до її кризи, постійним членом виділу (управи) НТШ від філологічної секції, що її очолював до 1913 р., брав діяльну участь у житті НТШ і йшов рука-в-руку з Грушевським.

Грушевський з свого боку платив Франкові тією самою монетою. Тож закиди А. Ключко, що Грушевський нібито вмисне робив йому різні прикроці, в тім числі і матеріяльні, ні на чому не засновані. А більшовики ці закиди використовують, щоб ударити по Грушевському, а заодно й по інших «українських націоналістах», що нібито присягнулися нищити нелюбого їм «революціонера-демократа».

У своїх намаганнях за всяку ціну змалювати Грушевського як Франкового ворога вони доходять до курйозів. Напр., добачають вороже ставлення Франка до Грушевського навіть у тому, що вони не бували один в одного. Мовляв, Ів. Франко цурався товаришувати з Грушевським. Хоч вони й мешкали поруч, хоч і працювали в одних і тих самих редакціях, І. Франко не приятелював з ним. «Ми зі собою не буваємо, — сказав він одному з своїх знайомих, Й. Застирцеві, коли той запитав про його взаємини з М. Грушевським, — я лише приходжу сюди в справі Товариства Шевченка **).

Але Дей тут дуже наплутав. Справді, в гості до Грушевського Франко не ходив, як і Грушевський не ходив до Франка; але не з якоїсь взаємної ворожості, а просто тому, що на це обидва вони не мали часу. Та Франко й не любив ходити в гості. «У гостях бував наш поет рідко, — каже М. Мочульський, — не ставало у нього часу ***). Та й треба знати домашні відносини Франка, щоб належно зрозуміти Франкову фразу: «Ми зі собою не буваємо». Грушевські не могли ходити до Франків у гості вже через одне те, що Ольга Федорівна ненавиділа жінок і самого Грушевського, і очевидно, їх уникала. Але в ділових справах Франко, як знаємо і з спогадів А. Ключко, і з спогадів Грушевського, заходив до останнього щодня, поки був здоровий. Взагалі в Галичині, як і скрізь у Західній Європі, не прийнято було ходити до хати, що є звичаєм у росіян. Ділові люди зустрічаються в місцях своєї праці або в певні години в каварнях, де їх і міг здібати кожний, хто мав до них якесь діло.

В означені години можна було зустріти в каварні і Франка в товаристві Грушевського та Гнатюка. Бувши в 1904 р. у Львові, я сам бачив їх у каварні «Метрополь» у пообідній порі, де вони мали свій

*) Франків проект був видрукуваний у 1903 році під заголовком «Проект статута Наукового товариства ім. Шевченка» і складався з двох частин: 1) статут, підписаний внескодавцями: д-р Ів. Франком і товаришами і 2) мотиви до проєктованої зміни, з підписом — Ів. Франко.

**) Див. О. Дей, Живий Франко. Передмова до згадуваного вже збірника спогадів про Франка, стор. 29.

***) Там же, стор. 433.

столік. Вони пили каву, переглядали часописи і дружньо між собою розмовляли.

Отже, якби були правдиві вістки, що Франко з Грушевським уже тоді не любилися, то не сиділи б вони разом щодня при одному столі і не розмовляли б по-приятельськи. Про якесь напруження між ними ніхто нам тоді не говорив, і взагалі ніхто, крім Павлика, не нарікав на поведінку Грушевського. Пізніші недруги Грушевського — Ст. Томашівський, Трущ, Гнатюк та інші — були тоді його приятелями і хвалителями. Міг бути тоді неприхильним до Грушевського хібащо В'ячеслав Будзиновський. Він належав до засновників та перших членів дирекції «Українсько-руської видавничої спілки» і міг разом із Павликом творити групу мальконтентів, про яких згадує М. Яцків у своїх спогадах (пор. стор. 362 згаданого вище львівського збірника). А втім Яцків просто називає його «найбільшим інтригантом». Імпульсивний і темпераментний «Ваць» (так всюди звали Будзиновського) мав задиркувату вдачу і був «необчислимий» у своїй поведінці. Включі українських депутатів віденського парламенту він був справжнім enfant terrible. Його товариші завжди боялися, що він може викинути якийсь «фортель». Отже він міг каламутити і в спілці і нарікати на Грушевського, бо жалівся мені перед смертю, що він, мовляв, був ініціатором заснування видавничої спілки, а Грушевський цю заслугу приписав собі і забрав спілку в свої руки. Але, якби це була правда, то Грушевський добре зробив, бо «Ваць» занাপастив би спілку цілком.

Але, як би там не було, до 1907 року Франко публічно на Грушевського не скаржився, та й ніхто інший про якусь ворожнечу між ними не згадує, крім А. Ключко, тому до її спогадів про взаємини між Франком і Грушевським треба ставитися з великими застереженнями: молода дівчина не могла розбиратися в їхніх стосунках і не одне почуте слово, часом сказане в роздратуванні, брала за чисту монету, а вона особливо покликається саме на слова своєї тяжко хворої матері *).

Не можна не усміхнутися, читаючи її нарікання на Грушевського, що він подорожував до Італії другою клясою, а Франко третьою. Грушевський подорожував з дружиною і дбав про вигоду для неї. А Франко, хоч би й мав гроші, то однаково їхав би третьою клясою, бо 2-ою, не кажу вже про 1-шу, ніколи не любив їздити. Навіть коли був уже тяжко хворий, то не схотів, щоб його супровідник, Іван Лизанівський, купив квиток другої кляси до Золочева, куди він їхав читати свого «Мойсея» **).

*) Спогади пані Ключко про хворобливий душевний стан її матері, вміщені в 4-му розділі торонтського видання, проречисто свідчать, що висловлюванням Ольги Федорівни ніяк не можна давати віру. Інакше треба було б допустити, що й А. Ключко не її дитина, як вона не раз твердила.

**.) Див. спогади Ів. Лизанівського, «Україна», Київ, 1926, кн. 6 стор. 178.

ВАСИЛЬ ЧАПЛЕНКО: УКРАЇНСЬКИЙ ФОЛКЛЬОР У ТВОРЧОСТІ М. ГОГОЛЯ

Дослідження елементів і ролі фолкльору в «українських» повістях М. Гоголя має вже свою довгу історію, на цю тему багато вже написано, і можна сказати, що з фактичного боку багато чого вже вивчено. Із праць на цю тему можна згадати хоч би книжку В. Гіппіуса «Гоголь» (1924), що в ній він дав зведення дослідних здобутків у цій царині і своє розуміння залежності Гоголевих творів від фолкльору. Про вплив українського фолкльору на поетичну мову М. Гоголя дав велику розміром працю О. Мандельштам — «О характере гоголевского стиля» (1902).

Але це здебільшого праці російських дослідників і написані вони російською мовою, а тому не завжди приступні для українського читача, особливо на еміграції. Українські дослідники дали досі тільки невеличкі статті, такі, як «Українська стихія в творчості М. Гоголя» П. Филиповича. Дещо написав я, російською і українською мовами. А що питання про творчість М. Гоголя для українців не може бути байдужим, то не зайвим буде ще раз його переглянути, і не абияк, а з української позиції, з позиції нашої «зацікавлености» в з'ясуванні цього питання.

Частково в цій статті фігуруватиме й неукраїнський фолкльор.

*

Микола Гоголь розпочав свою літературну діяльність тоді, коли письменники дуже захоплювалися народньою творчістю, фолкльором. Це захоплення, як відомо, було поєднане з панівним тоді в письменстві романтизмом, що проголосив народню творчість «природною поезією» (*Naturpoesie, Poesie der Ungebildeten*) і протиставив її «робленій поезії» — літературі. «Природну поезію», фолкльор романтики ставили в мистецькому розумінні навіть вище, ніж красне письменство. Тим то письменники того часу — першої половини XIX в. — повинні були так чи так наслідувати фолкльор або, краще сказати, використовувати фолкльорні твори як матеріал для своєї творчости.

Коли взяти російську літературу того часу, то доводиться констатувати, що ранні романтичні твори прикметні неросійським характером фолкльорних елементів, і написані вони були під впливом чужоземних літературних зразків (хоч ці останні, може, й походили з якихось своїх фолкльорних джерел). Таке можна сказати, на-

приклад, про романтичні твори В. Жуковського (його «Светлана» і Бюргерова «Ленора»). Але приблизно з середини 20-их років російські письменники намагаються вже відбивати в своїх творах «батьківщиний» фолклор, а під ним вони розуміли і властивий російський, і український («малоросійський»). Якщо «Руслан та Людмила» А. Пушкіна написані ще в дусі романтичних творів Жуковського, то пізніші його казки мають уже характер російських фолклорних творів (навіть у тих випадках, коли сюжетні схеми він брав з інших джерел, як от у «Казці про рибалку та рибку»). Відомі його висловлювання про казки, прислів'я («що за краса, що за глузд, який сенс у кожній казці, в кожній приказці нашій»), про пісні, що, мовляв, «містять у собі силу справжньої поезії». Відомо також, як він «обирав» збірник українських пісень М. Максимовича. Кюхельбекер мав на увазі використання фолклору, коли писав у своїй «Мнемозіні»: «Літописи, пісні й перекази народні — це найкращі, найчистіші, найвірніші джерела для нашого письменства».

Але особливо сильно впливав тоді в російську літературу струмів українського фолклору, та й взагалі українська «стихія», мовляв М. К. Піксанов, «вдирається тоді до великоруської літератури». Багатий фактичний матеріал такого характеру зібрав В. Сіповський у своїй праці «Україна в російському письменстві». ¹⁾

Звичайно, разом із промиканням фолклору в красне письменство ішла, ба й передувала йому інтенсивна фолклористична робота — збирання й видавання фолклорних матеріалів. 1818 року Калайдович видав «Стародавні російські вірші» Кірші Данілова, цей по суті перший збірник російського фолклору, бо попередні видання Чулкова й Новікова були фактично фальсифікацією народних казок. На Україні багато попрацював над збиранням фолклору піонер української фолклористики Доленга-Ходаковський (1784-1825), що зібрав силу українських пісень, а його рукописний збірник використали наукові й літературні діячі (М. Максимович, М. Гоголь). Про суто романтичний підхід до цієї справи Доленга-Ходаковського свідчить його запис у щоденнику: «Є ще на землі щастя — ходити поміж народом, жити поетичним життям селян. Який я щасливий у своїй світлиці, з моїми убогими харчами, коли люди оповідають мені свої спогади й прагнення! Серед народу живе поезія. Зле серце має той, хто не любить народу всією силою братерської любови».

Року 1819 кн. Цертелев видав свою «Спробу зібрання старовинних малоросійських пісень». У 1927 р. появились «Малоросійські пісні», що їх видав М. Максимович. (Я тут згадую тільки головніші видання того й попереднього часу, великі «подробіці» мені непотрібні. Тих же, хто хотів би довідатися про всі явища ранньої української фолклористики, можу відіслати до видання: «Українська народна поетична творчість», Київ, 1958).

¹⁾ Видання ВУАН, Київ, 1928.

Збирали тоді не тільки фолклор, а й етнографічні матеріали — звичаї, вірування, демонологію. Таким було видання ніженського латиніста Кульжинського «Українське село» (1827). Сомов у примітках до своїх «Казок про скарби» зазначав потребу «зібрати якомога більше народних переказів та повір'їв, поширених у Малоросії й на Україні поміж простим народом, щоб вони не цілком були втрачені для майбутніх археологів та поетів». В «Сыне отечества» була надрукована перекладна стаття В. Скотта «Про чудесне в романі», що в ній цей батько романтичної історичної повісти давав поради письменникам, як користуватися народними переказами («розворушувати уяву, але й не цілком задовольняти її»).

І письменники-романтики особливо пильно наполягають на використування «чудесного матеріалу» — фантастичних легенд, чарування, демонологічних образів тощо. В наслідок цього і в російській, і в убогій ще тоді українській літературі появляються твори з таким «чудесним» або «страшним» змістом. Другорядний російський письменник, але, на думку дослідників, попередник М. Гоголя — О. Сомов (П. Байський) дав цілу низку таких творів: «Русалка» (1829), «Вовкулака» (1829), «Мара» (1830). Твори в такому ж дусі написали тоді Оленін, Погорельський, Алад'їн та інші. В українській літературі так писали поети-романтики, Квітка-Основ'яненко, Т. Шевченко (ранні твори).

Тож до цього напрямку приєднався й Микола Гоголь, написавши свій перший у такому дусі твір «Басаврюк», надрукований 1830 р. в «Отечественных записках».

Але про М. Гоголя можна говорити не тільки як письменника, що використовував готовий матеріал, а й як про збирача фолклору. Адже він ще в Ніжені завівав «Книгу всякої всячини або підручну енциклопедію» і в ній записував український етнографічний та фолклорний матеріал. А опинившись пізніше на півночі і побачивши, що там «так усі цікавляться всім малоросійським» (з листа до матері), він з особливою пильністю заходжується біля збирання відповідних матеріалів, а в тому числі й фолклору. Він звертається до матері, до Максимовича та інших з проською подавати йому такі матеріали.

«Тепер ви, найповажніша матусенько, мій добрий янголе-охоронче, — пише він 30. IV. 1829 р. до матері, — тепер вас прохаю зробити для мене найбільшу з послуг. Ви маєте тонкий спостережливий розум, ви багато знаєте звичаїв малоросіян наших, а тому, я знаю, ви не відмовитесь описати мені їх у нашому листуванні. Це мені дуже й дуже потрібне. В наступному листі я сподіваюся від вас опису всього одягу сільського дячка, від зверхнього одягу до самих чобіт, з назвами, як це все називалось у найзакореніліших, у найдавніших, у тих, що найменше змінилися, малоросіян; так само назви одягу, що носять наші селянські дівки, до останньої стьожки, а також і заміжні жінки та чоловіки. Другий предмет: назви точні й вірні одягу, що його носили до часів гетьманських. Ви пам'ятаєте, раз ми бачили одну дівку в

нашій церкві, так одягнуену. Про це можна буде розпитати старих людей: я думаю, Ганна Матвіївна або Агафія Матвіївна багато дечого знають з давніх років. Ще докладний опис весілля, не пропускаючи найменших подробиць. Про це можна розпитати Дем'яна (здається, так його звать; прізвища не пам'ятаю), що його ми бачили влаштовником весілля, і він, мабуть, знає всілякі повір'я та звичаї. Ще декілька слів про колядки, про Івана Купала, про русалок. Якщо є, крім того, якісь духи чи домовики, то про них докладніше, з їхніми назвами і ділами. Сила-силенна обертається поміж простим народом повір'їв, страшних оповідань, переказів, усяких анекдот тощо. Все це буде для мене дуже й дуже цікаве. Для цього і щоб вам не було тяжко, великосердна й добра моя матусенько, раджу мати кореспондентів по різних місцях нашого повіту».

Це, як бачимо, ціла програма для збирання етнографічно-фолкльорного матеріалу, з спеціальною увагою до демонологічного і взагалі «страшного».

Пишучи Максимовичеві про те, що він «сам здобув багато нових» пісень, Гоголь просить його надіслати йому пісні з збірника Ходаковського. Пушкінові про свою прийдешню роботу в Києві Гоголь пише, додавши: «А скільки зберу там пісень, переказів тощо!» С. А. Красільников у своїй статті «Джерела збірки українських пісень М. В. Гоголя» виявив, що він був обізнаний з усіма тодішніми і рукописними, і друкованими збірниками українських пісень, а саме: кн. Цертелева, Доленги-Ходаковського, Лукашевича, Максимовича²⁾.

Із цих джерел та з своїх власних записів Гоголь склав збірник, що до нього ввійшло понад тисячу номерів³⁾.

Можна вважати безсумнівним, що М. Гоголь усе своє життя, навіть тоді, коли в своїй творчості перейшов в основному на міську і взагалі неселянську тематику, цікавився і збирав український фолкльор. Панов у листі до Аксакова з 21. XI. 1840 р. оповідає про те, що Гоголь, будиши в тяжкому хоробливому стані («стан, в якому він, справді, найнещасніша людина»), переписував та перечитував свою величезну збірку українських пісень, збирав клаптики паперу, що на них у нього були записані приказки, зауваги тощо.

Взявши на увагу таку напружену роботу М. Гоголя на полі української фолкльористики та етнографії, можна думати, що близькі до нього люди небезпідставно вважали його знавцем українського фолкльору і України взагалі (хоч пізніше, як відомо, П. Куліш це заперечив). «У Гоголя, — писав у листах до Максимовича О. Сомов, —

²⁾ Н. В. Гоголь. Материалы и исследования под ред. В. Гиппиуса, 1936.

³⁾ Збірник у повному обсязі не зберігся, але ще й досі знаходять гоголівські записи. За виданнями Г. П. Георгієвського та М. Сперанського відомо 477 номерів. 1959 року російський літературознавець П. Ухов опублікував у московському журналі для молоді «Смена» статтю про те, що він знайшов власноручний збірник М. Гоголя, в якому було п'ятдесят дві пісні. (Подаю за «Свободою» з 14 травня 1959 р.).

е багато малоросійських пісень, прислів'їв, казок тощо, яких я ще ні від нікого не чував. Він людина з великою обдарованістю і знає Малоросію, як свої п'ять пальців»⁴).

Збереглися досить численні висловлювання М. Гоголя про фолклор, переважно про пісні, і з цього видно, як цей великий письменник розумів народну творчість, якої ваги її надавав. Ці висловлювання ми маємо в спеціальній фолклористичній статті «Про малоросійські пісні», в листах до М. Максимовича, до А. Пушкіна, до Смірної. Річ зрозуміла, що в цих висловлюваннях повинні були відбитися тодішні романтичні теорії.

М. Гоголь уважав, що фолклор — це творчість народу, що виникла в певних історичних умовах. «Якщо його життя (життя народу), — пише Гоголь у статті «Про малоросійські пісні», — було діяльне, різноманітне, свавільне, повне всього поетичного, і він, при всій багатобічності життя, не здобув вищої цивілізації, то весь запал, усе сильне, юне буття його виливається в народних піснях». У фолклорі, на його думку, з великою правдивістю відбивається історичне життя народу. «Пісні малоросійські можна з повним правом назвати історичними, бо вони ані на мить не відриваються від життя і завжди вірні тодішній хвилі і тодішньому станові почуттів». «Тим то пісні для Малоросії — все: і поезія, і історія, і батьківська могила. Хто не збагнув їх глибоко, той нічого не довідається про колишній побут цієї квітучої частини Росії. Історик не повинен шукати в них дня і числа битви чи точного пояснення місця вірної реляції; в цьому розумінні пісні мало допоможуть йому. Але коли він захоче вірно спізнати побут, стихії характеру, всі вигини й відтіні почуттів, хвилювань, страждань, веселощів зображуваного народу, коли захоче збагнути дух минулого віку, загальний характер усього цілого і зокрема кожного часткового, тоді він буде задоволений цілком: історія народу розкриється перед ним у ясній величі».

Тут слід відзначити, що М. Гоголь розумів народність не в дусі національної виключності й поверхового захоплення етнографічними особливостями, а глибше і ширше. У статті «Декілька слів про Пушкіна» він писав, що «справжня національність не в сарафані, а в самому дусі народу. Поет може бути й тоді національним, коли, описує цілком сторонній світ, але дивиться на нього очима своєї національної стихії, очима всього народу, коли відчуває і говорить так, що його співбатьківцям здається, немов би це відчувають і говорять вони самі».

З позицій тодішніх романтичних теорій Гоголь, визначає, що народну «пісню творять не з пером у руді, не на папері, не з суворим розрахунком, але в вихорі, в забутті, коли душа звучить і всі члени,

⁴) Ширші фактичні дані про етнографічну роботу М. Гоголя можна знайти в праці Б. М. Соколова «Гоголь-етнограф», надрукованій в «Этнографическом обозрении», кн. LXXXI-LXXXII, 1909.

руйнуючи байдужу звичність, стають вільніші». Основними поетичними ознаками фолклорних творів Гоголь уважає «простоту», «неробленість» їх. Краса українських пісень, на його думку, в тому, що на них є «печатя первісного дитинства, а тим самим і високої поезії». Він також пише, що «ніщо не може бути сильніше за народну музику». А найвиразніше він висловив своє захоплення українськими народними піснями в листі до М. Максимовича з 1833 р. «Я дуже зрадив, — пише він у цьому листі, — довідавшись від Вас про багате додання пісень із збірки Ходаковського. Як би я хотів тепер бути з Вами і переглядати їх разом, при трепетній свічці, між стінами, обставленими книжками, покритими книжковим пилом... Моя радість, мое життя — пісні! Як я вас люблю! Чого варті всі черстві літописи, що в них я тепер риюся, перед цими дзвінкими живими літописами! Я сам тепер здобув багато нових, і які є між ними! Чудові! Я не можу жити без пісень!»

Надаючи такої великої мистецької значности пісням і фолклорові взагалі, М. Гоголь ставив значно нижче «ремісничче мистецтво» — літературу.

Захоплюючися так фолклором, М. Гоголь повинен був, зрозуміла річ, скористуватися ним і в своїй творчості, як про це й свідчать його твори.

*

Відомо, що вплив українського фолклору в основному позначився на тих Гоголевих творах, що написані на українські теми: на «Вечорах на хуторі поблизу Диканьки», на «Миргороді». Це був світ, що легко надавався для оформлення його засобами фолклору, бо ж і сам цей фолклор (український) з нього походив. Між ними була органічна єдність. А соціально це було селянство та суспільно близьке до нього історичне козацтво і зв'язані з ними суспільні прошарки, як от нижче духівництво, євреї, цигани тощо.

Фолклорний — але не український — вплив відбився й на «Петербургских повестях».

Вплив фолклору в щойно згаданих творах М. Гоголя був дуже великий, він позначився на всіх складниках чи компонентах творів — на сюжетах, мотивах, типажі, ситуаціях, у мовно-поетичному оформленні тощо. Дуже виразно це видно в демонологічній фантастиці цих творів та фарсових моментах їх. Вияснено (з більшою чи меншою переконливістю), що ця фантастика й фарса двоякого походження — фолклорного та книжкового. Під фолклорним матеріалом звичайно розуміють усе те, що взяв Гоголь із українського фолклору, а під книжковим — запозики з романтичного письменства того часу — і з чужоземного (Тік, Вашингтон Ірвінг, Гофман), і з російського доголівського, і з українського. Мені здається, що таке визначення джерел не зовсім точно з'ясовує суть виучуваного явища. Справа в тому, що творчість західноєвропейських романтиків і російських та українських романтичних письменників у цьому розумінні теж по-

ходить із фолклорних джерел, і це їхнє «коріння» піддається науковому дослідженню. Тим то, на мою думку, було б доцільніше говорити, що фантастика і фарса в Гоголевих творах мають, з одного боку, безпосередньо-фолклорне походження, а з другого — якщо можна так висловитись — посередньо-фолклорне походження.

Розгляньмо тепер окремі моменти досліджуваного матеріалу, тобто фолклорні елементи в сюжетах і мотивах, типажі тощо. Почнімо це з сюжетів та мотивів.

Чужоземним матеріалом є тут такі сюжетно-мотивні ходи, як от дії Басаврюка у «Вечорі проти Івана Купала», що згубив Педорку і Петра, дії могутнього чаклуна в «Страшній помсті», що занастив Данила і Катерину, а також убив святого схимника, вставання мерців із могил (у тій же повісті), наявність гномів у повісті «Вій», фантастичні моменти в «Портреті». З'ясовано, що в «Вечорі проти Івана Купала» відбився вплив повісти Тіка «Liebesrauber», що була перекладена й надрукована в «Славянине» 1827 р., а в «Галатеї» — в 1930 р. На повісті «Страшна помста» позначився вплив другої Тікової повісти — «Піетро Апоне», що була надрукована 1828 року в «Московском телеграфі». Цим, либонь, і можна пояснити те, що в дальших перевиданнях повісти «Страшна помста» підзаголовок «старовинна бувальщина» Гоголь викинув.

Вставання мерців із могил та поява мерця-вершника в Карпатах було ще в «Ганці Кюхельгартені». Щодо повісти «Портрет», то дослідники виявили, що вона має зв'язок з мотивами повісти Матюріна «Мельмот-мандрівник», а також із мотивами творів Вашингтона Ірвінга «Таємничий портрет» та «Зачарований дім» і з одним оповіданням Спінелльо.

Українськими безпосередньо-фолклорними мотивами є такі, як чорт, вигнаний із пекла, чорт, що шукає свого майна, крадіжка коня з рук його власника, скарб, що робиться череп'ям або розсипається при його виявленні, добування цвіту папороті, кохання відьми з чортом тощо. Всі мотиви трапляються в українських фолклорних творах — у казках, анекдотах, повір'ях⁵⁾.

«Батьківцаними» посередньо-фолклорними мотивами, взятими з російської та української догоголівської літератури, є такі, як русалка-потопельниця, мандрівка в пекло. Щодо мотивів, зв'язаних з русалкою-потопельницею, то є здогад, що Гоголь увів їх до своїх творів під впливом відомої в 20-их роках опери «Дніпрова русалка». Але ми знаємо також, що він розпитував про русалок і свою матір. Мандрівка до пекла є у творах Сомова, а також і в «Енеїді» І. Котляревського. З українського письменства М. Гоголь узяв мотив продажу

⁵⁾ Про це докладніше в таких працях: Чудаков «Отражение мотивов народной словесности в произведениях Гоголя» («Київ. универ. известия», 1906, ч. 12), Неверов «Мотиви української демонології в „Вечорах“ та „Миргороді“ Гоголя» («Записки наукового товариства в Києві», кн. V, 1910).

душі чортові. Правда, цей мотив своїм походженням не є український, і в українському фолклорі його нема, але в українській догоголівській літературі є твір, написаний на цей мотив: «Пан Твардовський» Гулака-Артемівського, що являє собою досить вільну переробку поемки «Pani Twardowska» А. Міцкевіча.

М. Гоголь ці твори, безперечно, знав, як і інші твори Гулака-Артемівського; про це свідчить епіграф у «Сорочинському ярмарку», взятий із «Пана та собаки». Хитра й невірна жінка, що зраджує чоловіка з дяком, — мотив, наявний у двох українських комедіях: у «Москалі-чарівнику» І. Котляревського і в «Простаку» Василя Гоголя, його батька. А втім треба сказати, що це дуже поширений в усіх європейських літературах мотив. Він же є в «Декамероні» Бокаччо, в різних «фабльо», в московській повісті XVII в. про Карпа Сутулова (в цій останній жінка одного купця ховає до скрині купця, попа та архиерея, що чіплялися до неї з любовними пропозиціями). Але найпереконливіше буде думати, що він узяв мотив із комедій свого батька та Івана Котляревського. Про це свідчить епіграф у «Сорочинському ярмарку», взятий із комедії Василя Гоголя: «От біда, Роман іде, оттепер якраз надсадить мені бебехів, да і вам, пане Хомо, не без лиха буде» (розд. VI). Епіграф такого ж походження маємо і в розділі X.

Але обидві ці комедії побудовані на українському фолклорному матеріалі і, мабуть, написані незалежно одна від одної. На фолклорні джерела цих комедій вказували ще акад. Дашкевич, М. Сумцов, В. Перетц, І. Франко. Мені самому доводилось чути з уст моєї неписьменної бабусі оповідання про те, як невірна жінка, пославши чоловіка по ліки, приймала в себе дячка. Це спостеріг сусіда і сказав чоловікові, щоб він не заходив далеко, як жінка пошле його знов. А тоді той сусіда взяв скрипку, посадив чоловіка в солом'яний кошіль і поніс до його хати. Коли вони прийшли, то в хаті вже йшло гостювання. Сусіда постукав у вікно і на запитання, хто там, сказав, що музика. І жінка, і її гість радо музику впустили, той поставив кошіль у кочергах, сказавши, що то скло, та й почав грати. А грав він і приспівував таке:

Ой дивися, соломо,
Що то робиться дома!
Висить м'яло⁶⁾ на гачку —
Буде жінці ще й дячку.

Господиня, зрозумівши натяк, почала протестувати і вимагала, щоб грав іншої; але в цей час із кошеля вискакує чоловік, хапає з гачка макогін і лупцює винуватців. На жаль, більших деталей цього оповідання я не запам'ятав, але це, безперечно, та сама сюжетна схема.

⁶⁾ Макогін.

У персонажах Гоголевих творів відбилися і безпосередньо-фолклорні, і посередньо-фолклорні («батьківщани» і чужоземні) джерела.

Вплив перекладної романтичної літератури можна добачати в образах чаклуна та святого схимника («Страшна помста») і Басаврюка («Вечір проти Івана Купала»). Всі інші образи «українських» Гоголевих творів виникли під впливом українського літературного і безпосередньо-фолклорного матеріялу. Навіть образ Вія, дарма що про його походження нема в дослідників певних даних (а, крім того, при ньому є ще й чужі гноми), мабуть, таки українського походження. За це промовляє, поперше, свідчення самого Гоголя, що назвав його «величезним утвором простонародної уяви», а, подруге, — етимологія слова «Вій»: воно з того ж кореня, що й «вія», а в повісті гноми підносять Вієві важкі повіки. Але цього слова («Вій») в народній мові не записано, і Грінченко наводить його з поясненням: «мітична істота з повіками до землі», без подання джерела; мабуть, він узяв його з Гоголя.

Героїчні образи пана Данила («Страшна помста») і Тараса Бульби (як і взагалі образи козаків), без сумніву, також створені під впливом українського фолклору — історичних пісень та дум. Про творче використання цих останніх М. Гоголь пише в своєму листі до М. Максимовича з 9. XI. 1833 р.: «Ви не можете собі уявити, як мені допомагають в історії пісні! Навіть не історичні, навіть сороміцькі: всі вони дають по новій рисочці в мою історію, всі розкривають дедалі більше — гай-гай! — минуле життя, гай-гай! — колишніх людей».

Тоді, як відомо, Гоголь працював над «Тарасом Бульбою».

П. Ухов, що знайшов Гоголеву збірку пісень, свідчить, що то «пісні, присвячені боротьбі українського народу за свою незалежність — прославленим героям Богданові Хмельницькому, отаманові Байді, гетьманам Свірговському, Наливайкові та іншим». І він же пише, що ці пісні «дозволяють ще глибше сягнути в творчу лабораторію великого письменника, виявити фолклорну основу багатьох його творів... Герої історичної поеми — Тарас, Остап, Андрій, здається, зійшли з сторінок... чудових пісень про Сагайдачного, Тетеренка, Саву Чалого».

Можна ще згадати тут, що й така риса, як зневажливе ставлення козаків до жінок (здебільшого удаване, потрібне для підтримання «чести козацької») теж фолклорного походження. Гримання пана Данила («мовчи, бабо... з вами хто зв'яжеться, сам бабою стане») і таке ж поведіння Тараса Бульби з своєю жінкою мають свою відповідність хоч би в поширеній і відомій пісні про Сагайдачного, «що проміняв жінку на тютюн та люльку». Непримиренність до «ляхів», наявна в Гоголевих творах, знаходить своє потвердження в думках та історичних піснях. Образи матерів — старої Бульби і молоді пані Катерини («Страшна помста») — теж узяті з фолклору.

З любовних народних пісень виникли в Гоголя молоді закохані па-

ри Левко і Ганна («Майська ніч»), Петрусь і Педорка («Вечір про-ти Івана Купала»). Ось одно зіставлення: «Галю, Галю, — каже Левко, — ти спиш чи не хочеш до мене вийти? Та якби й повіяло холо-дом... то я надіну шапку свою на твої біленькі ніжки». А ось від-повідне місце в пісні:

Ой вийди, вийди,
Не бійсь морозу,
Я твої ніженьки
В шапочку вложу.

Щодо комічних персонажів Гоголевих творів (смішний чорт, зла баба, чоловік-тютхтій, циган, запорожець, що приборкує чорта, дяк, що залицяється до чужої жінки, дід-танцюрист, хвалько-лях), то вони генетично пов'язані з доголівською українською літературою та з фолкльорно-вертепними образами ⁷⁾.

Про те, що Гоголь знав український вертеп, свідчить згадка про нього в «Повісті про те, як посварився Іван Іванович...» та в «Вії». Ось відповідне місце з першого твору: «Все, змішане до купи, являло собою для Івана Івановича дуже цікаве видовище, тим часом як проміння сонця, захоплюючи місцями синій чи зелений рукав, червоний закавраш або частину золотої парчі чи граючи на шпаді, робили його чимсь незвичайним, схожим на той вертеп, що його розвозять по хуторах мандрівні пройдисвіти. Особливо, як натовп народу, тісно збившись, дивиться на царя Ірода в золотій короні або на Антона, що веде козу; за вертепом цигикає скрипка; циган бринькає руками по губах своїх замість барабана». У «Вії»: «Урочистими днями та на свята семінаристи й бурсаки ішли по домах з вертепами».

Акад. Перетц визначив, що навіть «парне» групування гоголівських персонажів нагадує таке групування в вертепній драмі: зла Хівря і чоловік-тютхтій, Грицько і циган, Хівря і попович, чорт і відьма тощо ⁸⁾.

Розгляньмо образ смішного чорта. Безперечно, цей образ Гоголь узяв із вертепа: там він, як і в Гоголя, боїться хреста, його ловлять за хвіст. Ось у вертепі запорожець, піймавши чорта за хвіст, витягає його на світло і піддає комічному оглядові:

— Що се я піймав? Чи це птичка?
Чи перепеличка?
Чи се тая синичка,
Що вона й не дише,
Тільки хвостиком колише?

Правда, Гоголь ускладнив цей образ, надавши йому рис карика-

⁷⁾ В. Розов. Традиционные типы малорусского театра XVII-XVIII вв. и юношеские повести Гоголя (1912).

⁸⁾ Гоголь и малорусская литературная традиция. Речи, посвященные памяти Гоголя (1912).

турного німця («спереду нестеменнісінський німець»), але й цю особливість він узяв із українського джерела — з балади П. Гулака-Артемовського «Пан Твардовський», де знаходимо таке:

Німець

Стоїть серед хати,
 Ніс — карлючка, рот свинячий,
 Гиря вся в щетині,
 Ніжки курячі, собачий
 Хвіст, ріжки цапині.

Слід згадати тут і те, що цей образ Гоголь використав і в українській епіграмі на виховника Зельднера (якщо вірити Пащенкові, шкільному товаришеві Гоголя, що й навів її в своїх спогадах):

Гицель — морда поросяча,
 Журавлині ніжки,
 Той же чортик, що в болоті,
 Тільки пристав ріжки.

Дяк, попович, невірнâ й хитра жінка, чоловік-тюхтій — все це образи, взяті звідти, звідки походять і відповідні мотиви, тобто з українських фолклорних творів. Запорожець у «Загубленій грамоті» та хвалько-лях — із вертепу. У Гоголя — «товстий полковник та інші «ляхи» на фортечному мурі, з ними «в'їдливими» словами перекидається Попович. Вертепний поляк каже, що він сам-один «тши-дзесці гайдамак забіє»; почувши голос запорожця, він перелякано тікає чи, як каже запорожець, «махнув, мов панський хортяга або опарений пес».

Зображення комічних персонажів супроводиться в Гоголя фарсовими діями, також запозиченими з української літературно-фолклорної традиції. Це: бійки, падання, ховання, кидання болота, каменя, перекупки перекидаються «лайкою й раками», поцілунки не за призначенням, плювання, невпізнання, учений студент наступає на граблі, що б'ють його по лобі, кумова жінка озброюється кочергою тощо.

Дуже великий вплив українського фолклору на мовно-поетичне оформлення Гоголевих творів (звичайно, «українських»). Я вже наводив вище діалог з «Майської ночі», узятий живцем із пісні. Тут наведу деякі місця з «Тараса Бульби», порівнюючи їх із фолклорними текстами⁹⁾.

⁹⁾ Подаю Гоголеві тексти в своєму перекладі, дбаючи передусім про близькість до оригіналу, бо чудові переклади за ред. А. Ніковського мають у собі багато «доданого» матеріялу, а тому не надаються для порівняння.

звертають на себе увагу дослідника, у гоголівських текстах раз-у-раз трапляються ті чи ті ремінісценції, що, сказати б, не піддаються облікові, прислів'я та фразеологізми («москаля везти», «дав бабі киселю»), пісенно-фолклорні звернення («рибка моя»), ті чи інші тропи або фігури фолклорного характеру (особливо часто трапляються тавтологічні звороти, інверсії, повтори).

Навіть ритмо-мелодика таких текстів, як тексти «Тараса Бульби» та «Страшної помсти», мають на собі сліди ритмо-мелодики дум та пісень українських.

Наостанку слід відзначити вплив українського фолклору (безпосередній, за моєю термінологією) на таку яскраву рису гоголівської творчості, як гумор, та й взагалі на гоголівський «сміх»¹⁰). Про такий вплив свідчать уже відзначені вище фарсові ситуації та засоби, що їх Гоголь запозичив з українських літературних та фолклорних традицій. Звідти ж часто походять і його комічні персонажі, живі втілення гоголівського сміху. Слід було б розглянути Гоголів мовний гумор, але це вже виходить за межі даної теми¹¹).

До чого ж зводиться «фолклорність» Гоголевих творів з погляду їх творчої методи?

Це твори, написані в пляні фолклорного реалізму і фолклорного романтизму. Ці останні вислови потребують, звичайно, пояснення. Під ними треба розуміти те своєрідне відтворення дійсності, яке властиве фолклорові, як певній методі мистецької творчості. Основна ознака цієї методи — типовий мистецький образ, створений в наслідок широких часових і просторових узагальнень. Узагальнення в часі стається в наслідок нашаровування різних епох, а в просторі — в наслідок перенесення образу або сюжету з однієї місцевості до другої («мандрівки сюжетів»). З огляду на це у фолклорному образі, з одного боку, немає надмірної конкретності (або, вірніше, натуралізму), а з другого — ці образи є мистецькими згустками дійсності. Показові в цьому розумінні образи російських «билін»: у просторі вони сягають від «Галича» до «Індії багатої» (Дюк Степанович), від Києва до олонецьких лісів, де вони збереглися, а образи багатирів — це, справді, гіперболізовані згустки історичних уявлень про надзвичайних людей.

¹⁰) Взагалі кажучи, Гоголів гумор має не тільки фолклорне, а й суто літературне походження, та ще й не тільки в розумінні російських та українських літературних джерел. Іноді вказують на Дікенса, як на джерело гоголівського «сміху», хоча й не відзначають чогось конкретного. Я хотів би вказати тут на баронета з «Ярмарку марнославства» Теккеря як на прообраз Плюшкіна, — момент, як мені здається, ніде досі не відзначений.

¹¹) Я розглянув це в спеціальній статті «Українізми в мові М. Гоголя». Авгсбург, 1948.

Ці ознаки наявні і в тих Гоголевих творах, що їх я тут розглядаю. І в них ми маємо такі узагальнені образи. Це можна сказати про чаклуна й вершника в Карпатах, такий же Тарас Бульба, пан Данило та інші козацькі образи. Гоголівські селяни — це не тільки сучасні йому селяни, а селяни й попередніх епох, позаісторичні українські національні типи, в яких фактично відсутня минуща тодішня ознака — кріпаччина. Тим то вони веселі й вільні в своїй поведінці. І Гоголь, користуючись українським фолкльором, як джерелом для своїх творів, брав на увагу те, що в історичних піснях нема «дня і числа битви», нема «точного пояснення місця, вірної реляції» (згадуваний уже лист до М. Максимовича). Це збігалось і з тодішніми теоретичними приписами, згідно з якими «мистець зовсім не повинен списувати свої твори з творів природи» (подаю за згадуваною книгою В. Гіппіуса).

Бувши «згустками» української дійсности в широкому розумінні, гоголівські образи, всупереч наявним у них деяким «помилкам» супроти конкретної дійсности (це відзначив ще П. Куліш), справляють враження живої дійсности. Але їхня справжність — це справжність фолкльорна, узагальнена. Як у пісні козак і дівчина не говорять звичайною побутовою мовою, а мовою «поетично прикрашеною» («серденько», «рибонька», «ніженьки в шапочку вложу»), так і Левко з Галею в «Майській ночі», вживаючи цих висловів, не сприймаються як звичайні «натуралістичні» сільські хлопці та дівчата.

Цієї «фолкльорної природи» гоголівських образів не міг зрозуміти П. Куліш та інші, що заперечували «справжність» цих образів. Ключ до їхнього з'ясування — тільки у фолкльорі.

Солопій, Хівря, цигани — це фолкльорно-реалістичні образи; Басаврюк, чаклун, Вій, Тарас Бульба — фолкльорно-романтичні образи.

Підсумовуючи все сказане, можна відзначити, що характер «українських» творів М. Гоголя великою мірою корениться в українській народній творчості. Проте це ані трохи не зменшує ролі і ваги творчої особистости великого письменника. Хоч мені й доводилося в описі фактичного матеріалу вживати таких висловів, як «Гоголь запозичив», «Гоголь узяв» тощо, але насправді в нього не було механічного перенесення фолкльорних матеріалів у тексти творів. Гоголь творив свої шедеври, надаючи їм духу, тону національно-фолкльорних утворів українського народу, конгеніяльно включаючися в цей історичний процес. А ті текстуальні збіжності, що їх я відзначив, — це, так би мовити, тільки л я т м о т и в и, що підкреслюють близькість цих творів до фолкльору. Так композитор може вводити в свою оперу чи симфонію якусь народну мелодію, «забарвлюючи» нею свій твір. Такий стосунок до фолкльору має й творчість другого великого письмен-

ника, що його появив український народ, — творчість Тараса Шевченка: у нього не видно, де кінчається фолкльор і де починається «особиста» творчість: а разом з тим його твори стоять незмірно високо як вияв неповторної геніяльної особистости.

Але при цій нагоді не можна не відзначити й того, що тоді як у Шевченка, в його поезіях і поемах, маємо безпосередній мовний контакт з українським фолкльором (а звідси і його органічність), у Гоголя цю безпосередність чималою мірою «псувала» «чужоземна мова» (як він називав у листі до матері російську мову), притуплюючи ефективність інтерференції фолкльорно-мовних елементів у його текстах. Це стає особливо ясным тепер, коли ми маємо згодану реконструкцію можливого безпосередньо-українського мовостилю М. Гоголя в перекладах його «українських» повістей за редакцією А. Ніковського. Ці переклади усунули «перешкоди» — фальшиві російські заміни українських побутових та фолкльорних висловів¹²⁾.

Проте й без перекладів у творах М. Гоголя таки відчувається велика питома вага елементів українського фолкльору, що надають їм виразного українського *couleur locale* (в побутових творах) і *couleur historique* (в історичних творах).

А з цього треба зробити той висновок, що без обліку цих елементів вивчення цих творів не можливе.

¹²⁾ Див. про це в моїй статті «Переклад, що перевищив оригінали М. Гоголя» («Нові дні», ч. 25 за 1952 р.).

СИЛЮЕТИ

АНДРІЙ ЖУК: ПАМ'ЯТІ МИКОЛИ ПОРША (1877-1944)

(З нагоди 85-ліття з дня народження)

16 квітня 1944 р. помер у лікарні в містечку Еберсвальде, недалеко від Берліну, Микола Порш, посол УНР у Берліні, визначний український політичний діяч соціал-демократичного напрямку.

Походив Микола Порш з урядничої родини міста Лубень на Полтавщині. Народився він 19. X. 1877 року. Батько його, Володимир Порш був підсекретарем Лубенського окружного суду, мати — вільнопрактикуючою акушеркою. Судячи по прізвищу, предки Порша були, мабуть, німецького походження: прізвище Порш серед німців зустрічається часто. Мати Миколи теж була неукраїнського роду — єврейка-вихрестка. Але в родині Поршів, подібно до родин загалу лубенського урядництва і міщанства, панувала українська мова, де-що покалічена, панували також українські народні звичаї, і малий Микола виростав в атмосфері традиційного українського побуту.

На дев'ятому році Миколиного життя батьки віддали його в науку до місцевої гімназії. Один шкільний товариш М. Порша в невидрукованих споминах, які дав мені до використання, малює такий портрет Порша за його юнацьких років.

«Це був невеличкий жвавий хлопчик, з підтягим догори чубчиком, що стирчав над високим чолом, надаючи дитині задиракуватого вигляду. Гарна, мальовнича лубенська місцевість з горбами від зруйнованої фортеці ще з часів князівських, що звалися Валами, поблизу яких жили його батьки і звідки розгортався величний краєвид на Сулу і її порослі лісами та очеретами луги, добре впливали на хлопця, привчали любити природу і цікавитися рідною старовиною.

«За перебування Миколи в молодших класах гімназії його часто можна було бачити на Сулі: то він ловить вудочкою рибу, залізши по пояс у воду, то купається, стрибаючи з кручі разом з товаришами,

Стаття ця була написана невдовзі по смерті М. Порша і мала появитися друком у календарі «Дніпро» на 1945 рік у Кракові, під кінець 1944 року. Але тодішня ситуація на фронті унеможливила друк календаря, і я дістав манускрипт назад. Даючи тепер статтю до друку, не роблю в ній деяких істотних змін і тільки долучаю до неї два листи до автора цих рядків: від М. Порша, незадовго перед його смертю, і від його дружини — по смерті мужа. Крім того, в тексті статті зайшли деякі поправки і додатки біо-бібліографічного порядку. — А. Ж.

такими ж зайдоголовами, як і сам. Взимку та сама Сула і горби Валу давали підліткам нові здорові розваги — їзда на ковзанах та спускання з гори на санчатах. З часом, коли з задиракуватого хлопця вибрався моторний юнак, демократичне товариство Миколи та його приятелі знайшли на Сулі нове джерело розваги — їзду на човнах і подорожування до мальовничого Мгарського монастиря або варення польової каші на „гімназійній пристані”».

Будучи в 5-тій класі, Микола зійшовся з картярами й пияками, закинув науку і просидів у цій класі три роки! Устатечнів він у VI класі 1894-1895 шкільного року, ставши членом самоосвітнього гуртка учнів гімназії, що існував уже давніше.

Скінчив М. Порш гімназію 1897 р. і записався на природничий факультет Московського університету, але побув тут всього пів року і перервав науку з причини хвороби і одруження. В 1900 році М. Порш вступає до Київського університету, на філологічний факультет, але наука тут тривала ще коротше, ніж у Москві, з причини тодішніх студентських розрухів. Відновив Порш студії в Київському університеті на правничому факультеті щойно 1907 р. і закінчив їх 1911 р. кандидатом прав, вступивши до адвокатського стану міста Києва.

В гімназії М. Порш належав до нелегального українського самоосвітнього гуртка, в університеті в Києві — до української студентської громади. Його світогляд формувався головним чином під впливом російських журналів «Образование», «Начало», «Жизнь», що були літературним відображенням західноєвропейського соціалістичного руху. Поза тим Порш цікавився минувиною України, перечитував історичні монографії Костомарова, заглядав до «Киевской старины», і вже за гімназійних часів були йому відомі деякі женецькі видання Драгоманова.

Під кінець 90-их років у Лубнях складається навколо М. Порша український революційний гурток з учнів середніх шкіл і молодого урядництва, до якого належав і автор цих рядків, що був тоді урядовцем повітової земської управи. З заснуванням у 1900 році Революційної української партії (РУП) цей гурток стає, під проводом Порша, партійною організацією п. н. «Вільна громада РУП на Полтавщині». І від цього часу починається політична діяльність М. Порша — в рядах РУП, а потім УСДРП (Українська соціал-демократична робітничка партія), що тривала майже без перерви приблизно до 1921 року.

В 1900 р. М. Порш виїздив до Німеччини на лікування. І за пізніших років він був кілька разів за кордоном, у Німеччині та Австрії, цікавлячися німецьким робітничим рухом, переймаючися ідеологією цього руху.

З причини студентських заворушень в російських університетах під кінець минулого і на початку теперішнього століття, наука в Київському університеті не могла відбуватися нормально; тому М. Порш майже постійно перебував вдома, в Лубнях, працюючи над собою і

провадячи місцеву організацію РУП, яка розросталась і поширювала свою діяльність на інші повіти західньої Полтавщини. В РУП М. Порш скоро висувається на передні позиції. В грудні 1902 року він бере участь у першому (організаційному) з'їзді РУП, репрезентуючи на ньому «Вільну громаду на Полтавщині».

Під кінець 1903 р. серед членів РУП у різних містах України переведено масові труси та арешти. Був тоді заарештований і Порш; але його скоро звільнили з тюрми і, видаливши з Лубень, віддали під поліційний нагляд у Києві.

Арештами і примусовою або добровільною еміграцією за кордон визначних членів РУП, в тім числі членів партійного проводу, партія була дуже ослаблена, а партійний апарат зруйнований. М. Порш почуває себе покликаним налагодити партійне життя і енергійно береться за діло, завойовуючи в партії провідне становище.

Зформувавши новий центральний комітет партії, М. Порш головну увагу звертає на виховання кадрів пропагандистів-організаторів з-поміж студентської молоді і читає систематичні лекції програмового характеру та реферати на окремі теми, найчастіше в національному питанні — в гуртках студентів, середньошкілників і робітників у Києві і в інших містах, головно в Ніжені. Цілий ряд визначних пізніше партійних діячів були вихованцями М. Порша, вийшли з його партійної школи (напр., Л. Юркевич, В. Садовський, В. Степанківський, Д. Пецанський, М. Троцький, Я. Міхура).

Згуртувавши коло себе деяких старших партійних працівників, як от Борис Матюшенко, Андрій Гук та інші, і значну кількість молодших, свіжо ним вихованих, М. Порш береться до розбудови партійної організації, передусім у Києві, що був центром партійного життя; потім організаційна праця поширилася на провінцію, а центр ваги в роботі перенесено з села на місто, на міське робітництво.

Одночасно почалася «чистка» партійних організацій від чужонаціональних елементів (євреїв, росіян, поляків), а також від елементів чужих ідеологічно (соціалістів-революціонерів та інших). Партія прибирала своїм персональним складом виключно український національний характер і виразно соціал-демократичний напрямок. (Зукраїнізовані «іногородці», очевидно, лишалися в партії).

Це було застосування т. зв. принципу національних організацій пролетаріату (запозичено його від єврейського соціал-демократичного «Бунду»), що мало свої позитивні і негативні сторони. Позитивною стороною було те, що партія головний натиск почала класти на національно-культурну сторону своєї діяльності, перетворюючися фактично в апарат дерусифікації робітництва і революційно настроєної інтелігенції, виховуючи кадри українських революціонерів, свідомих національно-політичних завдань українства. З другого боку, застосування принципу національних організацій у побудові партії було причиною пиявого її зросту, її ізолюваности та відносної малопомітности в ре-

всюційному русі країни і джерелом внутрішніх конфліктів у партії, розламів і дезерцій з партійних рядів.

Під осінь 1904 р. вийшов з харківської тюрми Дм. Антонович, один з основників РУП і дотеперішній її провідник. Реформи М. Порша в партії не дуже то припали йому до вподоби, а в закордонному партійному центрі у Львові вони викликали справжній переполох і відкрити опозицію.

Коло партійних видавництв у Львові гуртувалися кращі партійні сили, що брали ту чи іншу участь у партійній діяльності на київському ґрунті до арештів під кінець 1903 р.: подружжя Катерина і Євген Голицинські, Ол. Скоропис, М. Ткаченко, П. Канівець та інші. Перебував тут також М. Меленевський, що в 1904 р. повернувся з заслання і вступив до РУП (бувши зв'язаним також з РСДРП).

Ці «закордонці» також збиралися реформувати партію, але в протилежному від реформ М. Порша напрямку, а саме — в напрямку виєлімінування з діяльності партії національного питання і наближення її під ідеологічним поглядом до РСДРП (російської соціал-демократичної партії). Тому вони відгороджувалися і від попереднього «антоновичівського» періоду РУП, вважаючи його замало соціал-демократичним, і неґативно ставились до «поршівського» нового курсу, як націоналістичного, що може стати перешкодою для об'єднання з РСДРП. В такому дусі провадили вони партійні видавництва, теоретичний орган «Працю», що почав виходити замість «Гасла», і перенесений з Чернівців до Львова популярний «Селянин».

Щоб провести свої пляни в життя, закордонна група членів РУП заініціювала скликання партійного з'їзду. З'їзд зібрався у Львові під кінець грудня 1904 р., але не відбувся. Більшість делегатів з'їзду трималася політичної лінії М. Порша, яку «закордонці» кваліфікували як буржуазно-націоналістичне самостійництво. Опозиційно настроєні до напрямку Порша «закордонці», побачивши, що будуть на з'їзді в меншості і своїх плянів провести не зможуть, виступили з партії, в цей спосіб зірвавши з'їзд. Частина з них на чолі з М. Меленевським відразу утворила нову соціал-демократичну організацію, яка згодом приєдналася до РСДРП п. н. «Українська спілка РСДРП» *).

Треба зазначити, що на цьому з'їзді були В. Винниченко і С. Петлюра, що трималися лінії М. Порша, репрезентуючи ще з кількома своїми однодумцями напрямок, що дістав назву областіництва.

Принципові різниці між Д. Антоновичем і М. Поршем знайшли свій вислів у статтях Антоновича «Неіснуюче питання» (в ч. 11 «Праці») і «Ще про неіснуюче питання» (в ч. 12 «Праці»), підписаних псевдонімом С. Войнилович, і в невідданій (отже редакційній) статті М.

*) Деякі подробиці про цей невідбутий з'їзд і причини його зриву подає О. Скоропис у своїх спогадах у «Нашому голосі» (ч. 11-12, 1910-1911 рр., Львів).

Порша «З приводу „неіснуючого питання”» (в ч. 13-14 «Праці» за березень-квітень 1905 р.).

Неіснуючим питанням для Д. Антоновича стало національне питання, яке, мовляв, вигадала буржуазія для затемнення класової свідомості пролетаріату. Властиво і для Антоновича існувало національне питання, але як проблема пролетарської соціалістичної самостійності України, якби було доведено, що Україна стоїть до центру Росії, як колонія до метрополії. А що цього наука, на його погляд, не довела, то пролетаріат мусить відкинути буржуазне ставлення питання самостійності. Буржуазна самостійна Україна для пролетаріату непотрібна, а для території, заселеної українським народом, вистачить обласного самоуправління.

М. Порш, полемізуючи з Д. Антоновичем, доводив, що національний гніт тяжить над усіма верствами поневоленого народу, що цей гніт особливо відбивається на пролетаріаті, отже пролетаріат у більшій мірі, ніж буржуазія, заінтересований в усуненні цього гніту і не може відкидати й буржуазної розв'язки національного питання, хоч би навіть у формі національно-територіальної автономії України.

Але і М. Порш, подібно до Д. Антоновича, економічному моментові надавав першорядного значення. Він писав, що «національно-територіальна автономія зможе розв'язати національне питання, коли в його основі не лежать конфлікти економічного характеру (для усунення їх вона не придатна). Коли ці конфлікти виявляться, пролетаріат мусить прийняти в свою програму постулат державної самостійності».

Отже великої різниці між становищем Д. Антоновича і М. Порша властиво не було, тільки Антонович мав сумнів щодо колоніального становища України супроти Росії і приймав лише пролетарську самостійність, а Порш, мабуть, цих сумнівів вже тоді не мав, принаймні не мав децю пізніше і не відкидав буржуазної самостійності, висуюючи покищо національно-територіальну автономію.

Відтак почалася в РУП боротьба між «самостійництвом» М. Порша і «обласництвом» Д. Антоновича, про що Порш докладно оповідає в своїх спогадах *). Вона дорого коштувала партію, паралізуючи її діяльність у найкритичніший момент назрівання і вибуху революції 1905 року! Скінчилася вона тим, що Д. Антонович перед з'їздом партії в грудні 1905 р. виступив з неї з кількома своїми однодумцями і надовго зовсім був відійшов від політичної діяльності, а М. Порш цілковито опанував ситуацію в партії, відбувши з великими перешкодами технічного і персонального характеру підготований ним II-ий партійний з'їзд.

На цьому з'їзді наступило остаточне ідеологічне, політичне і організаційне оформлення партії через прийняття програми та статуту

*) Порівняй його статтю «На спільному шляху» в збірнику «Симон Петлюра в молодості», Львів, 1936. Також спомин В. Ковала (Степанківського) в «Нашому голосі», в книжці, присвяченій 10-літньому ювілеєві РУП.

партії і ряду резолюцій програмового, тактичного і організаційного характеру, автором яких був М. Порш, а також змінено назву партії з РУП на УСДРП (Українська соціал-демократична робітничка партія). Склад центрального комітету і редакції партійного видавництва підбрано з односторонців Порша, і це дало йому змогу провадити далі партійний корабель якщо і не без перешкод, то і не при непоборних труднощах.

По з'їзді почав виходити в Петербурзі (де були легші цензурні умови, ніж у Києві) партійний орган, місячник «Вільна Україна», під колегіальною редакцією М. Порша, С. Петлюри і П. Понятенка. Фактичним редактором був М. Порш, який умістив на сторінках цього журналу, якого вийшли чотири книжки, під різними псевдонімами і криптонімами такі статті: «Національні організації пролетаріату», «Автономія України в світлі соціал-демократичної критики», «Робітничка партія і економічна боротьба пролетаріату», «Останній з'їзд Російської соціал-демократичної партії». В числі 3-му «Вільної України» були вміщені також ухвали II з'їзду партії, з коментарями п. н. «Із політичного життя України».

Статті М. Порша, як видно з їх заголовків, обговорювали найважливіші справи програмового та організаційного характеру і були на той час єдиною легальною партійною публіцистикою, на якій виховувався партійний актив. Закордонні партійні періодичні видання перестали виходити восени 1905 р.; зрештою вони дуже мало давали духової поживи та й появлялися на Україні рідко коли. Із статей у «Вільній Україні» на особливу увагу заслуговує стаття Порша п. н. «Автономія України в світлі соціал-демократичної критики», що містила полеміку з Тучапським, ідеологом «Спілки», редактором її видань, колись драгоманівцем, а тепер асимілятором.

Поза редакційними справами М. Порш розгорнув у Петербурзі пропагандивну діяльність серед студентства, і не без його впливу цілий ряд членів петербурзької української студентської громади в тому і наступному 1907 р. переїхали на Україну і стали цінними працівниками в партії, як от Д. Донцов, І. Мазепа, М. Шадлун.

Уже в 1904-1905 рр. РУП виросла на поважну політичну величину, не зважаючи на перешкоди зовнішнього характеру (арешти, вороже ставлення російських соціал-демократів, конкуренція «Спілки») і внутрішнього характеру (постійні хитання серед партійних працівників між організаційною самостійністю українського революційного руху і «єдиним фронтом» при РСДРП, розкладова робота «обласників» і т. д.). РУП керувала хліборобськими страйками і брала помітну участь у революційних подіях другої половини 1905 року в містах, особливо менших, менше зденационалізованих *).

*) Про стан партійної організації РУП у 1904-1905 р. в Києві і про її ролі в місцевому революційному русі пор. спомини Л. Рибалки (Юркевича) і Миколи П (Троцького) в ч. 6-8 «Нашого голосу», Львів, 1911.

Від II з'їзду партія починає помітно зростати і внутрішньо консолідуватися, черпаючи свої сили в розбурханій революцією національній стихії, хоч на початку 1906 р., отже за «конституційних свобод», знову мали місце масові арешти партійних працівників, особливо в Києві. Розчарована здобутками революції і невдоволена підрядною ролею партії в революційних подіях, група партійців, що була ув'язнена в київській тюрмі, на чолі з Л. Рибалкою (Юркевичем) виступає з пляном, схожим на Антоновичеве обласництво, виславши з тюрми в березні 1906 р. офіційну заяву до ЦК в цій справі. М. Порш і це неообласництво енергійно зліквідував, без шкоди для партії*).

Більше ця ересь у партії вже не появилася, а кількох перебіжників до «Спілки» або безпосередньо до РСДРП не можна брати в рахунок.

Поборюючи «спілчанство» і «обласництво», М. Порш не був засадничим противником об'єднання з РСДРП; навпаки, він вважав об'єднання в інтересах партії потрібним, але не в такій формі, як це зробили «спілчани» і як рекомендували «обласники». Перед т. зв. «об'єднітельним» з'їздом РСДРП, що відбувся в Стокгольмі в травні 1906 р., центральний комітет УСДРП зголосив приступлення партії до РСДРП, при умові визнання з'їздом постуляту національно-територіальної автономії України, а УСДРП — єдиною репрезентанткою українського пролетаріату. Ці умови були, очевидно, відкинені керівними колами РСДРП і УСДРП оставалася далі поза загальнодержавною соціал-демократичною організацією, за яку служила РСДРП.

Цей стан ізолюваності УСДРП не давав їй змоги вибитися в політичному житті держави на вищі, так би мовити, щаблі, напр., придбати представництво в державній думі, що легко далось «Спілці» — власне тому, що вона була складовою частиною РСДРП, скрізь нею підтримуваною. Правда, в другій думі був один посол (Вовчанський), що признавався до УСДРП, але це була випадкова людина.

Але цей же стан ізолюваності партії кристалізував її національне обличчя і висував її на передові позиції в українському національному житті. Партія ставала головним осередком політично активних елементів української суспільності, виконуючи накинену їй реальними обставинами життя українізаторську місію серед широких мас інтелігенції, робітництва і селянства, виховуючи кадри політичних діячів, що впливли на поверхню українського політичного життя пізніше, за часів другої революції в Росії і побудови української держави.

За одним офіційним партійним документом**) УСДРП мала в першій половині 1907 р. 20 організацій з широким територіальним засягом діяльності в губерніях: Київській, Волинській, Подільській, Полтав-

*) Пор. статтю Л. Рибалки п. з. «Про одну заяву» (там же).

**) Доповідь центрального комітету УСДРП на міжнародному соціалістичному конгресі в Штуттарті, Львів, 1907 р.

ській, Харківській, Чернігівській і в Кубанській області, якими було охоплено понад 3 000 членів, не рахуючи членів студентських і середньошкільних організацій та поодиноких осіб, розкинутих скрізь по країні.

Як на нелегальну організацію, в умовах пореволюційної реакції, 3 000 членів (з студентськими і середньошкільними організаціями членства було значно більше) — кількість доволі поважна; але, як на територіяльні розміри України і кількість її населення, це було аж надто мало. При чім найбільш промислові, отже і найбільш робітничі губернії південної України (Катеринославська, Херсонська, Таврійська, українська частина Донської області та інші окраїни) оставалися поза засягом діяльності партії, бо українське життя в цих сторонах щойно народжувалось, а клітини УСДРП почали там виникати вже в роки війни і революції 1917 р. Інші українські політичні течії і цього не мали!

Але могло і цього не бути, якби РУП об'єдналася була в 1904 р. з РСДРП в такий спосіб, як це зробила «Спілка» — з нею могло статися те саме, що сталося з «Спілкою». Нечисленний тоді партійний актив РУП, без національно свідомих груп робітництва та інтелігенції, розплився б у російсько-єврейській і зрусифікованій масі робітництва та інтелігенції, як згубилися в тій масі ті члени РУП, що створили були «Спілку», і ті національно свідомі одиниці з-поміж революційної інтелігенції, що до «Спілки» пристали.

Менше небезпечним було б для УСДРП об'єднання з РСДРП в 1906 р., коли УСДРП мала вже численні кадри інтелігентських партійних сил і національно свідомого робітництва, — тоді об'єднання могло б вийти навіть на користь УСДРП, вона могла б стати якщо не єдиним, то найважливішим чинником у соціалістичному робітничому русі на Україні, поширити свою діяльність на південні губернії і зайняти місце РСДРП, тратячи при цім, очевидно, на своїй національній виразності. Але до цього не прийшло, і, може, добре, що так сталося, бо збереглася нам чисто національна організація, яка своєю програмою і тактикою найбільше була пристосована до обставин, витворених революцією 1917 р., і відіграла в подіях 1917 і наступних років першорядну роль.

Такий, з історичної перспективи дивлячись, був практичний результат застосування М. Поршем принципу національних організацій пролетаріату в побудові РУП-УСДРП і його провідної ролі в партії. В цьому полягає велика історична заслуга М. Порша.

Вертаючися дещо назад, треба зазначити, що в 1905 р. М. Порш був двома наворотами у Львові, і під його редакцією вийшли останні числа «Праці» та кілька брошур. Його головним помічником у цій роботі був С. Петлюра, що найдовше оставався на еміграції і виїхав зі Львова останнім, уже по маніфесті 17 жовтня. Порш брав участь в імперських конференціях соціал-демократичних організацій Росії

в січні та вересні 1905 р. і в «об'єдінительном» з'їзді РСДРП в травні 1906 р., ввійшовши в безпосередній контакт з репрезентантами РСДРП і соціал-демократичних організацій недержавних націй, хоч користь із цього була дуже мала.

По забороні «Вільної України» в Петербурзі пробувано видавати в Києві популярну газету «Боротьба»; але її на 4-му числу теж заборонено. Партія лишилася без свого друкованого органу, використовуючи в своїх цілях безпартійну «Громадську думку», секретарем якої став С. Петлюра (від осені 1906), а також історичний місячник «Україна» (перед тим «Киевская старина»), на сторінках якої М. Порш умістив розвідки «Із статистики України» і «Статистика землеволодіння і мобілізація земельної власности на Україні від 1877 р. до 1905 р.», що вийшли також окремими брошурами. Другим партійним співробітником в «Україні» був С. Петлюра, вмістивши, між іншим, велику статтю з історії української соціал-демократії в Галичині, що теж вийшла окремою книжкою.

В Києві і Полтаві існували нелегальні партійні друкарні, очевидно, примітивної конструкції: в Києві — цілком благоденська, що ледве могла маленький листок видрукувати, а в Полтаві — досить добре устаткована, і тут, крім відозв, друкувався навіть часопис «Соціал-демократ», орган Полтавського обласного комітету УСДРП. Але все це мало задовольняло потреби партії стосовно пропаганди її ідей.

Після III з'їзду УСДРП, що відбувся в Києві в березні 1907 р. і на якому, як і на попередньому, М. Порш являв собою центральну фігуру, будучи референтом важливіших точок порядку денного і автором ухвал з'їзду, — в Києві почав виходити легальний партійний орган, тижневик «Слово», під колегіяльною редакцією М. Порша, С. Петлюри, В. Садовського і Я. Міхури, а постійним кореспондентом з Галичини був автор цих рядків, під псевдонімом А. Вовчанський. Провідну роль в редакції відігравав М. Порш, а за ним ішов С. Петлюра (технічна редакція).

На сторінках «Слова» М. Порш умістив, між іншим, серію статей про автономію України, що вийшли також окремою книжкою в партійному видавництві «Знаття — то сила» (Київ, 1909). В цій популярній, але ґрунтовно написаній праці М. Порша маємо систематичний виклад його думок про національну справу взагалі і про реально мислиму тоді розв'язку української національної справи в межах російської держави — у формі національно-територіяльної автономії України. Компетенційні межі цієї автономії М. Порш закреслює так широко, що при їх зrealизуванні Наддніпрянська Україна являла б собою зав'язок власної держави, який справді став би етапним пунктом до цілковитої самостійности.

В цій праці М. Порша нема апелювання до сумнівної вартости історичних прав України на державну самостійність, на які покликався автор брошури РУП «Самостійна Україна»; натомість подано багато аргументів від економіки і культури. Власне доводилось тут, що Україна стоїть до російського державного центру, як колонія до метрополії, що через це гальмується на Україні розвиток продукційних сил, що економічний визиск України Росією некорисно відбивається на культурному житті України, тим більше, що це життя відбувається в чужій національній формі, наслідком чого є неграмотність широких народних мас і денаціоналізація інтелігенції. Щоб покласти цьому край, треба, щоб український народ сам порядкував усіма своїми господарськими і культурними справами, а для цього йому потрібна національно-територіяльна автономія з виборним законодавчим органом (сеймом) і автономним правлінням. Такий приблизно зміст брошури.

Економічний визиск України найяскравіше відбивався в державному бюджеті Росії. При підрахуванні податків, які збиралися на Україні, і при порівнянні їх з видатками, які тут робилися за рахунок державного бюджету, виходило, що з України рік-річно відпливали до Росії сотні мільйонів рублів, якими остання збагачувалася, розбудовуючи в себе промисловість і культурне життя, а Україна ниділа. Спеціально цій темі присвячена стаття М. Порша п. н. «Україна в державному бюджеті Росії», що появилася додатком до книжки Д. Сіромахи (Лаврентієва) «Про фінансову науку» (Київ, 1909). Тут же є його стаття про місцеві фінанси.

Книжка М. Порша «Про автономію України» була тоді єдиною публікацією, що з можливою в підцензурних умовах повнотою вияснила національно-політичну сторону українського визвольного руху і мала великий вплив на формування національно-політичної думки не тільки в партійному середовищі, а також серед широких верств української суспільности. (В 1917 р. появилася друге, значно поширене видання цієї книжки).

В міру зросту реакції, що скріпилася по зміні закону про вибори до державної думи (в червні 1907 р.), нелегальні партійні організації почали підупадати, партійна маса почала розпорозуватись, а частина партійної інтелігенції стала відходити до легальної культурної та економічної праці. В цих обставинах важливим чинником для підтримання ідейного та організаційного зв'язку серед членів партії був тижневик «Слово». Але в середині 1909 р. «Слово» перестало виходити — з причин матеріального характеру. До цього додалися принципові розходження між М. Поршем та фундатором «Слова» М. Шадлуном і деякими членами редакції (Садовський) та ближчими співробітниками (Вовчанський). Партія вступила в смугу організаційного занепаду, як і всі інші революційні організації в Росії.

В цей час намітився в партії напрямок, що остаточно зліквідував усякі революційні ілюзії, а головну вагу прикладав до використання всіх легальних можливостей для самодіяльності широких народніх мас у культурних і економічних справах, яким керував би по змозі легальний, а в крайньому разі за кордоном видаваний орган преси. Такі настрої нуртували і серед партійної еміграції у Львові, і серед партійної студентської молоді, що її об'єднував організаційний комітет вищих шкіл у Києві, провідну роллю в яким грав В. Садовський, колишній член редакції «Слова».

Під час загальноукраїнського студентського з'їзду у Львові вліті 1909 р. відбулася там партійна нарада, учасники якої склалися з емігрантів і делегатів на той з'їзд з України, а ними були партійні люди, зокрема В. Садовський і В. Весоловський. На нараді вирішено було, між іншим, видавати дискусійний орган «Працю» і шукати нових шляхів для відродження партії, в нових формах, з новими практичними завданнями, відповідно до змінених обставин у країні.

Вихід у світ двох книжок «Праці» (під редакцією Д. Донцова, В. Дорошенка і А. Жука) спонукав М. Порш до контракції, в обороні традиційних організаційних і тактичних позицій партії. Вислідом цього були три числа часопису «Робітник», що вийшли у Львові в січні-травні 1910 р., як орган центрального комітету партії. На сторінках «Робітника» М. Порш умістив велику статтю п. з. «Сучасний момент в житті української нації і завдання української соціал-демократії», статтю п. з. «Наші організаційні завдання», статтю в справі об'єднання з РСДРП п. з. «Нагальна потреба» та інші. Перші дві статті з статтями Л. Рибалки (Юркевича) появились і окремою книжкою п. з. «На теми дня» (Львів, 1910).

Поршева оцінка моменту була доволі трафаретна. Намічені ним організаційні завдання мало чим різнилися від тих завдань, які намічала львівська нарада, а вістря його критики цієї наради зверталося головним чином до самого факту нарад, як сепаратного кроку групи членів, поза плечима центрального комітету партії. Отже Порш і тут пильнував головно партійної дисципліни і єдності партії, вбачаючи у львівській партійній нараді симптоми можливого нового розколу.

Але і на цей раз внутрішньопартійна криза минула — з тим, що найдалі сягаючі легалісти-опортуністи, як за кордоном, так і в самій країні, усунулися або були усунені від діяльності в партії. Але одночасно був відсунений від партії і сам Порш.

В партійному житті почав вибиватися в той час Лев Юркевич (Рибалка), як талановитий публіцист і фундатор партійних видавництв (він був заможною людиною). Спочатку Юркевич ішов разом з М. Поршем, був його однодумцем. Але по компромісовім погодженні конфлікту між ЦК і групою львівської наради, в наслі-

док чого і «Праця», і «Робітник» перестали виходити, а замість них почав від листопада 1910 р. появлятися у Львові фінансований Юркевичем місячник «Наш голос», — Юркевич попав під вплив В. Винниченка, особистого ворога Поршевого, що пустив про Порша негідний наклеп, який його у високій мірі кривдив, і Порш опинився поза юркевичівським «Нашим голосом» (пізніше — «Дзвін» у Києві) і сам усунувся від активної участі в партійній діяльності.

Але М. Порш не перестав жити інтересами руху, якому присвятив своє життя, займаючись дослідженням економічного становища України та стану робітництва на Україні і реалізуючи друком свої наукові розвідки, напр., «Відносини України до інших районів Росії на робітничому ринку» («ЛНВ» за лютий і березень 1912) і «Робітництво України» («Записки» НТШ в Києві, кн. XI).

Ширше розробляє Порш уже раніше порушену ним тему про економічний визиск України, містячи на сторінках «Літературно-наукового вісника» більші статті під псевдонімом М. Гордієнко: «Державний бюджет Росії» (в книжках за вересень-жовтень 1911) і «Україна в державному бюджеті Росії» (в книжках за липень-серпень 1912 р.). Там же появилася ряд його рецензій на книжки, що мали той чи інший стосунок до України та українського життя. В одній з книжок «ЛНВ» за 1912 рік Порш умістив більшу статтю п. з. «Петр Струве в українській справі», полемізуючи з ворожими до українського руху поглядами останнього.

М. Порш був постійним співробітником журналу «Украинская жизнь», що виходив від 1912 року в Москві для поінформування російського громадянства про українську справу, і зокрема вмістив в одній із книжок за 1912 р. цікаву статтю п. н. «Капитализм и русская культура на Украине». На жаль, не маю змоги згадати про інші статті Порша в цьому місячнику за наступні роки.

Пригадую, що доводилося читати статті Порша і в щоденній газеті «Рада». І почав він цікавитись кооперативним рухом, навіть активно працюючи в кооперації, хоч раніше не допускав співробітництва соціал-демократів у буржуазній пресі і в загальнонаціональних просвітніх та економічних організаціях, як кооперативи, «Просвіти» і т. д., а якщо і допускав, то тільки для використання їх у партійно-організаційних цілях. Він по-приятельськи скритикував і мене в «Слові» в 1909 р. за мій виступ на просвітньо-економічному конгресі товариства «Просвіта» у Львові з рефератом про значення кооперації у визвольній боротьбі українського народу.

А трохи пізніше, в 1913 р., Порш сам став кооператором, був генеральним секретарем II всеросійського кооперативного з'їзду в Києві і з нагоди цього з'їзду зайнявся виданням у Києві моєї книжки про українську кооперацію в Галичині. Був він також членом товариства «Наша кооперація» в Києві, ідейного осередку українського

кооперативного руху на Наддніпрянщині (1910-1914), і членом організаційного комітету для підготовки центрального об'єднання споживчої кооперації на Україні (Дніпросоюз).

З цього виходило б, що М. Порш відбув еволюцію поглядів значно вправо, сходяв з виключно класових позицій на позиції міжкласового миру і співробітництва з «буржуазними» елементами. (Беру слово буржуазними в лапки, бо української національної буржуазії, як суспільного чинника, властиво не існувало, вона щойно народжувалась).

В якому стані перебувала партійна організація в роки перед війною і в час війни до революції 1917 р., про це не посідаю даних. Де-хто з мемуаристів свідчить, що і в ці роки партійні організації подекуди існували (в Харкові, Києві, Катеринославі та інших містах), отже партійне життя не переривалося. Під час війни була зліквідована владою поважна організація УСДРП в Катеринославі.

З вибухом революції в березні 1917 р. УСДРП дуже скоро відбудовується; під партійний прапор стають насамперед усі старі члени РУП, навіть ті, що належали до «Спілки», виступивши з РУП у 1904-1905 р., а за ними молодий нарібок з часів УСДРП. Партія скоро виростає на поважну силу і займає керівне становище в Українській Центральній Раді, цьому загальнонаціональному органі украєвлення революційного процесу на Україні і надання йому національно-державного характеру. М. Порш займає в партії своє попереднє становище — з тим, що коли раніше, від 1904 до 1910 р. його провідне становище було безконкуренційним, то тепер, побіч Порша, завоювали великий вплив у партії і колишні його ідейні та особисті противники, як Винниченко, Д. Антонович, М. Ткаченко, і почали вибиватися на верх також молоді сили — І. Мазепа, П. Феденко та інші. Порш часто виступає публічно, як речник партії і її репрезентант. Коротко був міністром праці і військовим міністром — в найкритичніші дні існування твореної української держави, Української Народньої Республіки.

За Директорії М. Порш займає становище посла УНР у Берліні. З цим призначенням кінчається безпосередня участь Порша у партійному житті, а по звільненні його в 1921 р. з становища посла, здається, скінчилась і його приналежність до УСДРП.

По скрахуванні політики державного центру УНР, до якого великою мірою спричинився Варшавський пакт з грудня 1919 року, М. Порш усувається від політики, якщо не рахувати його короткотривалої «конспірації» проти державного центру УНР — причетности до «Союзу боротьби за самостійну Україну», під фірмою якого появилось було нелегальне число часопису «До зброї», мабуть, ним складене. А по руках українських політиків на еміграції ходив великий еляборат, писаний на машині, з характеристиками окремих осіб з дер-

жавного центру УНР у Тарнові стосовно їх здатности до державної діяльности — мабуть, також його авторства. Участь Порша в громадському житті на еміграції зазначилася ще тим, що він був одним з засновників Українського національного об'єднання в Берліні і першим редактором органу цієї еміграційної організації культурно-допомогового характеру.

А по цьому М. Порш зовсім замовк, як державний і громадський діяч, віддавшись упорядкуванню свого пребагатого архіву і писанню споминів, заробляючи на кусок хліба в якомусь комерційному німецькому підприємстві.

За цією буденною роботою надійшли чорні дні війни, тяжкі переживання, хвороба і смерть. Але даю слово покійному і його дружині, тепер, мабуть, теж покійній.

Про обставини, в яких жив і помер М. Порш, свідчать його останній лист до автора цих рядків з 17. 12. 1943 і лист його дружини Оксани, написаний по смерті мужа, 10. 7. 1944. Публікую їх без будь-яких змін.

«Пишу після сумної катастрофи, — читаємо в листі М. Порша, — якої ми з дружиною зазнали 22. 11. 43 р. дім, в якому ми мали своє помешкання, згорів дощенту. Сталося це наслідком повітряного налету на протязі 45 хвилин. В морі огню і густих хмарах диму поспішили ми покинути нашу оселю та перемичкувати до льоху протилежного дому тої самої вулиці. В цьому льоху і прожили ми понад два тижні в бруді, холоді, вогкості та напівголодні. І тільки 9 грудня добра душа знайшла нам кімнатку 35 кілометрів поза Берліном. Тут і живемо ми: холодно і голоднувато, бо не маємо де варити. Згоріла моя прегарна німецька і українська наукова бібліотека, мій архів для спогадів і т. д. Це білянс мого 25-літнього перебування тут. Сумний білянс! А як було уберегтись цієї біди? Усе місто тепер — купи руїн. А вивезти не було куди. Думати тепер про віднову життя, про віднову спаленого не доводиться. Ми ж старі і хворі. Та й увесь світ тепер у страшенній пожежі світової війни! Світ горить з усіх кінців... Все говорили ми та писали ми про побачення, та, очевидно, так і не доведеться нам побачитись! Шкода! Пишіть хоч частіше. Як Вам живеться? Міцно цілую Вас обох. Хай Бог Вас береже! Моя дружина вітає Вас обох сердечно. Ваш Микола».

З листа дружини М. Порша, Оксани Порш, від 10. 7. 1944 р.:

«... Свого горя словами передати не можу. Я позбулась не тільки свого мужа, але і друга, товариша, взагалі найдорожче, що мала в житті.

Це трапилось так несподівано. Хоч він останній час і не був зовсім здоровий, але ми й лікар про такий несподіваний кінець не думали. Трапилось це так. Після 22 листопада 43 р., коли згорів будинок, в якому жили, майже всі жильці його, а в тім числі й ми, перебралися до підвалу сусіднього будинку, де й прожили 18 днів в жахливих умовах. Потім переїхали випадково в Візенталь, де помістилися в одній маленькій, холодній кімнаті й до того господиня неохоче дозволяла користатися кухнею. Через це обідали в ресторани. Холод теж допікав нас. В таких умовах ми прожили до 15 березня ц. р., поки не зайшов до нас один знайомий

росіянин з жінкою, що їхали до санаторії лікуватись, та уговорили Микола Володимировича переїхати жити до них в цьому таки Бізенталь. Тут моему чоловікові прийшлося самому накидати у відра важкий чорний вугілля та носити майже 100 шагів до дому для центрального опалення трьох кімнат та кухні. Від такої непосильної праці прорвалась йому язва шлунку, що 14 років тому була зарубцьована.

9-го квітня у 8-ій годині вечора хлинула з горла кров. 11 квітня Микола Володимировича перевезли до лікарні в сусідній город Еберсвальде. 15-го квітня зроблено було переливання крові, але нічого не допомогло і 16-го квітня в 12 і пів годині дня, на перший день православної Пасхи Микола Володимировича не стало. Мені вдалось перевезти його до Берліна й поховати на руському православному цвинтарі.

В сороковий день його смерти на могилі була панахида, яку служив український панотець та співав український хор. Цього він завше так бажав, коли були розмови про можливу смерть, в цих тяжких для всіх часах війни.

В цей час лишаюсь тут я цілком самотня. Хлопочу про дозвіл виїхати мені до Праги, де живуть моя сестра й донька, але покищо дозволу не маю.

Про останні роки життя Микола Володимировича багато сказати не можу. З 1938 року він працював в одному великому напівдержавному підприємстві. Крім цієї служби, займався дома перекладами з німецького на українську мову статтів для „Дойчер Ферляг“. Та писав свої спогади, котрі, на жаль, згоріли разом з великою цінною бібліотекою та архівом.

В ці останні роки Микола Володимирович цілком відійшов від громадського життя».

*

Так закінчила свій вік людина, яка полишила глибокий слід в українському політичному житті першої половини нашого століття; але його ім'я назавжди збережеться в історії українського народу, як головного будівничого УСДРП, політичної організації, що в роки боротьби за українську державність відіграла позитивну, творчу роллю.

НАУКА І ПОЛІТИКА

ВАСИЛЬ МАРКУСЬ: ЧЕТВЕРТИЙ ТОМ «УРЕ»

Про четвертий том «Української радянської енциклопедії», що недавно прибув за кордон, можна сказати і багато, і дуже мало. Він нічим особливим не відрізняється від попередніх, він блідий своїм змістом, строго укладеним у вже раніше передбачені рамки, він пересичений пропагандивним матеріалом, мало український, сірий від штампів і кальок. Цим можна б і закінчити огляд цього тому «УРЕ», що його надруковано тиражем 100 тисяч примірників і який має 560 сторінок.

Але тому, що видання «УРЕ» супроводиться барабаним громом про «величезне досягнення», «видатну подію» в культурному житті Радянської України, ми почуваємося до обов'язку докладніше обговорити і цей том, свідомо ризкуючи іноді бути нудними і мало оригінальними в коментарях, поміченнях та прикладах. Проте основну вину в цьому нехай несуть автори й редактори київської «УРЕ». На нудний і блідий твір важко написати цікаву рецензію.

Вже в попередніх оглядах було стверджено, що «УРЕ» відзеркалює останню версію офіційно інтерпретованої історії України та російсько-українських взаємин по лінії ствердження російської вищости і російських впливів на український культурно-політичний процес, по лінії «нерозлучної дружби», допомоги «старшого брата» тощо. Все, що не вкладається в ці рамки, промовчується або засуджується. Для першого і другого треба круто нахилити історичну дійсність, інакше кажучи, треба її фальшувати. І з цим завданням редакція та автори «УРЕ» справляються непогано.

Питання про формування українського народу згадано в статті «Етногенез». Стаття назагал дуже поверхова, а ще плиткіші висновки щодо етногенези українства. В дусі прийнятих тез сказано в ній таке: «Українська народність разом з російською і білоруською бере свій початок від єдиного кореня — древньоруської народности. В 14-15 стол. вони виступають уже як окремі, споріднені між собою народності». Ця теза, звичайно, призначена для українців і білорусів, бо для росіян т. зв. древньоруський період є властиво давнім періодом історії Росії; росіяни беззастережно присвоюють собі спадщину Київської Русі, тоді як українці повинні починати своє національне існування з потатарського періоду.

Відомо, що теперішні радянські історики намагаються якомога більшої кількості політичних, церковних і військових діячів козацької України причепити марку русофільства — очевидно, за винятком тих, кому приписується налічка зрадництва. В четвертому томі «УРЕ» полковники Децик, Дрозденко, Сербин виступають «палкими прихильниками возз'єднання Правобережної України з Росією»; їх боротьба проти гетьмана Тетері та польської зверхности з виразною тенденцією об'єднання двох частин України інтерпретується як вияв русофільства. Такому наświetленню цих подій і постатей не перешкоджає факт, що один із названих (Децик) загинув на засланні в Сибірі. Викривлено наświetлюються також зміст і політична тенденція твору Семена Дівовича п. з. «Разговор Великоросії з Малоросією», (1762), мовляв, його «основною метою було зрівняння в правах української козацької старшини з російським дворянством». Кожен, хто прочитає цей твір, не може не помітити виразної політичної тенденції в обговоренні автономії України. «УРЕ» цього не хоче бачити. У кривому дзеркалі стоїть і постать гетьмана Петра Дорошенка, якого також зараховано до зрадників. Його концепцію об'єднаної і незалежної України цілком затушовано і натавровано як форму особистих торгів з Польщею і Туреччиною. «УРЕ» промовчує, що П. Дорошенко в 1668 р. став гетьманом усієї України після протимосковського повстання на Лівобережжі, про яке лише мимохідь згадано як про «народне повстання» (але проти кого і за що, не сказано!).

Як приклад спотворення історії української політичної думки, може послужити стаття про Михайла Драгоманова, на одного з авторів якої запрошено з Москви Д. Заславського. Назагал в СРСР існує тенденція радше промовчувати наявність власної політичної думки на Україні. Де це важко зробити (напр., у випадку загальновідомих постатей чи рухів), там іде відповідна «препарація» та інтерпретація. Таке робиться і в випадку М. Драгоманова, якого напівреабілітовано в 1959 р. Стаття назагал поверхова, бідна на конкретний біографічний і політичний матеріал. Політичні погляди Драгоманова представлено викривлено і неповно, немає жадної згадки про його важливі зв'язки з Галицькою Україною і про його фактичне програмове керівництво в галицькій радикальній партії. Не згадано цілого ряду творів Драгоманова, зокрема таких: «Вольный союз — Вільна спілка», «Либерализм и земство в России», «Австро-руські спомини, 1867-77», «Пропавший час — українці під московським царством, 1654-1876». Якби автори навели були останню працю, то їм важко було б просунути фразу: «Драгоманов підкреслював прогресивне значення спільного історичного розвитку російського і українського народів, а союз України і Росії визнавав як обов'язкову умову для захисту свого народу від ворогів». Цікаво, кого, на думку авторів, Драгоманов уважав ворогами українського народу... Література про Драгоманова, додана до статті, строго селекціонована; не подано праць Грушевського, Кістяковського, Возняка, болгарина Арнаудова, основних праць,

що з'явилися на еміграції; навіть сам автор (Заславський) мусів поминути свою велику студію про Драгоманова з 1924 р., бо їй згодом приписано «буржуазно-націоналістичне» насвітлення Драгоманова. В цілому стаття не є задовільною навіть для радянських стандартів; значення цієї односторінкової довідки про Драгоманова в «УРЕ» хібащо в тому, що після повного вигнання його з української історичної традиції, його, хоч скаліченого і спотвореного, але все ж введено у визнане режимом наше минуле. Але на місці буде запитати редакцію «УРЕ», коли появляться твори Драгоманова, якщо не повна збірка, то хоч вибір їх; адже тепер появляються повні збірки творів різних буржуазних російських учених і суспільних діячів 19-го століття!

Варто ще згадати статтю «Дворянство» з її вкрай односторонньою оцінкою представників української вищої верстви; поперше, автор (М. Погребінський) перебільшує кількість та експлуаторський характер цієї верстви у порівнянні з чужим дворянством на Україні. Подруге, він не визнає позитивного вкладу низки українських шляхетських родів у розбудову культури і піднесення національного життя, що в повній мірі робить, напр., «БСЭ» у випадку російської аристократії. Для компромітації національного руху автор наводить кілька прізвищ діячів з становою ідеологією чи з аристократичним статусом (В. Липинський, В. Шемет, барон М. Василько). УРЕ не могла пропустити нагоди, щоб і тут не «вдарити» по Грушевському, мовляв, все це «переконливо показує абсолютну неспроможність тверджень ідеологів українського буржуазного націоналізму... про те, що на Україні не було „своїх“ українських дворян-поміщиків». Коли вже радянські історики полищать накидання противникам вигаданих ними тверджень і розпочнуть серйозно дискутувати з відмінними від власних концепціями?!

Примітивний «класовий» підхід застосував і Ф. Лось у статті «Державна дума», розцінюючи як негативне явище організування української думської фракції в першій думі (вона існувала і в другій!) на національній базі. КПРС і Москва схвалюють національне визволення в інших країнах, але, коли йдеться про стосовний рух у Росії, то він вважається негативним і таврується як «буржуазний націоналізм».

Куди більше фальшивок і пропаганди в історичних гаслах та замітках, що стосуються періоду революції та радянського періоду. Ось кілька «клясичних» прикладів такої «історії». В статті «Денікінщина» сказано, що «українські, єврейські та інші буржуазні націоналісти підтримували денікінський режим, який давав їм можливість експлуатувати „своїх“ робітників та селян. Петлюрівці фактично були союзниками Денікіна в боротьбі проти українського народу». Ані словом не згадано про небільшовицькі партизанські загопи в тилу Денікіна, які завдали основного удару білим. Дослівно огидною є стаття «Директорія», автор якої, А. Лихолат, подав версію української визвольної боротьби 1918-1920 рр. у стилі своєї сталіністської праці «Раз-

гром націоналістическої контрреволюції на Україні» (1954); відомо, що в роки відлиги ця праця була критикована за фальшування і пропаганду навіть у наукових колах УРСР. Сьогодні «УРЕ» реабілітує демагогію, вигадки і пропагандивну «історію» Лихолата. Вистачить навести лише один приклад респектування історичних фактів авторами «УРЕ»: в статті «Директорія» (стор. 175) написано дослівно таке: «До початку квітня 1919 військові сили Директорії були розбиті; їхні залишки на чолі з Петлюрою втекли в Галичину, а частина — в Румунію». В статті «Денікінщина» (стор. 77) говориться, що петлюрівці, «захопивши Київ, без бою передали його денікінцям» (мова про похід з'єднаних українських армій на Київ у серпні 1919). Як же петлюрівці могли здобути Київ у серпні 1919, коли, згідно з «УРЕ», вже в квітні їх не було на Україні?

Деякі факти, подані в «УРЕ», демаскують більшовицько-російську політику супроти України. Напр., під гаслом «Друга українська радянська дивізія» сказано, що назву «укр.» цій червоноармійській частині дано в січні 1919 р., а в червні вже змінено. Ішлося про «українізацію» лише тимчасово, поки треба було давати російській інтервенції сповиду громадянської війни на Україні. Що це була саме інтервенція, свідчить ще інший факт, згаданий у цій же замітці: т. зв. український фронт на кордоні РСФСР та української держави утворено рішенням ЦК РКП(б) і раднаркому Росії, а не української компартії та фантомного уряду в Курську. Вимовною є також стаття «Другий з'їзд КП(б)У». В односторінковій статті немає згадки про жодного більшовика з України — делегата з'їзду, доповідача чи обраного до ЦК. Фігурує тільки прізвище Я. Свердлова, комісара від ЦК російської партії. Всі інші лідери промовчані, хоч вони відіграли основну роль в радянській Україні, і то тільки тому, що згодом були «вичищені» Сталіном. Про т. зв. Донецько-Криворізьку республіку, штучне твориво російських більшовиків на Україні в 1918 р., написано всього кілька рядків, промовчавши боротьбу з приводу цього в самій партії: частина українських комуністів противилася такій балканізації України. Подібно трактуються і новіші події в СРСР: в статті «Дев'ятнадцятий з'їзд КПРС» наведено лише два прізвища промовців (Сталін, Хрущов); а загальновідомо, що з головною доповіддю виступив тоді Г. Маленков. Маркантно, що в ряді гасел про з'їзди і конференції КПУ, що про них написано в 4-ому томі «УРЕ», раз-у-раз згадується, як одна з проблем і турбот партії, «український буржуазний націоналізм». Вершком фальшування історії радянського періоду є згадка, що робітники та партійна інтелігенція («двадцятип'яти-тисячники»), вислані партією в 1929 р. на село для насильного переведення колективізації, «були тепло зустрінуті селянством» (стор. 19).

Яскравим прикладом фальшування історичних фактів є стаття про другу світову війну (автори — А. К. Мартиненко, В. І. Клоков). Хоч у статті дуже мало матеріялу стосовно України, ми проте зреферуємо кілька помітніших тверджень. СРСР, згідно з «УРЕ», був

змушений скласти пакт про ненапад з Німеччиною в 1939 р. у висліді «зриву урядами Англії та Франції московських переговорів». 30 листопада 1939 р. Фінляндія «оголосила війну Радянському Союзові», а до цього її спровокували правлячі кола США, Англії та Франції. Пишучи про те, що у вересні 1939 р. французький уряд заборонив компартію, автори ні словом не згадують, яка була причина до цього (солідаризація французької компартії з німецько-радянським пактом, коли її країна перебувала у війні з гітлерівською Німеччиною). Рухи опору в окупованих німцями країнах (Франція, Бельгія) приписуються комуністам. В Польщі діяла тільки «Гвардія людова»; «УРЕ» ні словом не згадує про «Армію крайову», найповажнішу силу польського резистансу; також не сказано нічого про Варшавське повстання в 1944 р. Відступ радянських військ у війні з Німеччиною не згадується, і автори розпочали огляд воєнних подій щойно з поразки німців під Москвою та Сталінградом. В двох статтях є згадка, що Дніпрогес зруйнували німці; але він був зруйнований перед приходом, і зробили це відступаючі більшовики. Участь альянтів у війні та їх ролю в перемозі над країнами осі автори мінімалізують. Допомога і доставки США та Англії Радянському Союзові «були незначні і часто зривались». Якщо навіть не брати на увагу іншої широкої програми «ленд-лізу», то лише доставка 40 тис. американських вантажних машин і джипів мала таке значення, що фактично вирішила хід німецько-радянської війни; цього теперішні радянські історики другої світової війни не бачать, хоча цілком інакшою була оцінка американської допомоги лідерам Кремля під час та безпосередньо після війни. Далі «УРЕ» твердить, що другий фронт був відкритий лише тому, що союзники боялися, що СРСР «спроможний власними силами розгромити фашистську Німеччину і визволити народи Європи». Англо-американські успіхи в Африці, перемога в Італії та воєнні удачі на Далекому Сході, згідно з «УРЕ», не мали впливу на вислід другої світової війни. Якщо альянти і йшли вперед у Західній Європі, то лише завдяки тому, що німці кидали основні сили на східній фронт. Зрештою Італія та Франція були визволені «повсталим народом», а ним керували комуністи. Послідовно «УРЕ» твердить, що скинення атомової бомби на Японію не справило впливу на результат війни, а з загального опису і фразеології виходить, що перемогу над Японією здобув СРСР.

В загальному належить відмітити, що цей тип радянської історіографії другої війни — річ релятивно новіша. До початку 50-их рр. ролля союзників у війні знаходила об'єктивнішу оцінку. Тому не диво, що в літературі до статті не наводиться ні одна праця з-перед 1952 року. Про флюктуацію поглядів свідчить і той факт, що «УРЕ» не згадує про вину Сталіна в радянській невідготованості до війни, — про справу, яка часто підносилася на початку першої фази десталінізації; можливо, що в майбутньому авторам доведеться виправдуватися. Несерйозність такої історіографії ілюструє ще й такий при-

клад: «УРЕ» подає, згідно з теперішньою настановою на покращення взаємин з Югославією, що Београд визволила радянська армія «спільно з югославською народною визвольною армією». Натомість «Большая Советская Энциклопедия» промовчує участь югославських партизанів у визволенні Београду, пишучи, що в той час «тітовське командування скрилося в англійців та американців в Італії», а радянська армія перешкодила «підготовлюваній злочинною клікою Тіто англо-американській окупації Югославії». Підхід «УРЕ» в цьому випадку не означає загальної зміни орієнтації радянської історіографії; в інших випадках, як ми бачили, вона так само викривлює факти, як це робила «БСЭ».

Зупинимось ще на кількох статтях і замітках «УРЕ» з політично-правної проблематики. Програмова стаття «Дружба народів СРСР» відзеркалює актуальні тези національної політики КПРС бездоганно. На одній сторінці підкреслюється кілька разів «згуртованість усіх народів радянської країни навколо російського народу», «допомога російського народу українському народові у встановленні робітничо-селянської влади», «особливо плідотворний вплив могутньої культури великого російського народу» на інші народи. Теза про «зближення радянських народів», «взаємозбагачення їхніх культур» виступає дуже маркантно. Але щодо колоніальної ситуації народів Африки та Азії і «цивілізаторської місії» інших великих імперіялістичних народів, їхньої «допомоги», «впливів» тощо стосовно поневолених народів «УРЕ» висловлюється так: «Історичний досвід показує, що тільки після досягнення політичної незалежності в результаті національно-визвольної боротьби проти імперіялістичного гноблення визволені народи здобувають можливість всебічного свого розвитку» (див. «Деколонізація»). Чого ж інакшим мав би бути підхід до СРСР?!

Звертають на себе окрему увагу кілька статей з політичної ділянки, напр., про державу, державні устрої та похідні статті («Державна мова» та інші). Ці статті написані в дусі нової настанови щодо розвитку радянського суспільства і держави перед комунізмом. На відмінність від Сталіна, який зберігав державу за комунізму, нові теоретики повертаються до клясичного марксизму з його тезою про відмирання держави. Хрущов формулює цю справу так: «Питання про відмирання держави, якщо розуміти його діалектично, є питання про розвиток соціалістичної державності в комуністичне суспільне самоврядування». В цитованій статті є гострі напади на ревізіонізм, мовляв, він приймає можливість надклясової держави, а також припускає, що «диктатура пролетаріату не обов'язкова для переходу від капіталізму до соціалізму». В статті «Державний устрій» США названо «фактично унітарною державою», а СРСР — федерацією, «утвореною на основі добровільного об'єднання рівноправних суверенних соціалістичних республік». Стаття про державну мову — крайньо гіпокритична. В СРСР формально немає однієї державної мови; фактично ж — і це ясно кожному — такою є російська мова. Але це не

перешкоджає редакторам «УРЕ» цитувати Леніна, який говорив, що «обов'язкова державна мова означає нав'язування мови панівної нації всьому іншому населенню даної країни, що сполучене з примусом». Русифікацію державних установ, в тому числі багатьох республіканських інституцій, значної частини шкільництва, культури і побуту «УРЕ» називає добровільним прийманням цієї мови та культури. Проте ряд новіших публікацій висуває потребу вивчення і вживання російської мови, як засобу «міжнаціонального спілкування», і на користь цього працює не тільки вся партійна машина, але й видаються вже закони (пор. новий закон про шкільництво). Нова партійна програма так само сприяє русифікації. В ній читаємо: «Російська мова фактично стала спільною мовою міжнаціонального спілкування і співробітництва всіх народів СРСР». Це формулювання нібито вже досягнутого стану є нічим іншим, як роблено невинним зафіксуванням русифікаційного курсу, в тому числі й залегалізуванням російської мови як загальнодержавної в СРСР.

Такі замітки, як «Депутат» чи «Делеговане законодавство», виявляють, як радянське державне право надуживає демократичну термінологію. Згідно з «УРЕ», радянські депутати користуються «імунітетом»; на жаль, не подано ні одного прикладу з радянської дійсності, як цю депутатську «недоторканність» застосовувано, коли стояло питання про арешт депутата. Делеговане законодавство, на думку редакторів «УРЕ», недемократичне, і соціалістичні країни його не знають. Як же назвати тоді видавання різних законів, в тому числі й конституційних, президією верховних рад або у формі постанов уряду та партії? Це гірше, ніж делеговане законодавство буржуазних країн.

Такі гасла, як «Дипломатія» і «Договори міжнародні», є дальшою ілюстрацією того, як «УРЕ» жонглює цими атрибутами щодо України; вона нібито підкреслює міжнародно-правну підметність УРСР, але ніяк не в силі заперечити, що все це є лише інструментом рафінованої політики Москви і що ці державні атрибути УРСР мають лише формальне, і то мінімалістичне значення.

Отже в статті «Дипломатія» є згадка про діяльність козацької держави Б. Хмельницького на зовнішньому відтинку, однак ні словом не згадано про зовнішні зносини інших гетьманів, не говорячи вже про дипломатичну діяльність наших національних урядів у 1917-21 рр. Теза автора (не хтонебудь, а Лука Паламарчук, міністер закордонних справ УРСР) щодо української дипломатії за козаччини звучить так: «В усі часи визвольної боротьби українського народу головним завданням української дипломатії було воз'єднання України з Росією, що й було здійснено на Переяславській раді». Про зовнішні зносини УРСР автор згадує, що в перший період (1919-23) вона добивалася «нормальних дипломатичних відносин і налагодження ділових зв'язків» і вела «боротьбу за міжнародне визнання» її. Як же погодити цю «незалежну» дипломатію УРСР з тим, що згодом вона «добровільно передала здійснення зовнішньої політики Союзові РСР», щоб після

останньої війни знову виступити в ролі зовнішньо-політичного статиста. Автор це пояснює тим, що перед УРСР, як і перед іншими республіками, виникли нові завдання, «що вимагали від них безпосередньої участі в здійсненні миролюбної зовнішньої політики Радянського Союзу (зокрема участь УРСР в ООН). УРСР своєю активною дипломатичною діяльністю неухильно і послідовно відстоює справу збереження миру і безпеки народів». Важко припустити, щоб автор, як теперішній представник такої «дипломатії», не усвідомлював собі справжньої своєї ролі і природи зовнішньо-політичних компетенцій УРСР: вони подібні до ролі пішака на шахівниці, що його вправний грач використовує для дрібних цілей, жертвує ним, коли треба, і може знову поставити його на шахівницю при відповідній нагоді (Паламарчук скаже — «коли постануть нові завдання»; звичайно, додамо ми — не перед Україною, але перед її поневолювачем). Шкода, що автор не подає ближче, як виглядає та «активна» дипломатія УРСР, про яку він згадує.

Мало чого довідуємось і з статті про міжнародні договори УРСР. Про договори першого періоду написано дуже скупо, і нічого нового авторка (Н. М. Ульянова) не подає. З 1944 р., згідно з радянською конституцією, УРСР знов одержала прерогативи укладати міжнародні договори та угоди. На протязі п'ятнадцятих років УРСР заключила один-єдиний двобічний договір, і то з польським Люблинським комітетом, і була стороною в мирових договорах та в кільканадцятих міжнародних багатосторонніх конвенціях. І це вся договірна діяльність «суверенної» республіки. В обличчі такої діяльності чи не виглядає комічним кінцеве твердження статті: «УРСР неухильно додержує своїх міжнародніх зобов'язань». Натомість, «імперіалістичні держави, зокрема США», грубо порушують міжнародні зобов'язання; як приклад, подано «Деклярацію прав людини», що її протагоністами були, за «УРЕ», СРСР, УРСР та інші країни соціалістичного табору. «УРЕ» жаліється, що радянські проекти щодо окремих пунктів Деклярації прав людини, як от право націй і народів на самовизначення, рівність усіх народів, право національних меншостей користуватися рідною мовою тощо, не взято під увагу, і тому делегації комуністичних країн утрималися від голосування. Так, відповідає правді, що такі пропозиції ставилися радянськими делегаціями; тільки вони ніколи не думали здійснювати їх у себе, а хотіли домогтися їх здійснювання західними державами стосовно меншостей і колоніальних народів, щоб таким чином використати національно-визвольні рухи для себе.

Четвертий том «УРЕ» подає кілька прізвищ, раніше промовчуваних радянських діячів або діячів української культури. До реабілітованих належать більшовицькі військовики Павло Дибенко та Іван Дубовий; обидва вони були зліквідовані під час «ежовщини», але про це, звичайно, мови немає. Якщо йдеться про знищених чи то загиблих на засланні українських літераторів, то є окремі біографічні замітки про Івана Дніпровського (він помер своєю смертю в 1934 р.,

але його твори були згодом вилучені), Олеса Досвітнього, Михайла Драй-Хмару, Миколу Дукина, Григорія Епіка, літературознавця Олександра Дорошкевича (всланого в 30-их рр. за межі України), а також про мистецтвознавця Федора Ернста. Замітки мовчать про їх заслання чи загибель; проте згадано, що той чи інший перебував під впливом «Вапліте» чи то неоклясиків або що роботи того чи іншого «хибують на об'єктивістське висвітлення питань історії української літератури». На диво вміщено нотатку про видатного співака М. Донця, що його в 1941 р. розстріляно в Києві за відмову евакуюватися (звичайно, без згадки про його трагічну смерть).

Варто відзначити, як в «УРЕ» трактується явище західноукраїнського культурного і політичного москвофільства. Показним для цього є опубліковані дві замітки про закарпатських діячів Адольфа Добрянського і Олександра Духновича, а також факт, що немає окремої згадки про видатного галицького москвофільського діяча Богдана Дідицького. Раніше, як відомо, переважала тенденція виправдувати москвофільських діячів, що знайшло свій вияв зокрема у праці Малкіна (1958) про російську літературу в Галичині, яку цей автор уважав позитивним явищем. Так розцінювались і закарпатські москвофіли, згадані А. Добрянський і О. Духнович. Тепер їх оцінка стала відмінною; чи не переломовим щодо цього став виступ групи західноукраїнських письменників і культурних діячів у «Жовтні», які засудили книгу Малкіна, а тим самим і москвофільство. Як головний аргумент наведено боротьбу з ним І. Франка. На позиції Франка стала і «УРЕ». Добрянський, за словами Франка, — це «руйнівник Закарпаття, гірший від Батія», а Духнович — «чоловік, без сумніву, доброї волі і немалих здібностей», але «невилічимо заплутаний у язики та політичні доктрини» (обидві цитати беремо з «УРЕ»). Треба думати, що на сучасному етапі це є офіційна лінія щодо інтерпретації москвофільства, і вона є якоюсь мірою концесією українській історіографії.

Окремо розглянемо, як «УРЕ» потрактувала дві українознавчі дисципліни — діалектологію та етнографічні науки. Стаття про діалекти, говори — коротка, слабенька, загальникова; ще коротше розглянено діалектизми. Під «Діалектологія», де читач очікував би огляду української діалектології, побачимо всього п'ять рядків з прізвиськами п'ятьох діалектологів — і це про ту ділянку мовознавства, яка має виїняткову традицію і значення в українознавстві. Для порівняння варто згадати, що в статті О. Горбача в «ЕУ 2» читач знайде понад сто прізвиськ дослідників українських говорів. Одиноке, що заслуговує тут на увагу — це гарна кольорова карта діалектів української мови. На цій карті правильно показано українські мовні території поза УРСР, зокрема в Білорусії, РРФСР і Молдавії.

Стаття «Етнографія» і кілька споріднених змістово заміток так само не дають належного уявлення про етнографічні дослідження в Україні. Низку дослідників народного побуту пропущено, а натомість без

потреби згадано кількох письменників з «демократичної» групи на противагу представникам ліберально-буржуазної школи в етнографії. Зауважимо, що цей поділ абсолютно не на місці; так само і критика «буржуазно-націоналістичного напрямку в етнографії» ніяк не попадає в ціль. Слід відзначити, що автори статті (К. Г. Гуслистий і А. Я. Поріцький) не подали ні одного прізвища українських пореволюційних етнографів. Причина очевидна, бо українська етнографічна наука в УРСР на початку 30-их рр. була розгромлена, на що невинні натяки знаходимо і в статті.

Наведемо ще низку гасел-статтей з 4-го тому «УРЕ», в яких бракує українського матеріялу або в яких він опрацьований невідповідно і навіть з фальшуванням:

В статті «Декабристи» слабо розроблений український аспект руху і подій, а також не подано найважливішої літератури. Під «Дерманський монастир» сказано, що під час останньої війни «націоналістичні банди разом з гітлерівцями вчинили жорстоку розправу над населенням с. Дермані, знищивши понад 450 чоловік». Така подія справді мала місце, але націоналісти тут ні при чому: погром Дермані вчинили німці. Пропагандивною і позбавленою всякого конкретного матеріялу є стаття «Дитяча злочинність»; мовляв, це явище властиве лише капіталістичному світові, а «в СРСР причини, що породжують дитячу злочинність, ліквідовані»; слабою є стаття «Дитяча література»; взагалі чомусь немає важливої статті про дитячу пресу. «УРЕ» не містить плянів міст Дніпропетровського і Дніпродзержинського, ніби це військова таємниця; нічого не сказано про національно-культурне життя в обох цих містах до революції. В замітці про Доброміль не подано, що найважливішою історичною пам'яткою там є монастир оо. Василіян. Дуже слабими і без ціннішого українського матеріялу є статті «Дошкільне виховання», «Дружина», «Духівництво» (остання, крім того, гостро пропагандивна). Низькопробною і до того сповненою фальшивок є стаття «Еміграція». Автор (А. М. Шлепаков) говорить про приблизно 2 млн. людей з України, що опинилися поза її межами на Заході як емігранти. На його думку, тепер еміграція з України «припинилася в наслідок ліквідації причин, що породжували її» (соціально-економічних). Крім т. зв. трудової еміграції, він ще знаходить контрреволюційну, про яку сказано тільки те, що «вона перебуває в стані повного морального розкладу». Ніяких інших фактичних даних, статистики тощо читач у цій «енциклопедичній» довідці не зустріне; література її — майже ніяка; навіть не подано праць деяких «прогресистів».

Годі обминути в цій рецензії статтю «Енциклопедія». З неї довідуємося, що в СРСР, крім уже виданих енциклопедій, готуються російською мовою нові галузеві енциклопедії: філософська, історична, географічна та ряд технічних; досі інститут «БСЭ» випустив 12 різних енциклопедичних видань. В обличчі цього стає ясным, що «УРЕ», видавана Академією наук УРСР з волі Москви, є дрібною кісткою

від великого бенкету на російському столі. Новиною на цьому відтинку є ще те, що тепер іде переклад десяти томної російської «Детской энциклопедии», що його збирається випускати видавництво «Радянська школа». Це — новий доказ русифікаційної політики, бо мільйонам українських дітей дадуть у руки російську енциклопедію українською мовою. Невже українські письменники і педагоги не могли б зладити власної дитячої енциклопедії? Хіба наш фолкльор, українське минуле, наша релятивно доволі багата дитяча література не спроможні вповнити українську дитячу енциклопедію? Поза всяким сумнівом українців стати на власну дитячу енциклопедію; тільки все це робиться по лінії відомої тези про «зближення» культур і націй, про т. зв. взаємне збагачення, що звичайною людською мовою означає безпардонний процес русифікації. Спеціально кладемо натиск на цей черговий акт русифікації ще тому, що з перших пресових повідомлень в УРСР виходило, що це буде буцім то окрема українська дитяча енциклопедія; щойно «УРЕ» розкрила, що це буде звичайний переклад. Отже йдеться про факт, який уже переступає навіть формулу культури, національної лише за формою. Це є шовіністичне і великодержавницьке неподобство!

Стаття про енциклопедії в «УРЕ», звичайно, нічого не згадує про першу спробу в УРСР у 1932-34 рр. видати українську радянську енциклопедію (бо цю ініціативу придушено, як «буржуазно-націоналістичну»), а також про еміграційну «Енциклопедію українознавства». Про видавану тепер «УРЕ» в 4-ому томі пишеться: «Це видання справедливо вважається за першу українську енциклопедію». А далі: «Видана 1930-35 у Львові-Станіславі-Коломиї так звана „Українська загальна енциклопедія” в 3 томах написана з позицій українського буржуазного націоналізму і ні за своїм науковим рівнем, ні за своїм обсягом не є енциклопедичним виданням. Та й поданий у цьому виданні матеріал стосується здебільшого відторгнутих тоді західних областей України». Не входимо з редакторами «УРЕ» в дискусію про рівень і вартість «УРЕ»; вони про них знають дуже добре, бо широко користуються саме нею. Не зважаючи на зрозумілі недоліки, вона була такою першою українською енциклопедією, і енциклопедичний характер вона зберігає більше, ніж опублікована в 1950 р. «Колгоспна виробнича енциклопедія», якою «УРЕ» так гордиться.

В попередніх рецензіях ми вже вказували на лінію «УРЕ» щодо національності багатьох культурних діячів. Подамо кілька прикладів з 4-го тому, як «УРЕ» відписує українців росіянам або «ділиться» ними. Микола Дашкевич за УРЕ — російський та український літературознавець («БСЭ» вважає його тільки російським і не згадує ні однієї його праці з української літератури), при чому не називає ряду важливих його праць з українською тематикою; Митрофан Довнар-Запольський — російський історик (те саме в «БСЭ»), тоді як він з роду білорус, а вчився і працював довший час у Києві; основні його праці стосуються української та білоруської історії; до того автори

вдалися до свідомої фальсифікації, переказавши назву його праці «Нариси про організацію західньоруського селянства в 16 в.» (стосовно українців і білорусів), як «Нариси про організацію західньоросійського селянства в 16 віці». За «УРЕ» Гаврило Домецький — український і російський письменник 17 стол.; він, щоправда, деякий час працював також у Росії, але про те, що він вів там лінію проти московської церковної традиції і за це був засланий, «УРЕ» нічого не згадує; хоч Юрія Дрогобича, вченого 15 стол., названо українським, проте «УРЕ» не могла утриматися, щоб не скваліфікувати його як «першого з відомих вітчизняних докторів медицини»; чи не думали редактори розв'язати цим справу національності Юрія Дрогобича за приповідкою: «щоб вовк був ситий і коза цілою»; бож відомо, що росіяни вважають цього вченого своїм, і вже багато писалося в СРСР про «першого російського доктора на Заході». Вже з прикладу Довнара-Запольського видно, що така сама політика ведеться і супроти інших неросійських діячів. Ось ще один приклад: за «УРЕ» видатний болгарський історик, філолог і громадський діяч Марин Дрінов — «болгарський і російський історик» (за «БСЭ» — тільки російський); а проте цей болгарин мав більший стосунок до України, ніж до Росії: він учився в Києві і довший час був професором Харківського університету.

На закінчення подамо лісту бракуючих в «УРЕ» гасел, які — на нашу думку — могли бути вміщені навіть в радянській енциклопедії при дещо сумліннішому підході редакції до українського минулого і культури: козацький полковник Григорій Донець-Захаржевський, автономіст 18 стол. Григорій Долинський, церковний діяч 17 стол. ігумен Мелетій Дзик, православний діяч 16-17 стол. Лаврентій Древинський, жіноча і педагогічна діячка 19 стол. Олена Доброграєва, культурна діячка і артистка Людмила Драгоманова (дружина Михайла), філософи 19 стол. Василь Довгович і Андрій Дудрович, філософ-марксист в УРСР Петро Демчук, археологи Аркадій Добровольський і Василь Довженок (сучасний, живе в УРСР), історики Іван Джиджора, Леонід Добровольський, правники Станіслав Дністрянський, Антін Дольницький, візантолог Юхим Діяківський, філолог-клясик Сергій Дложевський, мовознавці Василь Дем'янчук і Віктор Дубровський, сучасний етнограф Всеволод Дашкевич, книгознавець Кость Довгань, критик Василь Десняк, поет Юрій Драган, композитори Віктор Дембський, Климент Домінчен і Микола Дремлюга (обидва останні — сучасні), педагог Володимир Дурдуківський, соціалістичний діяч Петро Дятлів. З речевих гасел могли бути вміщені в 4-му томі «УРЕ» ще такі: про т. зв. діяріюші, як історичні джерела, про тижневик «Дніпріві хвилі», кооперативну централю «Дніпросоюз», асекураційне товариство «Дністер», часопис «Добрі ради», Донщину.

**ОЛЕКСА ГОРБАЧ: ПІСЛЯВОЄННІ МОВОЗНАВЧІ ПУБЛІКАЦІЇ
В УРСР**

(Стаття друга. Див. «Сучасність» за грудень 1961)

Серед повені різних університетських і педінститутських публікацій не залишилося позаду й міністерство освіти УРСР: від 1951 р. воно видає одинокий в УРСР популярний україністичний двомісячник «Українська мова в школі» («УМШ») тиражем 26 500 прим., призначений для вчителів, з статтями на теми з сучасної української мови (орфографія, фонетика, морфологія, синтаксис) і з методики її викладання, далі з історії української мови, з лінгвостилістики (про мову окремих письменників), з історії українського мовознавства і про боротьбу з діалектизмами в мові учнів з окремих говіркових масивів. Ведеться тут і несистематичний відділ рецензій на публікації з названих вище ділянок. На сторінках «УМШ» забирали слово чи не всі україністи-мовознавці з УРСР та СРСР. Для втримування контакту з учителями влаштовуються раз-двічі на рік анкети, що обговорюють матеріали, вміщені в цьому двомісячнику; кожен раз така анкета організується в іншому обласному осередку. Щорік вміщуються тут статті з подачею тем, що їх опрацьовують окремі катедри української та російської мов в УРСР (завжди в 3-му числі річника «УМШ»), подається схематично зміст захищених кандидатських і докторських дисертацій і друкуються повідомлення про різні мовознавчі наради в УРСР. Однак, подаючи систематично зміст російського популярно-мовознавчого журналу «Русский язык в школе», чомусь не подають тут систематично зміст мовознавчих публікацій в УРСР. Від 1958 р. журнал «УМШ» завів — на домагання мовознавчих конференцій УРСР — селекціоновану бібліографію мовознавчих статей, друківаних в УРСР від 1939 р., а то й раніших (огляди Л. І. Гольдберга, «УМШ», 1958, I і 1960, 6; однак, марно було б тут шукати за бібліографічними даними про праці тих україністів, що опинилися за кордонами СРСР (Ю. Шевельова, К. Кисілевського та інших) чи прогрішилися супроти «советской родины», або про праці, що загалом були написані в душі панівного в свій час офіційного марризму. Багато чого тут пропущено ще й тому, що укладачеві оглядів просто недоступні були стосовні матеріали, навіть з самої УРСР.

Міністерство освіти УРСР видало, крім того, в 1958 р. «Збірник наукових праць, т. I., мовознавство» з статтями Ф. Я. Середи та О. С. Шевчука (з українського словотвору), М. А. Жовтобрюха (з фо-

нетики), В. Ф. Сича (з історії синтакси) та Б. В. Кобилянського (про етимологію кількох українських виразів).

Науково-методичний кабінет заочного навчання вчителів при міністерстві освіти УРСР випустив у серії «Курс історії української літературної мови» («РШ», Київ, 1956), як випуски XI і XII, роботи І. К. Білодіда «Мова творів М. Коцюбинського» і «Мова творів Л. Українки» (посібники для студентів-заочників педагогічних інститутів).

Однак центральне місце в публікуванні українознавчих праць займають в УРСР установи АН УРСР: київський Інститут мовознавства (ІМ) АН УРСР та львівський відділ мовознавства Інституту суспільних наук (ІСН) АН УРСР. З першим зв'язана Голгофа нашого підрадянського мовознавства; тому спинимося над його історією докладніше.

Інститут мовознавства АН УРСР постав 1931 р. на місці зліквідованих мовознавчих кафедр, секцій, комісій та інститутів Історико-філологічного відділу УАН. В ІФВ УАН, зорганізованому 1918 р. за проектом А. Кримського на взірць 2-го відділу російської АН у Петербурзі, мовознавчі дисципліни розподілялися поміж: I. українознавчою частиною (кафедра граматики та історії української мови разом з її секціями: а) кабінетом експериментальної фонетики і б) постійними комісіями: діалектологічною, орфографічно-термінологічною комісією для складання словника живої української мови, комісією для складання історичного словника української мови та з археографічною комісією — для видавання пам'яток української мови), II. загальною частиною (кафедри: східних мов, клясичної філології, слов'янознавства, індоєвропейського мовознавства разом із мовознавством загальним), III. постійною комісією для видавання історично-географічного словника української землі, IV. Інститутом української наукової мови (1921-1934), виниклим із злиття орфографічно-термінологічної комісії ІФВ з термінологічною комісією Українського наукового т-ва в Києві. Всі ці установи вели дуже жваву дослідницьку та видавничу діяльність. Перебрання їх функцій Інститутом мовознавства набрало форм гальмування давніших праць і русифікаторської лінії в нових мовознавчих публікаціях; одночасно розгорнено нагілку на давніх працівників. Політруком на цьому мовознавчому фронті став Наум Каганович, згодом заарештований (1937 р., за ежовщини). В 1934-1936 рр. ІМ перевидав, зрусифікувавши, деякі російсько-українські термінологічні словники розгромленого ІУНМ, а в заініційованому неперіодичному журналі «Мовознавство» (від 1934 до 1940 р. вийшло 16 чисел) вміщено низку лайливих і погромницьких статей (П. Горецького, Г. Сабалдири, І. Кириченка) проти письменників (напр., О. Вишні) та мовознавців-пуристів: О. Курило, С. Смеречинського, Д. Шелудька та інших, а також проти варшавської «Рідної мови».

Пропаговано теж офіційне Маррове «нове вчення про мову» в застосуванні до матеріалу української мови (статті В. Бабака, О. Безкровного). Власне, крім теоретичного потурання русифікації, марризм

скоїв в українському мовознавстві ще й інше спустошення, наслідки якого мовознавча наука в УРСР відчуває й досі. Марризм був потрібний російській компартії в її намаганнях цементувати врятований різномасовий і різномовний конгломерат народів давньої царської імперії, які в майбутньому, мовляв, зіллються в одне «советське плем'я», а також для того, щоб спинити дерусифікаційні національні процеси по окремих неросійських республіках. Бо марризм твердив, напр., про ближчу спорідненість мови українців з мовою тюрків чи грузинів, ніж хоч би з мовою поляків чи німців, і відкидав, як «ретроградне» явище, боротьбу пуристів проти стихійної русифікації мов народів СРСР, бож, мовляв, і так усі мови колись зіллються в одну спільну (мабуть, подібну до тієї, яка за біблією існувала перед спорудженням Вавилонської вежі!).

Отже мусіли замовкнути на цілі роки мовознавці-індоєвропейці та славісти з своїми позитивістично-генетичним мовознавством та етимологіями, якщо вони взагалі вийшли ціло. З пуристами було ще гірше: їх усіх зліквідовано або позасилано, а молодий нарибок роками виростав без належної філологічної підготовки в славистиці, балтистиці, індоєвропейстиці; тому й досі в УРСР нема етимологічного словника української мови (не видано навіть рукописних матеріалів О. Потебні до етимологічного словника), тому тут і досі такі кульгаві мовні теорії про етногенезу слов'ян і українців у порівнянні хоч би з польською славістикою, а мовознавство в УРСР — це власне тільки україністика й русистика. Викривлено поведено і діалектологічні дослідження: підтримувано не так дослідження «відсталих» говірок сіл, як радше «прогресивних» (по лінії телеологічного українсько-російського мовного змішування) жаргонів передмість та робітничих селищ і вуличного аргю. Серйозніші дослідники втекли просто в лінгвостилістику: у вивчення елементів мови окремих письменників, за інерцією модне в УРСР і досі. Марровою теорією звужено й тематичне спрямування дослідницького інтересу в УРСР головно до україністики та русистики. Крім трьох західньоукраїнських університетів, де — згідно з льокальними давнішими (безмарристськими) традиціями — проблеми слов'янства займають куди більше місця, в самому ІМ, як і по інших осередках, лише одиниці з наукового dorostу цікавляться питаннями слов'янських мов, польської чи чеської (Орест Ткаченко, В. Т. Коломієць та інші). Таке тематичне звуження було притаманне вже передвоєнному «Мовознавству»: тоді появлялися в ньому праці про мову творів підрадянських письменників: І. Ле (І. Кириченко), І. Кириленка та П. Тичини (В. Масальського), О. Корнійчука (Н. Кагановича), І. Микитенка (О. Ізюмова), цінні праці Л. Булаховського (з акцентології) і про словотвір прикметників та іменників (О. Ізюмова, В. Масальського, І. Губаржевського, О. Матвієнка), про говірки Чернігівщини (О. Синявського), Київщини (І. Омельченка, Л. Рака) та східного Поділля (І. Губаржевського).

В 1941 р. редагування журналу перебрав Л. Булаховський, додав-

ши до нього характеристичний підтитул: «Наукові записки ІМ» (до 1960 р. з'явилося 15 чисел).

1940 р. зорганізовано при львівському філіялі АН УРСР (замість давнього НТШ) Інститут мовознавства, що відразу взявся за складання польсько-українського словника.

З евакуацією Києва перед німцями затоплено в Дніпрі давніші матеріали ІМ (здається, головно цінні діалектологічні збірки).

На «еміграції» в Уфі (1941-1945) співробітники київського ІМ працювали у Відділі мови, що входив у склад Інституту мови й літератури АН УРСР, який до 1946 р. видав там 2 томи «Наукових записок». Перенесений 1944 р. до Києва і реорганізований ІМ зміг щойно 1946 р. випустити наступне число свого неперіодичного журналу: «Мовознавство, наукові записки ІМ ім. О. О. Потєбні».

З теоретичним марризмом компартія зірвала вже десь на початку 40-их рр., бо стало куди доцільнішим використовувати антинімецькі та слов'янофільські настрої слов'янських народів у боротьбі проти німців, отже й говорити про прадавні генетичні зв'язки з ними. Відомий «мовознавчий» виступ Сталіна в 1950 р. тільки формально припечатав фактично вже раніше відбутий похорон теорій Марра. Приблизно тим же роком можна датувати помітне пожвавлення видавничої праці ІМ; подібно пожвавлення принесли ще 1957 і 1958 роки, у зв'язку з готуваннями до славистичного з'їзду в Москві (1958), на який годилося ж «квітучій» УРСР прийти з якимись досягненнями. У післявоєнному «Мовознавстві» стали появлятися статті авторів і з-поза УРСР; автори з РСФСР друкуються тут тільки по-російськи; як винятки, трапляються статті авторів з Болгарії та Югославії; деякий час додавано англійське резюме статей; заведено хроніку праць ІМ, вміщено ювілейні та посмертні згадки про видатних підрадянських мовознавців і несистематично — рецензії на мовознавчі публікації в СРСР та в сателітних країнах. Надруковано тут цінні праці з акцентології (Л. Булаховського), з історії української мови (його ж, Л. Гумецької, Є. Тимченка, Н. Романової, І. Поповіча), з синтакси історичної (М. Майданського, О. Петренка, Б. Кобилянського) та сучасної (Л. Каранської, І. Матвіяса), з лексикології (П. Горецького та В. Ільїна про українсько-російські словники; М. Шарлемана про природничу лексику П. Беринди), про мову окремих письменників: Т. Шевченка (В. С. Ільїна, В. С. Ващенко, Л. А. Булаховського), І. Котляревського (П. Плюща), І. Франка (Т. Зайцевої, А. Бурячка, Н. Корнієнка), П. Мирного (І. Грицютенка), М. Коцюбинського (Л. Паламарчука), Ю. Яновського (І. Білодіда), з топонімії України в 14-15 вв. (Л. Гумецької), топонімії відпрізвищної (Є. Посацької-Черняхівської), топонімії Чернігівщини (Ю. Виноградського), Переяславщини (А. Брахнова), Кодимщини (О. Мельничука), Покровщини на південному сході Дніпропетровщини (К. Цілуйка) та топонімії Росії (П. Черних, Н. Подольської, Н. Мілонова, Н. Грінкова, І. Лебедева), про проблеми перекладу (Є. І. Старинкевич, Й. А. Багмута), про старі українські

запозичення з німецької мови (Є. В. Опельбавма) та про чеську фразеологію (В. Т. Коломійця).

В ІМ діють відділи: загального мовознавства, української мови, діалектологічний та словниковий. Про слов'язознавство чи плянове вивчення мов сусідніх народів тут годі говорити: болгарські говірки Ізмаїльщини та Одещини-Миколаївщини вивчає російський «Інститут славянознавства» АН СРСР у Москві під керівництвом С. Б. Бернштейна, що видає свої «Статті і матеріали по болгарской діалектології ССРСР» і випустив «Атлас болгарских говорів в ССРСР» (1958). Ні польських, ні грецьких, ні німецьких, ні єврейських, ні угорських говірок на території УРСР в ІМ ніхто не досліджує. Шкільний угорсько-український словник (30 000 слів) укладає УжгДУ на спілку з будапештською АН. Опрацюванням найбільшого досі польсько-українського словника, що вийшов у Києві смішно низьким тиражем (на що найменшого впливу не мали найзавзятіші протести в пресі), зайнявся ще від 1940 р. львівський відділ мови ІСН («Польсько-український словник за ред. Л. Л. Гумецької», 100 000 слів, тт. I-III, Київ, 1959-1960, тираж 3 000!). Про будь-які українсько-білоруські чи українсько-румунські словники ніхто в ІМ ще й словечком не згадав. Про публікаційну діяльність відділу загального мовознавства ІМ годі щонебудь сказати.

Відділ української мови ІМ займається вивченням сучасної літературної мови та її історії. Як велике досягнення називають недоступний нам колективний «Курс сучасної української літературної мови» за ред. Л. А. Булаховського в 2 томах (Київ, «РІШ», 1951). Для мовників педагогічних інститутів видано теж колективний «Курс сучасної української літературної мови» (ч. I) М. А. Жовтобрюха та Б. М. Кулика (Київ, «РІШ», 1959, тираж 13 000), а також «Курс сучасної української літературної мови» Б. М. Кулика (Київ, 1948). Як підручник для педучилищ, вийшла «Українська мова» О. М. Пархоменка (Київ, «РІШ», 1956, тираж 10 000); як посібник для спеціальних середніх закладів вийшла «Українська мова» В. С. Ващенко (ХДУ, 1959, тираж 25 000). Іван Чередниченко видав «Збірник вправ з сучасної української мови» для студентів-мовників (Київ, «РІШ», 1955, тираж 13 000). По середніх школах і далі вживається як підручник «Грамматика української мови» Андрія Загородського (ч. I, для 5-6 клас і ч. II, синтакса, для 6-7 кл.). Для 8-10 клас випущено колективний (С. П. Левченко, М. В. Павлович, Т. Є. Удод) «Посібник для занять з української мови у 8-10 класах» (Київ, «РІШ», 1958, тираж 10 000). До речі, різниця поміж «виправленими» виданнями цих посібників полягає не так у деяких методичних поправках, як радше в заміні давніших прикладів — цитат з «знеактуальних вождів СРСР» (Сталіна, Кагановича, Молотова, Маленкова) актуальними тепер цитатами з Хрущова; це зветься «усуванням слідів нездорового культу особи». З монографічних опрацювань проблем сучасної мови слід ще назвати: Г. І. Чередниченко «Нариси з української фразеології», 1952; Макар Ів-

ченко «Числівники української мови», КДУ, 1955 (тираж 10 000); В. С. Ільїн «Префікси в сучасній українській мові», Київ, АН, 1953 (т. 10 000), З. І. Іваненко «Синоніміка прийменникових сполучень, які виражають часові відношення», Одеса, 1959; Л. І. Прокопова «Приголосні фонemi сучасної української літературної мови», експериментально-фонетичні дослідження, Київ, 1958; А. Білоштан «Наголос членних прикметників у сучасній українській літературній мові», Київ, АН, 1958 (т. 5 000); В. С. Ващенко, П. О. Петрова «Шевченкова лексика, словопоказник до поезій», Київ, 1951; П. О. Петрова «Шевченкове слово та поетичний контекст, використання займенників у поезіях Т. Шевченка, ХДУ, 1960; І. К. Білодід «Питання розвитку мови української радянської художньої прози», Київ, 1955 і його ж «Мова і стиль роману „Вершники” Ю. Яновського», Київ, АН, 1955 (т. 5 000); Леонид Паламарчук «Лексична синоніміка художніх творів М. М. Коцюбинського», Київ, АН, 1957 (тираж 1 500); Лариса Скрипник «Особливості мови і стилю української радянської художньо-історичної прози», Київ, АН, 1958 (т. 3 000); Г. М. Смолянiнова «До питання про синтаксичні особливості української радянської дитячої прози», Львів, 1958; Н. Ф. Гретченко «Синтаксичні особливості роману А. Головка „Бур'ян”», Київ, АН, 1958.

Теж чимало праць появилось з історії української мови. Колектив авторів (О. П. Безпалько, М. К. Бойчук, М. А. Жовтобрюх, С. П. Самійленко, І. Й. Татаренко) видав підручник для студентів-мовників «Історична граматики української мови» (Київ, «РiШ», 1957, т. 8 000). З цієї ділянки з'явилися такі праці: Л. А. Булаховський «Питання походження української мови», Київ, АН, 1956 (тираж 60 000); С. П. Бевзенко «Нариси з історичної граматики української мови», 1953; Т. В. Баймут, М. К. Бойчук, М. К. Волинський, М. А. Жовтобрюх, Тетяна Малина, С. П. Самійленко «Порівняльна граматики української і російської мов (для педагогічних інститутів)», Київ, «РiШ», 1957 (тираж 7 000); О. П. Безпалько, Ольга Маштабей, Борис Шарпило «Збірник вправ з історичної граматики української мови (для студентів)», Київ, «РiШ», 1958 (т. 5 000) П. П. Плющ «Питання історичного розвитку української мови в світлі праць Й. В. Сталiна з мовознавства», Київ, «РiШ», 1953; О. П. Безпалько «Нариси з історичного синтаксису української мови, Київ, «РiШ», 1960 (т. 4 000); А. А. Москаленко «Синтаксис простого речення (і окремо: складного речення) давньоруської і української мови» (посібники для студентів-заочників), Одеса, 1959; Г. П. Їжакевич «Питання російсько-українських мовних зв'язків», Київ, АН, 1954 (т. 10 000).

Низка праць появилася і з історії української літературної мови. Серед них найважливіша — праця колективу «Курс історії української літературної мови», т. I (дожовтневий період) за ред. І. К. Білодіда, Київ, АН, 1958 (т. 10 000). Дальші праці: П. П. Плющ «Основні відомості з історії української літературної мови», Київ, 1953 і його ж «Нариси з історії української літературної мови», Київ, «РiШ»,

1958 (т. 6 000); Г. А. Левченко «Нариси з історії української літературної мови I-ої половини XIX століття», Київ, 1946; А. А. Москаленко «Хрестоматія з історії української літературної мови», 1954; П. Д. Тимошенко «Хрестоматія матеріалів з історії української літературної мови», ч. I, Київ, «РШ», 1959 (т. 5 000); Надія Москаленко «Нарис історії української граматичної термінології», Київ, «РШ», 1959 (т. 4 300).

Словниковий відділ ІМ (під керуванням спершу Іллі Кириченка, а після його смерті в 1955 р. — Тетяни Зайцевої) займається складанням двомовних словників, словника історичного, синонімічного, тлумачного, етимологічного та словників мови окремих письменників (фактично тільки Т. Шевченка). В 1951-1958 рр. виходив періодик цього відділу «Лексикографічний бюлетень» (6 чисел, тираж 1 000); нам були доступні лише два останні його числа. Подуманий І. Кириченком, здається, спершу як дискусійний форум для різних методично-термінологічних питань, він скоро став присвячувати найбільше уваги вивченню говіркової лексики, дублюючи серію «Діалектологічного бюлетеня» ІМ. Діалектній спеціальній лексиці присвячені в «ЛБ» статті І. Г. Чередниченка (говірки Ужгородщини), О. С. Мельничука (говірки Кодимщини), П. С. Лисенка (Черкащини), Л. С. Паламарчука (Вчорайшенщини на південному сході Житомирщини, біля м. Павлочі), Й. О. Дзєндзелівського (Нижнього Подністрів'я), А. А. Бурячка (про назви спорідненості). Проблемам лексики окремих письменників присвячені статті В. С. Ільїна (синоніміка Т. Шевченка), Л. С. Паламарчука (прикметники та прислівники в М. Коцюбинського), П. Й. Горещького (про українську лексику у «Вечорах» М. Гоголя). Обговорювано тут укладання українського синонімічного словника (І. М. Кириченко, С. П. Левченко, Л. С. Паламарчук), словника мови Шевченка (М. Ф. Бойко) і словників технічної термінології (Н. С. Родзевич). Трапляється спорадично й таке диво (як на УРСР!), що варшавський польський лексиколог С. Урбаньчик інформує тут про сучасний стан польської лексикографії.

З серії двомовних словникових праць співробітників ІМ слід назвати такі: 1) Російсько-український словник за ред. М. Я. Калиновича, на 80 000 слів, виданий вперше ОГІЗ-ом у Москві тиражем 60 000 і згодом перевиданий; цей словник, як і інші словники ІМ, можна схарактеризувати саркастичним висловом покійного академіка А. Кримського про словник С. Василевського та Н. Кагановича з 1937 р.: «російсько-російський словник»; 2) Українсько-російський словник за ред. І. М. Кириченка (том I, Київ, 1953, тираж 75 000) і Т. В. Зайцевої (том II, Київ, 1958, т. 50 000), літери А-Ж, З-Н; справа з друком наступних томів поступає так пияво вперед просто тому, що редакції довелося вилучати цитати з українського перекладу статей Малєнкова та Хрущова (вони є вже в 2-ому томі) і напевно так само вилучати цитати з Малєнкова і замінювати цитатами вже тільки з Хрущова в наступних томах, здаваних до друку; справді, невдячне завдання бути лексикографом в УРСР! 3) Французько-український

словник Олександри Андрієвської і Людмили Яворовської на 50 000 слів, Київ, «РШ», 1955, тираж 3 000; 4) Англійсько-український словник (шкільний) Михайла Подвезька на 25 000 слів, Київ, «РШ», 1955, т. 11 000; 5) Українсько-англійський словник М. Л. Подвезька, 60 000 слів, 2-е вид., Київ, «РШ», 1957, т. 9 000; 6) Німецько-український словник (шкільний) Івана Шаровольського на 25 000 слів, Київ, «РШ», 1955, т. 14 000; 7) Німецько-український словник Валентини Лещинської, Олексія Мазного, Катерини Сільвестрової на 50 000 слів, Київ, «РШ», 1959, т. 13 000. До речі, якщо порівняти тиражі підручників німецької мови для шкіл УРСР (напр., Д. В. Іванова, Д. А. Шефера та В. А. Щоголева для 7-ої класи, надрукований 1961 р. у вид-ві «РШ» тиражем 150 000 прим.; ця цифра приблизно орієнтує щодо кількості учнів сьомих клас українських середніх шкіл в УРСР у 1961 р., які обрали німецьку мову як «першу іноземну»; імовірно з подібною кількістю учнів слід рахуватися і в дальших трьох класах десятирідки) з тиражем німецько-українських словників, то сміло можна зарискувати твердженням, що купити німецько-український словник не може навіть жоден сотий учень УРСР, що вивчає німецьку мову. Ясно, що охочі мусять тоді брати німецько-російський словник. І досі немає українсько-німецького словника для шкіл УРСР. На думку відповідальних за цю справу, вистачає, що є такі словники російські. Подібно справа виглядає і з тиражами англійсько-українського та французько-українського словників.

Доволі пильно складає ІМ російсько-українські (насправді «російсько-російські») термінологічні словники. Дотепер вийшли: 1) Російсько-український геологічний на 19 000 термінів за ред. Н. П. Дзятківської, Київ, 1959, тираж 3 000; 2) Російсько-український гірничий на 20 000 термінів за ред. А. А. Бурячка, Київ, 1959, т. 3 000; 3) Російсько-український хемічний на 6 000 термінів за ред. Г. М. Гнатюка, Київ, 1959, т. 15 000; 4) Російсько-український гідротехнічний на 13 000 термінів за ред. Ш. К. Кренцеля, Київ, 1960, т. 3 000; 5) Російсько-український математичний на 12 000 термінів за ред. Л. К. Рака, Київ, 1960, т. 15 000; 6) Російсько-український електро-радіотехнічний на 30 000 термінів за ред. Д. Г. Гринчишина, Київ, 1961, т. 2 000. Інші два, надруковані в цій же серії термінологічні словники — з машинознавства та загального машинобудування (за ред. Н. П. Дзятківської) і фізичний — не були нам доступні, бо їх чомусь за кордон не пущено. Друкуються ще два російсько-українські термінологічні словники: технічний (за ред. Н. С. Родзевич) та сільсько-господарський (за ред. М. Ф. Бойка). У Держмедвидавництві вийшов у Києві 1960 р. «Українсько-латинсько-російський медичний словник» Г. В. Казьєра, В. Г. Соколовського, Є. О. Феврильова, П. П. Чернецького (т. 3 200).

З інших словників випущено ще такі: 1) Ілля Кириченко «Ортографічний словник», коло 50 000 слів, Київ, АН, 1955, т. 50 000; 2) Микола Погрібний «Словник наголосів української літературної мови»,

50 000 слів, Київ, «РПШ», 1959, т. 19 500; 3) Є. Кротевич і Н. Родзевич «Словник лінгвістичних термінів», Київ, АН, 1957, т. 15 000; 4) «Українсько-російський і російсько-український словник власних імен людей» Іллі Кириченка, Київ, 1954, т. 50 000; його друге доповнене видання за ред. С. П. Левченка, Київ, 1961, т. 40 000; 5) «Словник іношомовних слів», (20 000 виразів) І. В. Ляхіна і Ф. П. Петрова (Київ, 1955, т. 18 000); це є переклад відповідного російського видання і вийшов він чомусь у Держвидавництві політлітератури; 6) аж по смерті автора зміг появитися за ред. С. П. Левченка «Короткий словник синонімів української мови» Пилипа Деркача (Київ, «РПШ», 1960, т. 21 000), (тоді як куди багатший синонімічний словник А. Багмета «Матеріали до синонімічного словника української мови» друкується черепашиним темпом як одноаркушний додаток до київського місячника «Вітчизна» (починаючи від ч. 2 за 1959; в ч. 9 від 1961 р. дійдено лише до слова «накренитися»).

Над тлумачним словником української мови працює в ІМ П. Й. Горецький; його проспект був темою всесоюзного обговорення на «регіональній лексикографічній нараді» в Києві 8-10. 5. 1958. Під керівництвом В. С. Ващенко приступлено в 1958 р. в ІМ до складання словника мови Т. Шевченка. Справа складення етимологічного словника української мови ще навіть не стала темою шаблонних згадок на звітувальних засіданнях ІМ. Як відомо, надрукований у 1930 році початок «Історичного словника українського язика» (літери А-Ж) Є. Тимченка коштував авторові кількох років заслання, бо він поспішив включити туди «давньоруську мову». Після війни проф. Є. Тимченко повернувся до Києва, і в відділі хроніки у «Мовознавстві», ч. 4-5, 1947, стор. 281, було сказано про «упорядкування і доповнення наявної картотеки», а з другої половини 1948 р. було обіцяне «безпосереднє укладання словника, розраховане на два з половиною роки»; але цей календарний «розрахунок» виявився грубо помилковим, бо через десять років після цього ми прочитали в «УМШ» (1958, ч. 3, стор. 91) про львівський відділ мовознавства ІСН, що той «1957 року приступив до підготовчих робіт до теми „Матеріали для історичного словника української мови 14-15 століть” (систематизація картотеки проф. Є. Тимченка)». Воістину, скоріше на пісках Казахстану виросте кукурудза, ніж українське мовознавство діждеться закінчення розпочатого 30 років тому українського історичного словника!

Якщо так у Києві поведуться з живими філологами, то нічого дивного, що справа з давніми стоїть куди гірше: пам'ятку української мови тут ніхто навіть не збирається перевидавати. Заповіджене тому 5 років фототипне видання «Лексикону» П. Беринди з 1627 р. ще й досі світу Божого не побачило. Довгі роки тривала пресова боротьба за перевидання українсько-російського словника Б. Грінченка з 1907 року (надруковано фототипно в 1958-59 рр., тираж 30 000). Дивним дивом цинкографи та друкарні у Москві працюють куди скорішими темпами, коли йшлося про фототипні передруки російських книг:

«Материалов для словаря древнерусского языка», І. І. Срезневського, 3 томи (1958), «Этимологического словаря русского языка», А. Г. Преображенського, 2 томи (1959) і явно немарксистської історії Росії С. М. Соловйова.

Діалектологічний відділ ІМ зайнявся з кінця 40-их рр. збиранням матеріялу та складанням атласу говірок осередніх і східніх областей України (таку працю щодо західніх областей перебрав на себе відділ мовознавства ІСН у Львові). Появилася низка діалектологічних квестіонарів: «Питальник» П. С. Лисенка і Ф. Т. Жилка, Київ, 1940; «Програма» Б. О. Ларіна, Київ, 1948; «Програма» Інституту Мовознавства, Київ, 1949. Для Закарпаття запитники з окремих ділянок склали: С. П. Бевзенко (про прислівники), Ужгород, 1954; Й. О. Дзендзелівський (про числівники), Ужгород, 1953; він же «Питальник» (з лексики), Ужгород, 1956; І. Г. Чередниченко, один «Питальник» загальний, Ужгород, 1948, другий — з лексики та фразеології (Львів, 1948). Періодично відбуваються республіканські діалектологічні наради, на яких обговорюються висліди проведених робіт та питання, ставлені в прочитуваних доповідях. 23-25. 4. 1953 відбулася сьома така нарада, 19-20. 10. 1954 — восьма нарада, 24-26. 4. 1956 — дев'ята нарада і 11-13. 5. 1959 — десята нарада.

Подуманий як методично-інформативний періодик для цих назов розпочатих діалектологічних дослідів «Діалектологічний бюлетень» (від 1949 до 1956 р. вийшло 6 чисел, т. 1 000) скоро став трибуною, де друковано висліди студій, головно співробітників ІМ. В ньому вміщено статті Ф. Т. Жилка (говірки Козелеччини та Остерщини, говірки Чернігівщини, перехідні до білоруських та перехідні до полтавських; чернігівські дифтонги), Г. П. Їжакевич (говірки Броварщини на Київщині), І. Г. Чередниченка (говірки Ужгородщини), П. С. Лисенка (говірки Олишівщини на Чернігівщині, говірка с. Михайло-Коцюбинського на Чернігівщині, морфологія Ставищанщини на Київщині, огляд матеріялів 1948-49 рр. до діалектологічного атласу), В. М. Брахнова (говірки Бориспільщини, синтакса Переяславщини, діалектологічні праці О. Потєбні), О. С. Мельничука (говірки Кодимщини), В. Л. Карпової (лексика Одещини), Й. О. Дзендзелівського (словотвір і синтакса Нижнього Подністрів'я), С. П. Самійленка (фонетика Запоріжчини), Л. С. Терешка (фонетика Кривоозерщини на північнозахідній Миколаївщині), Д. С. Телентюка (перехідні говірки Луїніччини), І. О. Варченка (фонетика говірок Полтавщини), В. С. Ващенко (кон'югація на Полтавщині, групування тамошніх говірок), П. І. Приступи (фонетика приголосних перед «і»), А. А. Москаленка (зміни в діалектах після 1917 р.) і К. К. Цілуйка (з топоніміки). Годі сказати, чому цю цікаву серію ІМ припинено видавати. За редакцією керівника відділу Ф. Т. Жилка випущено 1960 року збірник статей з діалектології п. н. «Середньонадніпряньські говори» (т. 1 000), з статтями Ф. Т. Жилка (про кілька ізофон та ізоморф), П. С. Лисенка та А. П. Могили (морфологія Черкащини), А. Д. Очеретного

(консонантизм Уманщини), І. О. Варченка та Л. І. Прокопової (консонантизм Лубенщини), В. М. Брахнова (синтакса Переяславщини), В. С. Ващенко (процеси змін у говірках Полтавщини), С. П. Самійленка (повні й стягнені форми прикметника), І. Г. Матвіяса (про декілька ізоформ з деклінації іменника), С. І. Дорошенка (експансія полтавських говірок на середнє Надсейм'я), А. А. Бурячка (про назви споріднености) та О. А. Маштабей (морфологія на Полтавщині в XVII в.). Цьому масивові говірок чи не найбільше пощастило в публікаціях ІМ: з нагоди 300-річчя Переяславської умови опубліковано збірник статей «Полтавсько-київський діалект — основа української національної мови», Київ, 1954 (тираж 15 000). У цей збірник увійшли статті Ф. Т. Жилка (про умови формування згаданого «діалекту»), С. П. Самійленка (про риси цього ж діалекту в XVII в.), В. С. Ващенко (займенник і числівник у полтавських говірках), І. О. Варченка (давнє «о» в лубенських говірках), В. М. Брахнова (фонетика Переяславщини), П. С. Лисенка (фонетика та морфологія Димерщини), Л. П. Бови-Ковальчук (говірки південної Житомирщини), М. Ф. Кривчанської (ганчарська лексика Полтавщини), К. К. Цілуйка (топоніміка Полтавщини), І. К. Білодіда (літературна мова Лівобережжя XVII-XVIII вв.), В. С. Ільїна (мова Шевченка), З. Т. Франко (погляди І. Франка на ролі наддніпрянських говірок у літературній мові). Ф. Т. Жилко видав ще декілька загальних курсів української діалектології: «Українська діалектологія» (конспект курсу), Київ, 1951; «Нариси з діалектології української мови», Київ, «РПШ», 1955 (т. 8 000); «Говори української мови», Київ, «РПШ», 1958 (т. 6 000) та «Діалектологічний атлас української мови» (проспект), Київ, 1952. Останньо опублікували: П. С. Лисенко «Словник лексики середнього й східного Полісся», Київ, 1961; А. А. Бурячок «Назви споріднености і своаяцтва в українській мові», Київ, 1961; Й. О. Дзендзелівський «Практичний словник семантичних діалектизмів Закарпаття (на допомогу вчителям Закарпатської обл.)», Ужгород, 1958; І. І. Приймак «До особливостей місцевої лексики північнозахідних районів Сумської обл. (матеріали до словника українських говорів)», Нова Кахівка, 1957.

Декілька окремих збірників статей випустив ІМ у зв'язку з славистичним конгресом у Москві 1958 р. За редакцією О. С. Мельничука вийшов 1958 р. «Збірник статей аспірантів та дисертантів. Дослідження з української мови», в якому бачимо статті М. М. Пещака (з української історичної фонетики), А. А. Матвієнко (про аналогію граматичного роду), Л. І. Батюка (морфологія в літописі Самовидця), Я. В. Закревської (мова Франкових казок), В. Г. Мариниченка (синтакса байок Глібова), О. Є. Пивоварова (стилістика М. Коцюбинського) та Р. Г. Іванченка. Інший збірник п. з. «Дослідження з синтаксису української мови» (Київ, 1958, т. 3 000) приніс статті: Л. А. Булаховського (просте речення), В. С. Ільїна (присудок у Шевченка), І. Г. Матвіяса (займенник у літературній мові початку XIX в.), П. С. Дудика (неповні речення), О. С. Мельничука (давальний безприменни-

ковий). У «Філологічному збірнику» ІМ (Київ, 1958) були вміщені статті: Ф. Т. Жилка (нова класифікація українських говірок), У. Я. Єдлінської (літературна мова на Закарпатті в 1919-1938 рр.), Ю. К. Редька (українські прізвища) і М. Л. Худаща (суспільно-економічна лексика ділових документів XVI-XVII вв.). У два російсько-українські томи, видані тоді ж Інститутом мовознавства п. н. «Слов'янське мовознавство» (Київ, 1958, т. I. тираж 2 000) ввійшли статті: Л. А. Булаховського (про граматичну аналогію), О. С. Мельничука (з синтакси дієприкметника), І. І. Ковалика (з словотвору імеників), О. Б. Ткаченка (словотвір прізвищ), А. М. Матвієнка (аналогія в українській морфології), О. С. Мельничука (з історичної синтакси), А. Й. Багмута (про дослідження старослов'янських Київських листків); інших слов'янських мов стосуються тут статті: В. Т. Коломійця (чеська синтакса), Т. Б. Лукіної (чеський словотвір), Р. В. Кравчука (демінутиви в старій чеській мові), О. Б. Ткаченка (польська синтакса), І. О. Кільчевського (польська семантика XVI в.), Є. В. Опельбавма (західнослов'янські позичення в німецькій мові) та О. Ф. Ріпецької (з західнослов'янської топонімії).

Зайнявся врешті ІМ і занедбаною справою топонімії України. 30. 11-2. 12. 1959 в Києві відбулася перша на Україні нарада з питань топоніміки та ономастики, в якій взяли участь не лише мовознавці-ономасти, але й історики, краєзнавці та географи. Серед доповідачів були: М. Ф. Станівський і В. С. Лимаренко (топонімія Буковини XVI-XVII вв. і сучасна), Є. М. Посацька-Черняхівська (топонімія Львівщини), Г. Ф. Шило (топонімія Дрогобиччини), О. С. Стрижак (топонімія Полтавщини XIV-XVI вв.), Л. К. Рак (топоніміка в українському пісенному фолклорі), А. О. Білецький (давня гідроніміка України), А. С. Карамоско (тюркські географічні назви). Виступив також В. П. Петров, старший науковий співробітник Інституту археології АН УРСР, прочитавши доповідь «До методики дослідження власних імен в епіграфічних пам'ятках північного Причорномор'я» («УМШ», 1960, ч. 1, стор. 95). Питаннями топоніміки займається в ІМ головно теперішній його директор К. К. Цілуйко (після смерті Л. А. Булаховського 4. 4. 1961).

Святкування 40-річчя існування УРСР у 1957 р. примусило при підбиванні підсумків зайняти якесь становище і до трагічної історії українського мовознавства за 30-х, 40-х і 50-х років. Уже раніш (у 1950 р.) можна було з нагоди засудження Сталіном марризму критикувати декотрі сторони теорії та практики марризму в УРСР. Зробили це і в окремих статтях, і в пропагандивних публікаціях І. К. Білодід, Л. А. Булаховський, П. П. Плющ та інші. Селекціонований з партійно-політичного погляду матеріал до історії українського мовознавства підрадянського періоду приніс збірник АН УРСР «Дослідження з мовознавства в УРСР за 40 років» (Київ, 1957) з статтями: І. К. Білодіда (про дослідження історії української літературної мови), С. П. Левченка (про дослідження з історичної грама-

тики), І. Г. Матвіяса (про досліди з граматики сучасної літературної мови), Т. В. Зайцевої (про лексикографію), Й. А. Багмута (про теорію перекладу), Ф. Т. Жилка (про діалектологію), Г. П. Їжакевич (про вивчення російської мови в УРСР), Т. Б. Лукіної (про дослідження західних і південних слов'янських мов в УРСР), Н. С. Родзевич (германська і романська філологія в УРСР), О. С. Мельничука (індоевропейське і загальне мовознавство), М. М. Пещака (життєписні дані про мовознавців), Л. І. Гольдберга (бібліографія «Мовознавства») і К. К. Цілуйка (українська топонастика в УРСР).

«Ювілейна» стаття Л. А. Булаховського «Мовознавство в АН УРСР за час радянської влади» у збірнику статей «Розвиток науки в УРСР за 40 років» (Київ, 1957, т. 3 000) особливої чести цьому українському вченому не приносить. Правда, що й нині не може бути мови в УРСР про якесь об'єктивне вивчення історії нашого мовознавства тих років: фіговими листками недовомлень і затушковувань доводиться прикривати страхіття 30-их років навіть уже по смерті Сталіна. І далі доводиться мовчати про власну недолю тих років, оправдувати інспіровану «мудрою партією» нагінку на мовознавців-непартійців і перекручувати факти, пишучи про працю ІФВ УАН. Так само замовчувати й фальшувати доводиться образ праці українських мовознавців поза кордонами СРСР — на ЗУЗ та на еміграції, і то не лише у випадку І. Зілинського, І. Огієнка, В. Сімовича, С. Смаль-Стоцького, але і при життєписах чи некрологах пізніше «визнаних» науковців І. Панькевича, І. Свенціцького, Б. Кобилянського. Що, напр., Панькевичеві, знаному дослідникові говірок Закарпаття, було заборонено після війни їздити по Пришівщині збирати матеріяли і що міг він це робити хібащо тільки через студентів, що десятки праць І. Свенціцького залишилися в рукописах (раніше, навіть «за панської Польщі він міг надрукувати для «нендзних русінув» куди більше з історії мистецтва, ніж за всі роки після «визволення»). Багато можна б назвати тут прикладів, як насправді було і є з тим «батьківським піклуванням радянської влади про розквіт української культури». Можна б було теж спитати, чому не видано в УРСР окремою книжкою хоча б розпорошених по різних недоступних збірниках «Історичних коментарів до української мови» самого довголітнього директора ІМ, проф. Л. Булаховського? Така книжка залишилася б цінністю, навіть якщо відповідають правді слова її автора, сказані чи не в 1958 р. в Ленінграді до проф. К. (західного славіста), мовляв, українська мова в УРСР вимре вже в наступних поколіннях, бо нею ще говорять тільки на селах, а населення міст і інтелігенція — це російсько-українські білінгвісти; бо для мовознавства є цінними студії навіть про «мертві» мови.

Поруч київського ІМ розгорнув пожвавлену дослідницько-публікаційну діяльність і львівський відділ мовознавства ІСН (в 1945-56 рр. він стояв під керівництвом І. С. Свенціцького, по його смерті ним керує Л. Л. Гумецька). Допущення діяльності цього українстичного

осередку фактично для всіх західньоукраїнських областей треба вважати даниною давнім традиціям тутешнього НТШ (в 1940-41 рр. — львівського відділу АН УРСР). Відділ збирає та опрацьовує матеріали для другого тому (західньо-українські області) діалектологічного атласу. 25-27. 4. 1957 тут відбулася перша міжобласна діалектологічна нарада з доповідями: П. І. Приступи (про другий том атласу), Ф. Т. Жилка (формування й розвиток української мови в світлі даних історичної діалектології), І. І. Ковалика (нівелювання територіальних діалектів), Й. О. Дзензелівського (вівчарська лексика Закарпаття), С. П. Бевзенка (склад лексики українських діалектів), К. М. Лук'янюка (суфікси буковинських говірок), В. І. Добоша (категорії часу та способу в західньо-закарпатських говірках), В. І. Столбунової (російські говірки Буковини) та інших. Спершу видавано тут «Наукові записки. Дослідження з мови та літератури» (до 1957 р. появилось 4 томи; нам були доступні лиш два останні: 3-ій, 1954, тираж 5 000 і 4-ий, 1957, тираж 1 000). У двох останніх томах цих записок появилися з мовознавства такі статті: Л. Л. Гумецької (жіночі особові та топографічні назви з грамот XIV-XV вв.), І. М. Керницького (форми минулих часів в українській мові до XVI в.), Л. І. Батюка (мова Хмільницького літопису), О. С. Тисовського (про українську граматику О. Павловського 1818 р.), В. Л. Карпової (про лексику М. Бажана). Цю серію було чомусь припинено, і замість неї з 1959 р. стали виходити вже чисто мовознавчі «Дослідження і матеріали з української мови» (від 1959 до 1961 рр. вийшло 3 томи; тираж перших двох томів — по 1000 прим., 3-го тому — 800 примірників). Тут бачимо статті: І. С. Свенціцького (правопис давніх рукописів), Л. Л. Гумецької (з синтакси грамот XIV-XV вв.), А. І. Генсьорського (мова Галицько-волинського літопису), І. М. Керницького (з історії деклінації в XVI в.), Л. І. Батюка (про лексику Самовидця), У. Я. Єдлінської (з синтакси листів Б. Хмельницького; мова протокольної книги мукачівських єпископів XVIII в.), М. Л. Худаша (лексика, полонізми актової мови XVII в.), Л. М. Полюги (дієсловна синоніміка в І. Франка), В. Л. Карпової (лексичні архаїзми М. Бажана; лайка на «буржуазних націоналістів» у статті про правопис Галичини між війнами), Л. М. Коця (синтакса дієприслівника), Д. Г. Гринчишина (з історії субстантивації прикметника та числівника), П. І. Приступи (з консонантизму західньоукраїнських говірок), Д. Г. Бандрівського (з бойківської фонетики Турчанщини та Дрогобиччини), Я. В. Закревської (скартографування назви «дятля» в західньоукраїнських говірках; мовний гумор Франкових казок) і Ю. К. Редька (відпрофесійні прізвиська).

У збірнику ІСН «Дослідження творчості І. Франка» (Київ, 1956, т. 3 000) вміщені статті Я. В. Закревської (про мову казок І. Франка) та Н. П. Корнієнка (про виступи Франка в справі літературної мови).

Серед видань ІСН з'явилися ще такі мовознавчі монографії: Антін Генсьорський «Значення форм минулого часу в Галицько-волинському

літопису» (Київ, 1957, т. 1 000) і його ж «Галицько-волинський літопис» (Київ, 1958, т. 1 000); Лукія Гумецька «Нарис словотворчої системи української актової мови XIV-XV стол.» (Київ, 1958, т. 1 000); П. І. Приступа «Говірки Брюховицького р-ну Львівської обл.» (Київ, 1957, т. 1 000), Г. Ф. Шило «Південнозахідні говори УРСР на північ від Дністра» (Львів, 1957; публікація, недоступна на Заході); Я. О. Пура «Говори західньої Дрогобиччини», ч. I. (Львів, 1958; на Заході недоступна); Дмитро Бандрівський «Говірки Підбузького р-ну Львівської обл.» (Київ, 1960, т. 1 000). Дослідник гуцульських говірок Бронислав Кобиланський видав цікаву монографію: «Діалект і літературна мова (східньо-карпатські і покутські діалекти, їх походження і стосунки до української літературної мови)», Київ, «РПШ», 1960 (т. 1 000).

Поза названими мовознавчими серіями, в збірниках праць щорічних тепер наукових шевченківських конференцій, організованих Інститутом літератури АН УРСР від 1953 р. (до 1960 р. вийшло 8 збірників), появляються статті про мову Шевченка.

Але статті, що стосуються російської мови чи літератури, друкуються по-російськи. На мовні теми тут писали: Н. Є. Крутікова (особливості прози Шевченка), Г. П. Іжакевич (значення Шевченка для українсько-російських мовних зв'язків), П. О. Петрова (займенники в Шевченка, українізми в російській мові Шевченка), М. Ф. Бойко (словник Шевченка), В. С. Ващенко (лексика, художня синтакса Шевченка). Видавані Державним музеєм ім. Шевченка «Питання шевченкознавства» (в 1958-1960 рр. з'явилося 2 томи) принесли статті К. П. Дорошенка про Шевченків словник і про приказки та прислів'я в його поезіях.

Мовознавчі проблеми з україністики заторкуються в публікаціях ще двох установ в УРСР. В Києві діють у системі міністерства освіти УРСР:

1) Науково-дослідний інститут педагогіки, що займається теж проблемами методики викладання мови (відділом методики мови керує тут В. І. Масальський); він вряди-годи випускає збірники, присвячені практиці викладання української мови в школах (напр., збірник «З досвіду викладання української мови в середніх школах УРСР», Київ, «РПШ», 1958, т. 7 000); а здебільша його співробітники вміщують відповідні методичні статті в двомісячнику МО «Українська мова в школі»;

2) Науково-дослідний інститут психології, що зокрема вивчає й питання, як і в якому віці сприймають діти різні мовні категорії; він випускає свої неперіодичні «Наукові записки» (до 1957 р. з'явилося 7 томів). В них знаходимо статті І. О. Синиці (особливості засвоювання лексики, грудничі засвоєння писемної мови), Д. Ф. Ніколаєнка (засвоєння граматичних понять) і Л. М. Прокопійка (засвоєння учнями граматичного поняття роду іменників).

Для справ методики мови діє при МО УРСР спеціальна наукова методична комісія з мовознавства (голова — Б. М. Кулик), тоді як при міністерстві вищої і середньої спеціальної освіти існує експертна комісія з мовознавства. Обидві вони безпосередньо унапрямують педагогічну працю мовознавчих кафедр по високих школах, а координаційна комісія з мовознавства в АН УРСР (голова — відомий топонимаст К. К. Цілуйко) безпосередньо унапрямує мовознавчу працю окремих інститутів АН УРСР. З тією ціллю і скликаються конференції завідувачів мовознавчих кафедр у вузах УРСР. Але фактично рамки їх ініціативи доволі вузькі: в усіх проблемах остаточно слово мають завжди відповідні установи в Москві. На кожну важливішу фахову конференцію хоча б ІМ приїжджає, як «наглядач із центру», або В. Борковський, або В. О. Ларін, або Ф. П. Філін.

Рік-у-рік друкуються в УРСР смішно низькими тиражами (по 200-500 прим.) автореферати кандидатських (на західні поняття — «докторських») дисертацій. Як і пристало на «суверенну» УРСР, майже всі вони писані російською мовою, і то навіть тоді, коли стосуються вузько україністичних питань. Для прикладу: на принагідно винотуваних нами 39 таких друкованих україністичних авторефератів за 1946-1956 рр. лише 4 (чотири!) написано по-українськи. Кандидатські дисертації з мовознавства захищаються лише при філологічних факультетах декотрих університетів (ДДУ, КДУ, ЛДУ, ОДУ, ХДУ), у київському ДПІ та у відділі суспільних наук АН УРСР (у Львові). Щорічний список захищених дисертацій подає двомісячник «Українська мова в школі». Нам були доступні такі списки мовознавчих дисертацій лише за 1956-60 рр. З загальної їх кількості (93) найбільше припадає на КДУ (24), КПДІ (18), ХДУ (12); але україністичних дисертацій серед них було лише 57. Отже великий відсоток забирають чисто російські дисертації (бо й так усі дисертації з україністики включають ще й російську мову!); найбільше їх було: в ЛДУ (6 на всіх 9), КДУ (8 на всіх 24), ОДУ (4 на всіх 7), ХДУ (5 на всіх 12). На опонентів російських кандидатських дисертацій запрошують чомусь мовознавців аж з Москви та Ленінграду (О. Б. Ларін, Ф. П. Філін, В. Борковський). Виходить, що тільки відділ суспільних наук АН УРСР має право надавати звання «доктора філологічних наук» (на західні поняття — це щось ніби підвищена габілітація); але опонентами таких дисертацій (у випадку Л. Л. Гумецької, В. С. Ващенко) теж були згадувані «представники з центру». Ф. П. Жилко та С. П. Самійленко їздили захищати свої україністичні праці на звання «доктора філологічних наук» аж у «Мекку»: на філологічний факультет Ленінградського університету, а П. П. Плющ — на такий же факультет Московського університету. Оскільки, як це знаємо з спогадів Н. Полонської-Василенко (у передмові до праці «Заселення Південної України в пол. XVIII стол.», ч. I, УВУ, Мюнхен, 1960), такі

докторські дисертації мусять бути в цьому разі представлені в російській мові, то образ «суверенности» Києва й на цьому відтинку стане цілком ясним. В XVII-XVIII вв. кияни їздили організувати москвичам середні та вищі школи і вчити їх азбуки, а нині, після безперервних благ 300-річного «воз'єднання» вони вже самі їздять габілітуватися в Москву та Ленінград.

Очевидно, що були надруковані далеко не всі кандидатські дисертації з української мови: про десятки з-поміж них читаємо у відси-лачах, що вони зберігаються в... Державній бібліотеці СРСР ім. В. І. Леніна в Москві (напр., О. Маштабей та І. Ковалика). Виходило б, що в столиці «суверенної» УРСР, у Києві копій цих робіт українських учених, написаних на Україні, по-українськи і на українські теми, — нема...

Наприкінці ще одна дрібна заувага. Як відомо, всі українськомовні видання УРСР мусять мати російськомовну бібліографічну дочіпку з прізвищем автора і перекладом заголовку. А вже бодай мовники-україністи повинні б знати, що при російській передачі прізвищ не можна міняти українських кореневих голосних «по-етимологічному» (і на е чи о), поминувши вже ті нещасні и, г, (бож виходить зовсім інше прізвище!). А тим часом постійно зустрічаємо таку російську «транскрипцію», як, напр., Белодед (Білодід), Самойленко (Самійленко), Русановский (Русанівський). Вважаємо це радше опортуністичною безхребетністю, ніж якоюсь «помилкою» чи «незнанням». Правильна російська транскрипція прізвища (напр., Бандрицкий, а не Бандровский) це, чого доброго, стане вважатися проявом «українського буржуазного націоналізму». Всім безхребетним малоросам, в УРСР і поза УРСР, ми бажали б цю нашу заувагу вписати в альбом.

**Б. КРАВЦІВ: «КНИГА БИТІЯ» УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ —
«АРХЕОЛОГІЯ УКРАЇНИ» Я. ПАСТЕРНАКА**

Видаана минулого року громадським діловим комітетом у Торонто під фірмою Наукового Товариства ім. Шевченка розкішною книгою на 780 сторінок «Археологія України» проф. Ярослава Пастернака є не тільки великим особистим подвигом цього видатного українського дослідника і не лише великим досягненням української науки у вільному світі, але й подією далекосяжного політичного значення.

В науковому доробку Я. Пастернака, що охоплює понад 40 праць і розвідок з історії української матеріальної та духової культури, «Археологія України» є короною його понад 40-річної наукової діяльності, завершенням, що про нього мріє і до якого змагає кожен науковець і дослідник, але до якого не кожному дано дійти. Це є справжній твір життя вченого, в якому подана і широка картина всієї досліджуваної ділянки, і підсумки праці своєї та інших дослідників, і оснований на багаторічних дослідках, розшуках і роздумах синтез всіх дослідів і здобутків у даній ділянці. Науковий подвиг Я. Пастернака тим більший, що він довершив його у виинятково несприятливих для такої наукової праці умовах: на еміграції, працюючи не за своїм фахом задля хліба щоденного, без археологічних бібліотек, збірок, матеріалів про проведені розкопи і без того, що є для археолога найважливіше: без змоги працювати безпосередньо в терені, перевіряти і підтверджувати новим матеріалом свої гіпотези та висновки. Не зважаючи на всі, інколи, здавалося б, непереборні труднощі, Я. Пастернакові пощастило зібрати та опрацювати велетенський матеріал, використавши майже всю українську і чужоземну археологічну літературу до 1960 р. включно. Друковані, навіть уже останніми роками в Українській РСР і в СРСР археологічні праці він мусів розшукувати по університетських і приватних бібліотеках усієї Америки та Європи, а то і в Австралії.

В українській науці не тільки у вільному світі, але й на рідних землях монографія проф. Ярослава Пастернака про минуле України від найдавніших часів існування на ній людини і до історичної вже доби Київської Русі є єдиною синтетичною науковою працею цього роду. Такої монографії немає ще й досі в Українській РСР з її академією наук, всіма університетами і численними кадрами археологів та adeptів археологічної науки, а особливо з наявною там можливістю користати з археологічних колекцій, архівів і наукових спе-

ціяльних бібліотек інститутів археології СРСР, УРСР та інших су-
межних республік. Найвидатнішою дотеперішньою радянською робо-
тою в цій ділянці науки є «Нариси стародавньої історії Української
РСР» (632 сторінки), видані Інститутом археології при Академії наук
УРСР 1957 року, роботою, окремі розділи якої писало 23 автори і яку
редагувало сім археологів. Якщо порівняти обидва видання, то «Ар-
хеологія України» Я. Пастернака видатно вирізняється і своїм нау-
ковим рівнем, і методом, і використаним речевим та ілюстраційним
матеріалом, і — що найважливіше — діяпазоном свого опрацювання
та своїми висновками.

Воднораз з цим праця проф. Я. Пастернака має під нинішню пору
також і дуже важливий політичний аспект. Як твір, що стосується
давнього минулого української землі в усіх його періодах, «Археологія
України» є спробою науково висвітлити те, що в науці називається
етногенезом українського народу, походженням і формуванням ук-
раїнської нації, тобто висвітлити все те, що лягло в основу теперіш-
ньої української субстанції і духовости. Викладаючи об'єктивно, без
перебільшування і тенденційного натягання проблему постання ук-
раїнського народу і її зв'язок з різними фазами доісторичного життя
на українській землі, Я. Пастернак дав ґрунтовну відповідь на всі
фальшування, викривлювання і промовчування основних для україн-
ського давнього минулого фактів, подій і даних у радянських і за
ними теж і в західних археологічних та історичних публікаціях. З
цього погляду праця проф. Пастернака має більше значення, ніж де-
які політичні акції та кампанії, що їх з великим шумом проводять
різні еміграційні організації.

Визначена у своєму підзаголовку, як «первісна, давня та серед-
ня історія України за археологічними джерелами», а в передмові ав-
тора — як «спроба огляду праісторії і ранньої історії всіх українських
земель у їх етнографічних межах», праця Я. Пастернака є справ-
жньою книгою знання і про археологію, як наукову ділянку, і про
розвиток та стан археологічних дослідів на Україні, і про окремі
доби доісторичного життя на Україні, що тривали сотні й тисячі літ,
а потім — тисячі або сотні років. Кожен розділ «Археології України»
є не тільки докладним синтетичним оглядом розвитку матеріальної і
духової культури даної доби, зробленим на підставі всіх дотеперіш-
ніх археологічних розкопів та дослідів, але й бібліографічним по-
казником, в якому зібрана і критично розглянена вся важливіша на-
укова література до обговорюваної доби чи проблеми. З цього погляду
кожен розділ може бути цінним посібником і для дослідника, що хо-
че ознайомитися з даною добою, і для молодого адепта археологічної
науки, який знайде в ньому підставу для дальших студій, і для чита-
ча, який прочитавши даний розділ, захоче поширити своє знання
прадавньої історії України в тому чи іншому напрямку. В умовах
справжньої української державности і незалежности книга проф. Я.

Пастернака правила б, поза всяким сумнівом, за підручник для студентів університету.

Дуже цінним у вступній частині книги, що трактує про завдання археології, як історичної науки, і про матеріал та методи праці, є окремий конспективний розділ про історію археологічних досліджень на Україні. Почавши від княжих віків і кінчаючи нинішніми часами, цей розділ подає справжню, повну та об'єктивну історію тих досліджень, без поділу дослідників на «буржуазних націоналістів» і «революційних демократів» чи «марксистів», без виключання або промовчування праці і заслуг тих чи інших. Знайшли в цьому огляді місце і археологи старої дореволюційної школи, і чужоземні вчені, що займалися українським минулим, і заслужені дослідники, репресовані більшовицьким режимом у 20-их і 30-их роках, і археологи Західньої України та емігранти, і теперішні радянські вчені, які, не зважаючи на всі режимні обмеження та настанови, посідають можливість мати безпосередній зв'язок з досліджуваними ними місцями та пам'ятками.

На властивий зміст праці проф. Я. Пастернака складаються розділи I-VIII — про палеоліт, мезоліт, неоліт, енеоліт, бронзову добу, скито-сарматську, сармато-римську і ранньослов'янську добу. Їх доповненням є два останні розділи — про Київську Русь і про княжі столичні городи, що стосуються вже історичної доби, виходять за межі праісторії. Кожен з цих розділів написаний з глибоким знанням справи, з використанням усієї стосовної літератури і багато ілюстрований репродукціями знахідок і пам'яток даної доби, дарма що з поширенням археологічних досліджень у цій науці відбулась і відбувається безупинна спеціалізація, і кожна з названих діб розвитку людського життя на даній території і навіть уже майже кожна з культур даної доби має своїх окремих дослідників і свою окрему літературу. З цього погляду кожен з розділів вимагав би сьогодні окремого рецензента, спеціаліста в даній ділянці чи то в колі певних проблем.

Написав свою «Археологію України» Я. Пастернак не тільки на підставі археологічних даних, тобто використовуючи наземні знахідки та матеріали, здобуті археологами при розкопах. Для повного висвітлення культурних процесів він притягнув, особливо у викладі про новіші часи, починаючи з III тисячоліття до Христа, теж і письмові пам'ятки, стародавні написи, писання античних авторів, літописи тощо. Стверджуючи, що «допоміжною для археології є етнографія в ділянці так духової, як і матеріальної культури», автор подекуди з'ясовує або ілюструє доісторичні явища токож даними сучасної етнографії, які дуже часто увиразнюють тяглість історичного процесу, зокрема якщо йдеться про духове життя племен і народів, які заселяли територію України. В цьому напрямі відкриваються перед дослідниками великі, ще не завжди відчувані можливості, тим більше, що деякі елементи духової культури є триваліші за камінь чи брон-

зу і зберігаються незмінними в своїй основі протягом цілих тисячоліть. Але стосовні досліди не під силу одній людині, вони вимагають зацікавлення і наполегливої праці багатьох дослідників. Зроблені в цьому напрямі спроби деяких радянських археологів, етнографів та істориків мистецтва привели до дуже цікавих висновків.

Дуже позитивною прикметою праці Я. Пастернака є увага, що її він присвячує питанням духового життя праісторичної людини. Вивчаючи і пояснюючи пам'ятки матеріальної культури, він ніколи не забуває про духове життя людей і людських спільнот у ті стародавні часи. Дані про наявність віри в позагробове життя знаходить він уже в найдавнішому періоді життя людини на землі — в палеоліті, засяг шістьох діб якого охоплює сотні тисяч років, від понад 300 000 років шельської доби до кінцевої межі мадленської, що тривала від 25 000 до 8 000 років тому. За пам'ятками духового життя людини, її вірувань та звичаїв стежить автор і в дальших розділах своєї книги, присвячених оглядові розвитку людського життя за новіших діб, починаючи з мезоліту, переходячи до неоліту та енеоліту з найприкметнішою для них трипільською культурою, далі до бронзової та залізної діб, останню з яких автор поділяє на скито-сарматську і сарматсько-римську, і кінчаючи ранньослов'янською добою. Наведені ним археологічні дані дозволяють установляти дальший розвиток релігійних поглядів та обрядів населення України уже в добу панування на Україні трипільської культури.

Незвичайно важливим, основним і суттєвим для всієї праці Я. Пастернака є вміщений наприкінці VIII розділу (про ранньослов'янську добу) і, на жаль, графічно відповідно не відокремлений і не підкреслений підрозділ про етногенезу українського народу. Питанням цієї етногенези, тобто проблемам походження племен, що заселяли Україну в доісторичні та історичні часи, автор присвячував постійну увагу при опрацюванні всіх попередніх розділів; але рекапітуляцію поглядів на ці питання і свої висновки він подав у згаданому підрозділі, що охоплює не цілих шість сторінок друку. Стверджуючи, що проблема походження предків українського народу є «найважливішою, життєвою проблемою української історії», і подавши перегляд та критичну оцінку дотеперішніх поглядів на етногенезу західних і східних слов'ян, Я. Пастернак приходять до єдино можливого і переконливого висновку, що розвою етнічна база для українців була цілком окремою від бази розвитку і західних слов'ян, і російського народу.

Зроблений Я. Пастернаком висновок мав би лягти в найглибшу основу українського державницького думання, і в цьому його не тільки наукове, але й політичне значення. «Для східних слов'ян, для українців, — звучить основне твердження цього висновку, — розвою етнічною базою були трипільські племена. Безперервний, органічний розвиток їхньої культури, що з ходом тисячоліть не раз змінювала свій матеріальний вияв, можна добре простежити через культуру чорнолісько-білогородівську ранньої залізної доби, хліборобську

т. зв. „скитів-орачів” Геродота, розвиненої залізної доби та „полів поховань” римської доби аж до ранньослов'янських та княжих часів... Зовсім іншим шляхом, з іншого кореня, під впливом інших кліматичних умовин та географічного положення йшов розвиток московського народу. Його найдавнішою етнічною базою були праугро-фінські бродячі племена звіроловів та збирачів, а прабатьківщиною — балтійські краї і північна та центральна Московщина. Терен цієї прабатьківщини, зокрема її південну границю, точно визначив за археологічними матеріялами англійський археолог В. Чайлд, а потвердив польський археолог Т. Сулімірський. Ця границя по всі праісторичні та ранньоісторичні часи відмежовувала, з незначним коливанням, предків українського й московського народів. На північ від неї жили праугро-фінські племена, що були славізовані тільки під впливом Київської Русі та літописного племені словенів з-над Ільменського озера. На південь від цієї відвічної етнічної границі жили з праісторичних та ранньоісторичних часів праслов'янські хліборобські племена, що лягли в основу українського народу. Археологічні матеріяли виявили, що окремішність українського народу від московського існувала по всі часи. Вона виявляється в окремому стилі життя, в духовій та матеріяльній культурі, в психіці, в духовій структурі і в глибоко відчутій національній індивідуальності».

Висновок проф. Я. Пастернака про походження українського народу, підтверджений не тільки його власними дослідженнями і міркуваннями, але також вислідами досліджень чужоземних археологів. З наукового погляду цей висновок незаперечний, і цю його незаперечність найкраще ілюструє порівняння його з повним сумнівом і псевдонауковою здогадністю висновком радянського колективу, що писав і редагував згадані вище «Нариси стародавньої історії Української РСР». Обмежуючи проблему етногенези українського і російського народів тільки ранньослов'янською добою, в розділі про «північні» східнослов'янські племена (на 331 стор. названого видання) вони пишуть так: «Найбільше значення для доказу споконвічності етнічних і культурних зв'язків між антами та іншими східнослов'янськими племенами мають спільні риси в їх матеріяльній культурі (у поховальному обряді, побутовому інвентарі та ін.), які, на жаль, вивчені ще недостатньо». Цим «недостатнім вивченням» радянські археологи примушені доводити проголошену ними в дальшому «давність етнічних і культурних зв'язків, що існували між східнослов'янськими племенами ще задовго до утворення Київської Русі, коли ці племена зливаються в єдину древньоруську народність, що стала предком трьох братніх народів — російського, українського і білоруського».

Закінчується «Археологія України» двома розділами: про Київську Русь (800-1340 рр.) і про княжі столичні городи, отже періодами, які належать уже до середньої доби української історії і з археологією зв'язані тільки одним із головних способів досліджування — розко-

памі. В обох цих розділах стисло подана історія культури Київської Русі і таких, разом з Києвом, видатних осередків княжої величі і могутності, як Галич, Володимир Волинський, Чернігів, Перемишль, Белз, Холм, Львів, Пліснеск та інші міста.

Якщо не враховувати деяких прикрих друкарських помилок, вправлення яких варто було б додати до книжки, і деяких недоглядів технічного характеру (повторення одного малюнка і невизначення джерела чи авторства деяких карт), великим позитивом видання треба вважати літературну редакцію праці, що її перевів разом з устійненням української археологічної термінології Вячеслав Давиденко.

Доповнене видання не тільки резюме англійською та німецькою мовами, але й добрим науковим апаратом (крім понад 2 440 приміток та відсилянь у тексті): список скорочень, бібліографією вибраних праць з археології України, показниками осіб та місцевостей, показником предметним, а також списками ілюстрацій (фот і малюнків) у тексті, що їх є понад 800, 18-ти окремих карт і чотирьох кольорових таблиць. Передує книзі вступне слово відомого і заслуженого українського дослідника, сеньйора українських археологів — проф. Михайла Міллера і вступ від автора, в якому він передає свою працю «молодим археологам і любителям української старовини з побажанням добиватися все нових і кращих успіхів у виявленні правди про ролі українського народу в Східній Європі, його повну національну і культурну окремішність уже з праісторичних часів і тим підтвердити його повне право на вільне, самостійне життя у своїй батьківщині».

Стверджуючи, що в здійсненні цього побажання «Археологія України» проф. Я. Пастернака буде не тільки корисною і помічною, але й вирішальною, треба висловити побажання і з боку читачів, щоб авторові ще раз припало найбільше для кожного археолога щастя, а саме — змога досліджувати і вивчати велику книгу битія рідного народу з допомогою безпосередніх розкопів на рідній землі.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

ПОЗЕФ Л. ЛІХТЕН: ПРОДОВЖЕННЯ ДИСКУСІЇ ПРО УКРАЇНСЬКО-ЄВРЕЙСЬКІ ВЗАЄМИНИ

Ще не втихла дискусія над доповіддю автора цих рядків, влаштованою українським Клубом круглого стола в Нью-Йорку, як нове зацікавлення, нові емоції та нові коментарі викликав виклад Всеволода Голубничого на засіданні комісії УВАН для вивчення історії українсько-єврейських взаємин. Найкращим доказом та прикладом такого «зацікавлення» є коментар Василя Чапленка в листі до редакції журналу «Сучасність», який звів спокійний науковий виклад на тему «Місце і роля євреїв у суспільстві радянської України» до дуже поверхової і сумнівної полеміки, де вживаються аргументи в стилі: «Як той уряд (радянський — прим. Й. Л. Л.) міг бути проти жидів, коли секретарем ЦК КП(б)У був тоді Л. М. Каганович?» У цій полеміці євреї, як звичайно, є винні тому, що вони були капіталістами, брали активну участь у розвитку промисловости і торгівлі, але одночасно були й комуністами, які нищили і цю промисловість, і цю торгівлю.

Також в одному з українських кварталників, що появляються англійською мовою, появилася стаття на тему українсько-єврейських взаємин, яка одночасно зустріла сильну критику поважних українських та єврейських кіл.

Автор цієї статті і д-р Богдан Кордюк були запрошені виголосити в Чикаго доповіді на тему українсько-єврейських взаємин. Обидва реферати викликали пристрасну реакцію з боку деякої частини присутніх у залі слухачів. Тижневик «Українське життя» (Чикаго) вмістив широкий і об'єктивний звіт про цей вечір пера д-ра Павла Турули. В своєму числі від 2 грудня 1961 р. редакція «УЖ» заповіла, що друкуватиме погляди своїх читачів на українсько-єврейські теми, і опублікувала, як перший опінію, висловлювання Степана Риндика. Я озвуся на висловлювання С. Риндика на відповідному місці і в відповідний час; тут тільки нагадаю, що в довгій статті, яка зайняла майже одну сторінку, автор чомусь забув згадати, що існував Третій райх, що колись вибухла друга світова війна, що під час цієї війни загинуло шість мільйонів євреїв і, нарешті, що поважні українські та єврейські науковці стараються на підставі фактів та документів дослідити українсько-єврейські взаємини також і в той період. Цікаво, що звичайно найголосніше та найбільше говорять і пишуть про такі доповіді ті, які взагалі на них не були і довідалися про них

зетних повідомлень. Бабин яр ще раз опинився на шпальової преси завдяки поезії Євгена Євтушенка, а постійно зростаючий радянський антисемітизм примушує серйозно продискутувати необхідності взаємного розуміння та порозуміння між жидками та євреями. Бож доля та історія примістила їх разом на землі.

Важна б ще збільшити кількість прикладів та доказів сильного впливу українсько-єврейськими справами, цитуючи при цьому наукові статті, наукові студії і повісті англійською мовою, написані для ширшої американської громадськості, які обговорюють ці справи або в історичній перспективі, або з погляду сучасних проблем.

В такій атмосфері постав невеликий щодо кількості осіб Українсько-єврейський комітет, який вирішив континуювати діалог, початий уже на інших відтинках. До цього комітету входять: з українського боку — Білінський Ярослав, Голубничий Всеволод, Кедрин Іван, Лисяк-Рудницький Іван, Новицький Валентин, Пеленський Ярослав, Стахів Євген, Чикаленко Левко і Шевельов Юрій; з єврейського — Берлштайн Альфред, пані Фрідман Ада, Гросс Фелікс, Кін Абрагам, Ліхтен Йозеф Л. і Райх Натан. Не передрішуючи справи свого постійного існування, цей комітет вирішив скликати на 26 листопада 1961 студійну конференцію, присвячену українсько-єврейським взаєминам.

Ця конференція відбулася в Українському інституті в Нью-Йорку під керівництвом д-ра Йозефа Л. Ліхтена і д-ра Ярослава З. Пеленського. Присутніх було понад 150 осіб з обох суспільств, українського та єврейського. Треба підкреслити, що це вперше з'явилася на зустріч такого роду така велика кількість єврейських науковців, публіцистів та журналістів і громадських діячів; вперше за останні двадцять років. Впродовж цих двох десятиліть автор або сам брав участь, або був пов'язаний з українсько-єврейськими сходинами, і тому може на підставі особистого досвіду говорити про небуденність події.

Крім двох промов, якими відкрито конференцію, виголошено п'ять доповідей. Нарادي і дискусія відбулися англійською мовою. Читача напевно цікавитиме провідна думка з'ясування промовців і доповідачів.

Наради конференції відкрив Євген Стахів, який має великі заслуги щодо її влаштування, бо присвятив багато часу організаційним справам. Комітет завдячує успіх конференції Є. Стахову великою мірою. Він висловив переконання, що обмін думками між українцями і євреями покладе найтривалішу основу, на якій можна буде побудувати взаємопорозуміння, симпатію і добру волю щодо дальших взаємин. Він нагадав, що українці та євреї віками жили на тій самій землі, на Україні, єврейські та українські діти ходили до тих самих шкіл, а їхні батьки були добрими сусідами в тих самих селах, містечках та містах. Перейшовши до новіших часів, сповнених трагічними взаємопов'язаннями, промовець ствердив, що шкідливим явищем є

те, що деякі одиниці з-поміж обох народів були активними учасниками репресій, організованих ворогами як українців, так і євреїв. Безвідповідальні одиниці з-поміж українців брали участь у протиеврейських погромах і були вислужниками німецької поліції в знищенні єврейської людности. Але були також і серед євреїв одиниці, які служили російському НКВД під час сталінських переслідувань, спрямованих проти українців. Такі одиниці по обох сторонах треба зарахувати до ворогів українців та євреїв і вони заслуговують на найповніше та цілковите засудження.

За останній час навіть у США — говорив Є. Стахів — деякі безвідповідальні одиниці, українські антисеміти та єврейські українофоби, знову намагаються посяти незгоду між обома народами і поширити клевети про них. Одночасно деякі погано поінформовані журналісти з американських газет підхоплюють ці наговори і в своїх оцінках перебільшують українсько-єврейський конфлікт, що робить передусім у погоні за дешевими сенсаціями. Промовець підкреслив, що постанови держави Ізраїля українці сприйняли з щирою симпатією, добачаючи в цьому краще майбутнє також і для себе в розумінні державної самостійности України.

Є. Стахів представив присутнім Йозефа Л. Ліхтена, з'ясував мету та завдання конференції і ствердив, що особи доповідачів — видатних знавців американської та східноєвропейської проблематики, а також склад учасників конференції, серед яких переважають науковці та громадські діячі, дають повну гарантію, що наради будуть ведені на високому рівні і тактовно, що є необхідним, коли обговорюється тема, яка часто викликає емоції та збудження, що затемнюють суть справи. Промовець нагадав присутнім, що теперішня конференція є продовженням діла, що його почали видатні українці та євреї, як от д-р Арнольд Марголін, проф. Михайло Ветухів, Ярослав Чиж, д-р Філіп Фрідман і недавно померлий д-р Любомир О. Ортинський. Не зважаючи на ці зусилля, українці та євреї далі ще надто мало знають взаємно про себе, а давні передсуди, пов'язані з новими, далі утруднюють взаємозрозуміння і співпрацю. Вся складна проблема українсько-єврейських взаємин є передусім питанням моральним, а не виключно питанням політичним; вона є частиною загальної проблеми міжгрупових взаємин, суспільної справедливости і прав людини та громадянина. Присутні на конференції — доповідачі та слухачі — повинні пам'ятати про цілі покоління євреїв та українців, які від непам'ятних часів жили разом на селах, у містечках та містах і які далі живуть разом на Україні під накиненою їм советсько-російською владою. Далі вони повинні пам'ятати про свої обов'язки супроти української та єврейської громадськостей у США і про нав'язання ближчих та приязних стосунків між ними.

Першу доповідь виголосив д-р Іван Лисяк-Рудницький, професор історії в Ля-Сальському коледжі, про «Становище українців до єврейського питання». Доповідач накреслив тло, на якому розви-

валися питання емансипації та асиміляції євреїв у ХІХ столітті. Якщо ця програма розвивалася в Західній Європі успішно і позитивно, то в Польщі та Угорщині вона напотикала на труднощі. Україна з цього погляду являла собою спеціально великий терен. Там не було навіть зародку міщанства, як у Польщі та Угорщині, тому там не існувала суспільна група, з якою євреї могли б асимілюватися. Там були тільки море селянства і дрібна група інтелігенції. Хоч у містах і селах євреї жили поруч з українським селянином, але ніхто навіть і не думав про те, щоб євреї ставав ним. Асиміляція могла бути можливою тільки з групою російською або польською, що, до речі, не лежало в інтересі українців.

Ми з'ясовуємо погляди д-ра Лисяка-Рудницького на історію асиміляції євреїв в Європі, а зокрема на Україні, з такою докладністю тому, що вони великою мірою дають відповідь на постійні закиди з боку українців, що, мовляв, євреї асимілювалися не з ними, а з росіянами та поляками, хоч і це мало місце, тільки у вузькому засязі. Фактом є, що вони не асимілювалися тому, що майже не існувала жадна верства чи суспільна група серед українців, з якою могли б євреї асимілюватися.

Після цього д-р Рудницький зайнявся поглядами Михайла Драгоманова на єврейське питання, ствердивши, що його погляди створили цілком оригінальну українську «відповідь» на єврейську проблему, «відповідь», яка стала зразком для чергових поколінь українських політиків та громадських діячів. У телеграфічному скороченні погляди Драгоманова можна б звести до таких пунктів: відкидаючи асиміляцію євреїв як розв'язку, треба налагодити українсько-єврейські взаємини на засаді культурного плюралізму та повного визнання прав євреїв як самобутньої національної групи; з другого боку, євреї не повинні жадним способом ставити спротив українським прагненням до суспільної та національної волі. Саме на цьому тлі постають дві засадничі претенсії, що їх українці мають до євреїв: одна — це «економічний визиск українських мас єврейськими купцями та посередниками» (тут доповідач покликався на авторитет Івана Франка), а друга — «євреї, що жили на українській землі і їли український хліб, майже виключно пов'язували себе з чужими наїзниками та переслідувачами України». Випереджуючи наступні доповіді, треба нагадати, що черговий доповідач, проф. Фелікс Гросс, не погодився з твердженнями проф. І. Л. Рудницького. Автор цих рядків також примушений зголосити своє застереження щодо тез проф. Рудницького, однак з тим зауваженням, що доповідачеві не вистачило часу для з'ясування слухних єврейських претенсій щодо українців, хоч він підготував був і таке з'ясування. Тому його доповідь здавалася для багатьох присутніх досить однобічною і радше суб'єктивною. Свою доповідь проф. Рудницький закінчив заувагою, що докладні студії над досягненнями та труднощами в минулому можуть і повинні

спричинитися до того, що українсько-єврейські взаємини укладуться в майбутньому приязно та згідливо.

Реферат д-ра Фелікса Гросса, професора Бруклінського коледжу і Нью-йоркського університету, стосувався міжгрупової проблематики у США та Східній Європі. Обмежимося подачею основних тез доповідача.

Міт про «чисті раси» має довгу і спеціальну історію. Проминуло багато років, заки шкідлива теорія, що правила за підставу расистських та нацистських течій, була цілковито відкинута. Іншим мітом, менше шкідливим, є теорія про «однаціональні» держави. Такі держави насправді не існують, і всі держави в Європі, Америці, Азії та Африці мають свої меншини. Над морями Балтицьким чи Егейським, у Карпатах або над Чорним морем чоловіки, жінки та діти різних релігій, різної культури та історії, — люди, що говорять різними мовами і вживають навіть різних абеток, жили та живуть у тих самих містах і містечках, а навіть на тих самих вулицях. Національності чи етнічні групи воліють однак жити в собі, радше окремо від інших. Тому доцільним є в оцінці міжгрупових проблем брати на увагу досвід американського експерименту, а передусім його концепцію культурного плюралізму.

Д-р Альфред Берльштайн, видатний експерт у ділянці культури, зокрема культури східноєвропейської, доповів про деякі українські елементи в єврейській культурі. Він говорив про впливи української культури на культуру єврейську — на літературу, фолкльор, музику, мистецтво і мову їдиш. Треба пам'ятати, що єврейське поселення на Україні має свою тисячорічну історію і що великі єврейські релігійні рухи, як от месіаністична течія Саббатайя Зві, франкісти, хасидизм і гаскаля, постали на українських землях.

Коло 15% слів в єврейській мові є українського (та польського) походження; крім того, слов'янські елементи відобрають важливу роллю в єврейській фонетиці та синтаксі. Євреї адоптували видатну кількість українських прислів'їв, які цитуються в літературі та щоденному побуті, при чому звичайно робиться зауваження: «А гої зугт а вертль» (селянин звичайно говорить . . .) Існує цілий ряд прислів'їв з мішаним єврейським (гебрейським або мовою їдиш) та українським текстом.

Роки перед першою світовою війною і після неї були добою сильного впливу української культури на культуру єврейську. Тут треба згадати Гофштайна, Бергельсона, Шварцмана. Окрему позицію займає Карл Еміль Францоз, письменник XIX стол., що походить із Східньої Галичини. Великий єврейський письменник Шалом Алейхем (Шалом Рабінович, 1856-1916) провів більшу частину свого життя на Україні і в своїх незабутніх новелях присвячує багато місця Україні та українцям. Жадна інша слов'янська національна група не мала більшого впливу на фолкльор мовою їдиш, ніж українська. Творець

хасидизму, Бал Шен Тов все своє життя прожив у Східній Галичині і на Поділлі. Він любив українського хлібороба, самотність українського лісу та українські пісні. Українські мистецькі мотиви прикрашували єврейські синагоги і корчми. Немає найменшого сумніву, — так закінчив свою доповідь А. Берльштайн, — що вплив українських елементів на єврейську культуру був значний, сильний і важливий.

Наступна доповідь наблизилася нас до теперішності, до сумної дійсності. Д-р Ярослав Білінський, професор Делаварського університету, з'ясувавши становище євреїв на Україні після другої світової війни, зреферувавши перед тим більшовицьку політику супроти євреїв взагалі. Він подав відомості про останні судові процеси (в жовтні-листопаді 1961 р.) проти єврейських діячів, про напади російської газети «Литература и жизнь» на Євгена Свтушенка за його поему «Бабин яр», про спалення синагоги в Малаховці, про серію антиєврейських фейлетонів у пресі та радіо (Кіровоградська радіостанція). Дискримінація та переслідування євреїв є явищем загальнонарадянським, а не виключно українським.

Перейшовши до єврейської проблеми на українських землях, доповідач підкреслив, що кількість євреїв на Україні зменшилася: в 1926 році на Україні жило 58,7% радянських євреїв, у 1939 році — 50,8%, а в 1959 році — тільки 37%. Кількість євреїв на Україні зменшилася з півтора мільйона в 1939 році на 840 тисяч у 1959 році. (Треба пам'ятати, що сюди включено також єврейську людність на теренах, прилучених до УРСР у 1939 році).

Очевидно, відповідальність за смерть сотень тисяч євреїв на Україні несуть німецькі нацисти.

Д-р Я. Білінський підкреслив також необхідність історичних студій, в яких була б взята на увагу трагічна доля євреїв під час нацистської окупації, а також трагічна доля українців під час примусової колективізації 1932-1933 років.

Доповідач покликався на книгу Йозефа Б. Шлехтмана «Зоря в екліпсі», де стверджено, що масакра в Бабиному ярі мала місце тиждень по вступі німців до Києва, коли ні євреї, ні українці не мали ще уявлення про злочинні пляни та акції німців. Він також покликався на поему єврейсько-українського поета Первомайського про єврея, якого німці повели на розстріл і до якого українська людність обернулася спиною в цей трагічний для нього момент. Я. Білінський заявив, що ця поема є промовистішою, ніж німецькі джерела; тільки треба читати її в світлі «історичних умов». Це однак не означає — сказав доповідач — що деякі українці не є невинні щодо своєї участі в масакрах, при чому він покликався на студію д-ра Ф. Фрідмана п. н. «Переслідувані і герої». Він висловив думку (хоч і вимагав підтвердження її історичною документацією), що відмова побудувати пам'ятник на честь єврейських жертв нацистських жорстокостей у Бабиному ярі могла прийти від центральної влади, хоч таку відмову схва-

лило, мабуть, і місцеве населення. (Як відомо, на Литві та в Білорусії побудовано пам'ятники на честь єврейських жертв нацизму).

В дальшому доповідач висловив погляд, що антисемітські настрої на Україні можна частково інтерпретувати як наслідок великих різниць між осілою, переважно хліборобською більшістю українців і рухливою єврейською міською людністю. Євреї, які в 30-ті роки становили 5% населення на Україні, творили більшість серед службовців радянської торговельної мережі. Взвзявши на увагу постійний брак споживчих товарів в УРСР, можна припускати, що цей факт в очах українців міг кидати погане світло на євреїв. Частково винними за такий стан були самі, українські селяни, які не посилали своїх дітей до шкіл, щоб у такий спосіб уможливити їм здобуття урядових посад. Треба також узгляднити, що євреї опинилися були якоюсь мірою під тиском русифікації. Все це не могло спричинитися до взаєморозуміння між українцями і єврейською людністю.

В своїх висновках проф. Я. Білінський ще раз висловився про konieczність історичних дослідів, які уможливили б зрозуміння та устійнення причин, відповідальних за трагічні випадки в житті обох народів. Тільки розкриття повної історичної правди і тактовна поведінка у взаєминах допоможуть сьогодні створити відповідний клімат, в якому розвиватимуться майбутні приязні українсько-єврейські стосунки.

Останнім доповідачем був гість з Мюнхену, проф. д-р Богдан Кордюк. Темою його виступу був «Шлях до українсько-єврейського порозуміння». Б. Кордюк уперше виступив перед мішаною українсько-єврейською публікою, тож не дивно, що в Нью-Йорку з великим зацікавленням чекали на його доповідь. На нью-йоркському терені він був уже відомий своїми сміливими виступами в Європі на оборону правди і про потребу щирої оцінки українсько-єврейських взаємин. По тій самій лінії йшли його думки в доповіді в Нью-Йорку.

Цілі століття євреї та українці жили одні поруч одних, жили в згоді, створивши для себе свої власні середовища праці та власний світ зацікавлень. Однак у той самий історичний період — але під час воєн та революційних потрясень — єврейська людність мусіла пережити пониження, погроми та нещастя.

Єврейське суспільство у Східній Європі перестало існувати в своїй традиційній, історичній формі: його знищили російський більшовизм та німецький нацизм. Перший знищив економічну і культурну базу східньо-європейського єврейства, другий — його біологічну силу. Все ж таки на Україні залишилося 800-900 тисяч євреїв, і євреї та українці співживуть у різних країнах Європи та обох частинах Америки. Єврейське населення в СРСР опинилося в дуже небезпечному для нього становищі чергових переслідувань, і не є виключеним, що йому загрожуватиме фізичне знищення. Не зважаючи на те, як у майбутньому укладуться українсько-єврейські взаємини, завданням українців є працювати над тим, щоб більшовицькі пляни не були

на Україні реалізовані. Українці повинні за всяку ціну протиставитися більшовицьким інтригам, спрямованим на ширення ненависти і на унеможливлення добросусідського співжиття між українцями та євреями.

Історія українсько-єврейських стосунків обтяжена сумними спогадами. На жаль, по сьогодні — твердив Б. Кордюк — українська сторона не зуміла здобути на засудження злочинів, виконаних супроти євреїв на Україні, і навіть не старалася з'ясувати саму проблему і знайти правду. Однак треба пам'ятати, що ці акти є необхідні, якщо в майбутньому знову мають заіснувати нормальні взаємини. Нормалізація українсько-єврейських стосунків не є справою утилітарною, практичною; вона є передусім необхідною з морального погляду, а щойно далі — з погляду політичного. Обов'язком українців є боротися за свободу, гуманність, правопорядок і демократію; також обов'язком українців є всюди боротися за права євреїв, не зважаючи на те, яке політичне становище займуть євреї супроти українців. Обов'язком українців є поборювати антисемітизм, як вияв низьких, нелюдських та неморальних інстинктів.

Доповідач висловився за повну підтримку держави Ізраїль і за співпрацю з нею.

*

Цей широкий звіт був потрібен, щоб показати, який широкий був засяг проблематики, обговореної 26 листопада 1961 р. під час нью-йоркської конференції.

Після доповідей мала місце широка дискусія. Але, здається, треба було б присвятити їй стільки ж місця, скільки зайняв уже сам звіт, щоб подати всі погляди, висловлені під час дискусії. Може, колись треба буде присвятити дискутантам окрему статтю, бож саме вони репрезентують «вокс популі». А цей «голос народу» є часто повний емоцій, повний темпераменту і не завжди ґрунтується на фактах. Тому обмежимося тільки ствердженням, що дискусія на останній конференції — до речі, значно спокійніша і більше зрівноважена, ніж на попередніх сходах, присвячених українсько-єврейській проблематиці — переконала організаторів про потребу такого діалогу.

Організаційний комітет напевно призадумується незабаром над дальшими плянами, взявши на увагу сугестії доповідачів та дискутантів.

КРИТИКА І БІБЛІОГРАФІЯ

Хвильовий по-англійськи

Прикметою літературних процесів у Східній Європі є те, що письменники виявляють там нахил брати на себе більшу частку громадянської відповідальності, ніж це прийнято в західних країнах. Якщо існуючі умови не дозволяють політичним хотінням проявляти себе через «нормальні» канали вільних виборів та відкритої політичної дебати, тоді часто на літератора спадає обов'язок виконувати службу речника свого суспільства.

Микола Хвильовий (1893-1933) був яскравим представником цієї східноєвропейської традиції «заангажованої літератури». Його ім'я віддана відоме дослідникам Радянського Союзу; але тільки тепер, завдяки перекладові Юрія Луцького, англomовний читач дістав змогу ознайомитися з деякими його творами.

Творче життя Хвильового було коротке; воно збігається з десятиліттям 20-их років. Це був гарячковий період в історії Радянської України, це були роки великого культурного піднесення нації, згодом зрізаною сталінським терором, Хвильовий, мабуть, більше, ніж котра-небудь інша постать того часу, став прапороносцем «українського ренесансу» 20-их років. Навіть його самогубство в 1933 р. було подією істо-

ричного значення, символічним актом, що знаменував кінець однієї епохи.

Згідно з усіма свідченнями, Хвильовий був обдарований «харизматичною» особливістю. Дрібного зросту, чорнявий і нервовий, він справляв на всіх, що стикалися з ним, не виключаючи його противників і обвинувачів, велике враження своєю сміливістю, щирістю та діалектичним блиском. Кожна його книжка, починаючи від першої збірки оповідань у 1923 р., електризувала громадськість і викликала реакцію з боку офіційних чинників. Але він здійснював свій вплив також іншими шляхами: через свої критичні статті та памфлети, через прилюдні дискусії, що в них він брав участь, через літературні асоціації, що їх він був засновником, через журнали, що їх він був надхненником.

Спочатку Хвильовий втішався милістю та протекцією режиму. Він був не тільки членом партії та ветераном червоної армії з часу громадянської війни, але також особисто перебував у близьких стосунках з людьми, що їм у той період було доручено керування республікою. На нього дивилися, як на найвидатнішого молодого «пролетарського письменника» і як на репрезентативного комуністичного інтелектуаліста в країні, яка тільки нещодавно була радянізована і де, як всі знали, загаль місцевої інтелігенції був некоммуністичний або антикоммуністичний, а більшість членів партії складалася з неукраїнців. Політика т. зв. «українізації», започаткована урядом у 20-их рр., мала на меті примірити українські національні аспірації з радянською системою. У

Mykola Khvylovy, *Stories from the Ukraine*, translated and with an introduction by George S. N. Luckyj. New York, Philosophical Library, 1960, 234 стор., ціна 3,50 дол.

Ця рецензія спершу появилася в журналі «Slavic Review», vol XX, № 3, October, 1961. Український її переклад друкується за згодою редакції «Slavic Review» — Ред.

зв'язку з проведенням цієї політики на Хвильового накладали відповідальні завдання. Але, будучи людиною з неприборканим темпераментом і з сильними власними переконаннями, він не міг задовольнитися тим, щоб виконувати «соціальної замовлення», накинени згори. Він наважувався проявляти незалежну ініціативу і дозволяв собі на скоки, що відхилялися від офіційної лінії.

Згідно з перевіреним соціологічним правилом, у монопартийних системах політична та ідеологічна опозиція може легше зародитися між членами упривілейованої меншості, ніж між аморфною масою. Комуніст Хвильовий взяв на себе ключову роллю в духовому спротиві України проти політики Москви, що змагала до реґламентациї, а після 1930 р. — до поновної русифікації. Він, безперечно, мав численних прихильників не тільки серед широких кіл громадянства, але навіть у рядах самої партії. Але власне цей факт визначає його в очах режиму як дуже небезпечного «ересіярха». Вже в 1926 р. сам Сталін — тоді ще не всемогутній диктатор, а керівник групи наслідників Леніна — кинув проти Хвильового блискавицю у вигляді «відкритого листа» до політбюро КП(б)У (див. Й. Сталін, «Сочинения», т. 8, 1948, стор. 149-154). Про те, яким небезпечним здається дух Хвильового комуністичним володарям навіть після тридцяти років, свідчить недавня стаття в «Українській радянській енциклопедії», присвячена ВАПЛІТЕ (Вільній академії пролетарської літератури), літературному об'єднанню 20-их рр.: «Фактичний провід у цій організації, що відразу ж посіла буржуазно-націоналістичні позиції, належав М. Хвильовому. Погляди „ваплітян“ у політичних питаннях зводилися до орієнтації на „психологічну Європу“, тобто на європейську буржуазну літературу. Прикриваючись демократичними гаслами про підтримку генеральної лінії комуністичної партії, Хвильовий та його прибічники виступали по суті проти політики партії, намагаючись відірвати Укра-

їну та її культуру від Радянської Росії» («УРЕ», т. 2, 1960, стор. 219).

Стосовно «буржуазного націоналізму» Хвильового треба ствердити, що в його походженні, розвитку та духовому обличчі не було нічого «буржуазного». Натомість він напевно був українським патріотом, хоч його патріотизм був того роду, що він не суперечив «пролетарському інтернаціоналізмові». Хвильовий мріяв про Радянську Україну, як самостійну соціалістичну державу, яка перебувала б на рівній стопі з Росією і вільною, без опікунства Москви, брала б участь у світовій культурі. Тут ми зустрічаємося з духовістю, яку в новіші часи звичайно асоціюють з поняттям «тітоїзму». Проте трохи «спрошенська» етикетка «націонал-комунізму» не зовсім точно визначає феномен Хвильового. Хвильовий розумів ідею «українського ренесансу», що нею він був одержимий, не в дусі якогось виключного націоналізму, але радше на універсалістичний лад. Він вірив у те, що національна свобода невіддільна від визволення та розвитку людської особовості і від розгортання інтелектуальної та мистецької творчості. Він теж прорікав грядучу емансипацію колоніальних народів; для цього він викував поняття «азіатського ренесансу». Хвильовий був переконаний, що покликання України полягає в тому, щоб бути посередником між Європою та відродженими націями Сходу.

Проте якась загадка продовжує ширяти над цим складним, тонким і невловним умом. Двозначність, що нею оточений Хвильовий, має, мабуть, подвійну причину. Зацькований офіційними доганами і прагнучи залишитися в межах радянської легальності, які раз-у-раз звужувалися, Хвильовий був примушений декілька разів переіменувати свої позиції. Не завжди легко розпізнати, що в цих вивертах впливало змін у його особистих переконаннях, а що накидали йому тактичні конечності. Подруге, Хвильовий був типовим слов'янським «шпугачем істини». Продовж своєї недовгої кар'єри він встиг пройти помітну ідей-

ну, еволюцію, що її пізніші етапи знайшли — з зрозумілих причин — тільки дуже недосконале відображення в його писаннях та прилюдних виступах. Напр., добре відомо, що Хвильовий захоплювався певний час історіософією Шпенглера; але як це відбилося на його приватному світогляді, ніхто сьогодні сказати не зумів би.

Проблему можна сформулювати так: до якої остаточної позиції дійшов Хвильовий? Чи він аж до самого гіркого кінця залишився комуністом, — нехай грішником і ухильником, але все таки комуністом? Чи, може, він зумів внутрішньо визволитися від віри своєї молодости, а формальну партійну приналежність зберіг тільки як димову заслонку? Ми не претендуємо на те, щоб відповісти на це питання; проте наважимося зробити суцестю, що «найдалше заходить той, хто не знає, куди він іде» (Олівер Кромвел), і що внутрішня логіка мислі може сягати далше, ніж свідомий намір мислячого. Ясно, що існує місце ще для багатьох майбутніх дослідів про Хвильового.

Обговорювана книга обіймає, — крім біографічного вступу, написаного перекладачем, і спогадів про Хвильового, написаних його приятелем, Аркадієм Любченком, — п'ять новель, які добре ілюструють письменницький шлях Хвильового. Його рання проза була суто імпресіоністична, з сильним емоційним забарвленням. Пізніше він придбав собі об'єктивнішу та реалістичнішу манеру і сухіший, прецизніший стиль, що нагадує Стендаля. Ці зміни в літературній техніці відбувалися паралельно з його поступовим відчуженням від комунізму. Зразок раннього періоду творчости, новеля «Кіт у чоботях», відзеркало революційну романтику громадянської війни і прославляє почуття самовідданости та братерства між простими, рядовими комуністичними бійцями. Повчально порівняти це оповідання з двома пізнішими сатира-

ми, «Ревізор» та «Іван Іванович», що глумливо і спогірливо змальовують радянську бюрократію. Темою «Сантиментальної історії» є розчарування: ідеалізм молодої дівчини розбивається в зударі з брудною радянською дійсністю. Вершка драматичної сили досягненс в оповіданні «Я», сповіді чекіста, що убив рідну матір — прозорий символ комплексу вини, що виникає в душі українського комуніста в наслідок зради батьківщини та її священних традицій. В сумі можемо сказати, що читач, який шукає лектури з «екзотичним запахом», не розчарується в цій книзі, а тому, хто вивчає Радянський Союз, вона дасть цінний вгляд в українську дійсність 20-их років.

Юрій Луцький, що давніше дав студію «Літературна політика на Радянській Україні: 1917-1934»^{*)}, своїм зредагуванням тому новель Хвильового дав доповнення до цієї наукової праці, яке можна тільки привітати. Переклади частинно належать самому Луцькому, а частинно вийшли з-під інших рук.

Нехай мені вільно буде вказати на деякі неточности в поясненні термінів, що їх зустрічаємо у книзі. Про «версальців» (стор. 39 і наступні) сказано у примітці, що це буцім то були «прибічники короля під час французької революції». В дійсності це поняття стосується не роялістів часу великої французької революції, а подій 1871 року, коли Версаль був осідком уряду під проводом Тьєра, що боровся проти зворожленої паризької Комуні. «Непманки» (стор. 163) — це не «жінки урядовців, що доробилися на новій економічній політиці», а жінки дрібних ділків і торгівців доби НЕП-у.

*) George S. N. Luckyj, *Literary Politics in the Soviet Ukraine: 1917-1934*. New York, Columbia University Press, 1956.

Іван ЛИСЯК-РУДНИЦЬКИЙ

Друге видання «Історії української музики»

Перше видання цієї важливої для української музики праці появилось 1922 р. в Києві, як публікація видавництва «Спілка».

Ця праця була першою спробою відтворити образ української музики від найдавніших часів до початку ХХ століття. Сам автор писав про свій твір так: «Умови нашого життя склалися так, що ми й досі не розвинули своєї науки до тої міри, як то треба було б. Особливо торкається це до науки про музику. — в цій області ми майже нічого не маємо... Не вважаючи на всі великі труднощі такої роботи, коли вона є першою спробою систематизування того невеликого історично-музичного матеріалу, який історикові доводиться не лише приводити до ладу, а й відшукувати та вивчати, — думаю, що найголовнішого в цій галузі українського культурного життя я не обминув. Звичайно, я далекий від гадки, що моя книжка бездоганна, — їй, може, багато дечого бракує, — але, при сучасному стані нашої музичної науки, і в цьому вигляді вона безперечно мусить мати і певний інтерес, і свою цінність».

Ця книжка, написана в добу українських визвольних змагань, коли автор був лектором університету в Кам'янці-Подільському, дає об'єктивний огляд історії української музики: вона була опублікована за комуністичного режиму, але за часів, коли можна було писати досить вільно, не побоюючися так званих націоналістичних ухилів. Мабуть, через це Микола Грінченко попав пізніше, 1933 року в неласку. Його заарештували, зняли з посади ректора Музично-драматичного інституту ім. Миколи Лисенка в Києві, примусили «каятися» в ухилах, а його твір став бібліографічною рідкістю. На чужину продісталось небагато примірників цієї праці. Ми бачили тільки один — у школі східних мов у Парижі.

Першу долю мала прецікава і цінна праця проф. О. Ольховського

«Історія української музики» (Київ, 1941), всі примірники якої відразу після друку були знищені органами радянської влади. Залишився тільки один примірник: він знаходиться на Заході, в руках автора.

Щойно 1956 року, в статті про українську музику, яка була написана для 44-го тому «Большой советской энциклопедии» Ф. Козицьким та В. Довженком, ми знаходимо в списку літератури згадку про працю М. Грінченка.

В. Довженко в своїй праці «Нариси з історії української радянської музики» (Київ, Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 1957) згадує вдруге твори Миколи Грінченка, закидаючи йому «націоналістичні ухили».

Дуже цікава для нас колективна праця: А. Шреер, Ткаченко, Т. Шеффер, Л. Архимович, Т. Карнішева «Украинская ССР» (Москва, Музгиз, 1957) не згадує ще про твір М. Грінченка. Написана російською мовою, ця історія української музики від княжих часів до сьогодні має, як звичайно для наукових робіт під радянським режимом, багато недомогань і промовчує про цілий ряд українських композиторів та музиків на еміграції і тих, що попали в неласку (наприклад, Василь Барвінський). Але книжка має і свої позитивні сторони. Між іншим, вона подає нові важливі відкриття з історії української музики. Наприклад, два надзвичайно цікаві 12-голосові твори невідомих композиторів збереглися між рукописами Державної публічної бібліотеки УРСР у Києві. Там же знаходяться два також високоякісні симфонічні твори, які з штандпункту музики кидують зовсім нове світло на кінець 18-го століття. Перший твір — це «Sinfonie Russe, composée d'airs Ukrainiens» невідомого автора. Фортепіановий витяг з цієї симфонії був надрукований в «Journal de musique dédié aux dames», що виходив у 1790-93 роках. Другий твір, — це симфонія Ми-

коли Дмитровича Овсянко-Куликовського (коло 1787-1846). Його симфонія вперше була виконана 1809 року на відкритті Одеського оперного театру. Після того вона майже 150 літ лежала забута, аж 1948 року віднайдено її в архівах Одеси.

Також дуже цінна вказівка про долю архіву та нотної бібліотеки гетьмана К. Розумовського. Нібито під час останньої війни, при евакуації цей архів потонув у Дніпрі, і дорогоцінна, цілкомито не досліджена М. Грінченком нотна бібліотека Розумовських навки пропала. Аж ось у книжці на сторінці 49 подається, що нотна бібліотека Розумовських сьогодні зберігається в Державній публічній бібліотеці УРСР у Києві.

Додаймо, що М. Грінченкові не був відомий цікавий твір пастора Гербніюса «Religiosae Kiovienses Scriptae» (Жена, 1675), а також факт, що існує пропам'ятна таблиця в Liceo musicale в Больонії, де ім'я М. Верезовського фігурує поруч імені В. А. Моцарта. Також невідомі були М. Грінченкові прецікава симфонія Г-моль В. Сокальського (1863-1920) та «Українська симфонія» Колачевського (1851 - коло 1910). Отже, від часу появи Грінченкової праці проминуло майже 40 років, а за цей час появився цілий ряд нових музикологічних робіт, які поширили та доповнили наші відомості з історії української музики.

З недавно виданої Інститутом мистецтвознавства АН УРСР праці: М. О. Грінченко, «Вибране», упорядкування і редакція М. Гордійчука (Держвидавництво, Київ, 1959) довідемося, що М. Грінченко (1888-1942) залишив у рукопису іншу, багато обширнішу «Історію української музики».

Ось як М. Гордійчук, редактор цього збірника, характеризує ці дві праці М. Грінченка: «В перші роки радянської влади (1922) вийшла з друку „Історія української музики“ М. Грінченка. Не зважаючи на окремі методологічні хиби цієї великої праці (деякий вплив псевдона-

укової націоналістичної концепції Грушевського позначився на висвітленні автором сучасних громадських та загальнополітичних явищ, вона все ж має важливе значення для розвитку української музикознавчої думки. Це була перша спроба систематизувати багатий фактичний матеріал і висвітлити музично-творчий процес на Україні в цілому»... «Найбільший інтерес викликає капітальна праця Грінченка „Історія української музики“ (обсягом понад 60 друкованих аркушів), над якою автор працював до самої смерті. Вся вона побудована на основі вивчення багатих архівних матеріалів».

Проминуло 18 років від дня смерті М. Грінченка, а його така важлива праця спочиває неопублікована, хоч у ній, мабуть, уже немає прихованих «націоналістичних ухилів», бо автор писав її вже після свого «каяття». Це є велика шкода, якщо йдеться про навчання історії нашої музики, бо, як зазначено вище, праця містить багатий матеріал, призбираний з архівів, чого бракує праці М. Грінченка в першій редакції.

Ігор Соневицький пише дуже слушно в своїй передмові до другого видання Грінченкової праці (Український музичний інститут, Нью-Йорк, 1961): «Ми вважали за відповідне перевидати нашу першу історію музики не тільки з уваги на її історичну вартість, але й на практичні потреби нашого музичного шкільництва, бо, не зважаючи на деякі недоліки, які мусіли заіснувати при писанні першої спроби того роду праці, і на поступ науки в дальших десятиліттях, книжка не втратила своєї вартості і містить багато фактичного матеріалу та цінних думок про українську музичну культуру, що їх автор у пізніших роках, принесений політичними чинниками, не міг би був уже публікувати».

При цій нагоді вітаємо намір видавництва Українського музичного інституту в Нью-Йорку випустити в недалекому майбутньому збірну працю «Нарис історії української музики ХХ століття» за редакцією

нашого шановного музиколога, проф. д-ра Зенона Лиська.

Кінчаємо нашу нотатку словами Миколи Грінченка, які так правдиво характеризують трагедію не тільки нашої музики, а взагалі культурного життя нашого народу: «Доля не судила нам розвиватись вільно і в остаточних формулах закріплювати здобутки своєї культурної еволюції.

Замість такого синтетичного зформулювання по всіх галузях нашого культурно-національного життя нам доводиться з великим терпінням та напруженням видобувати ще сировий матеріал нашої творчості, не даючи йому того чи іншого остаточного вигляду; це діло будучих поколінь».

А. ВІРСТА

Книжка про Л. Ліницьку

«Любов Павлівна Ліницька», Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури, 177 стор., 12 ілюстрацій, Київ, 1957.

Цей томик складається з двох приблизно рівноцінних праць двох авторів: «Життя артистки» Ю. Меженка (з додатком зписки її роль і назв п'єс) і «Спогадів про Л. Ліницьку» В. Василька.

Обидві вони фрагментарні — фрагментарні в силу обставин. Сам Ю. Меженко розповів нам про стан «архіву» артистки. Тільки за допомогою доньки Ліницької (Н. І. Амосової), письменника Є. Кротевича та народного артиста України Г. Маринича вдалося написати цю книжечку про життя колись «обожнюваної», потім «примусово» забутої, тепер коротко згаданої Любові Павлівни. Деякі цінні матеріали для цієї біографії були все ж урятовані, наприклад, листування артистки з батьком її, Павлом Івановичем; але воно й досі, звичайно, не друковане, отже ще має шансу згинути. Ю. Меженко тонко написав цю «первісну біографію» — в ній оживає багато рис людини і мистця.

Любов Павлівна народилася на Харківщині, у слободі Преображенській, Купянського повіту. Батько її — священик, який напевно був примушений зректися стану — може, у зв'язку з його «філософським

дослідженням» під назвою «Человеческие заблуждения», як на смак «властей предержавных», не дуже потрібної книжки. Її дитячі роки минули в Харкові. Після переїзду батька з родиною до Таганрогу маленька Люба залишилася в Харкові і виховувалася в родині військового лікаря й українського письменника Володимира Степановича Александрова, автора «За Немаць іду», «Ой, не ходи Грицю» і поезій, в тому числі й відомої пісні «Я бачив, як вітер березку зломив», видавця альманаха «Складка» та збирача фолкльору. В родині Александрова — її артистка полюбила на все життя — гімназистка Ліницька брала участь у домашніх виставах...

Ю. Меженко зібрав деякий матеріал про молодість Ліницької, її харківські і таганрізькі роки, про перші її театральні враження і перші кроки на українському коні (трупя Муравйова-Михайлова), про одруження з актором І. А. Загорським. Усе це поодинокі факти. Щоправда, і легші для документації роки успіху Ліницької-актриси подано теж скнаро, власне, пропорційно, строго дозовано. Тон книжки витримано від початку до останньої сторінки.

З 16. 4. 1889 р. артистка працює у Кропивницького. Алеж як коротко! Уже наступного року вона в трупі... Святошенка-Васильєва. Потім —

у Саксаганського, в Суслова і знов у Саксаганського. Таке поневіряння дивує людину нашого часу. Нас сміх бере, читаючи, як, розчарована трюпою Суслова, Ліницька торгується з Саксаганським про умови повороту до «теплого гнізда». З «прибавки жалованья» нічого не вийшло. Саксаганський нарешті погодився платити їй 200 крб. місячно, як колись, перед її «втечею»: «Если в сердце смирение, в голове убеждение, гряди с миром — 200!»

Поруч — перипетії нещасливого родинного життя і з другим чоловіком, В. Л. Малиною, любов до відданої в Таганріг на виховання доньки й особливе прив'язання до сина Слави. Його смерть була найстрашнішим ударом долі для літньої вже артистки.

Пореволуційні роки праці (студія «Жовтень» у Троїцькому народному домі, давній твердий нашого театру в столиці), півголодне існування, холодна кімнатка при театрі («дома» вона відморозила пальці лівої руки) і «раптова» смерть 5 лютого 1924 р. від серцевого нападу зовсім не пасують до казенно-оптимістичних заяв автора.

Хоч коротко, проте послідовно описав життя Л. Ліницької Ю. О. Меженко. Плян праці В. С. Василька цілковито відмінний. Він не тільки додає нові деталі, нові біографічні факти, а й поглиблює наше знання про артистичну індивідуальність Ліницької, про її хист. Часом автор навіть «теоретизує» — успішно і безуспішно. Зайвими в тій праці здаються звертання до Белінського, як найвищого авторитету в естетиці, або занадто відповідальні характеристики — наприклад, мистецької діяльності М. Л. Кропивницького, як «реалістичної школи М. С. Щепкіна, перенесеної в конкретні умови українського національного театру з його своєрідною специфікою» (стор. 145-146). В обох випадках, висловлюючись делікатно, відчувається провінціалізм автора. В обох випадках ніхто не тягнув автора за язик і ніхто не просив

його прорікати істини та хизуватися ерудитією.

Проте такі «слизькі місця» — поодинокі.

Головна лінія книги — спогади про Любов Ліницьку на сцені, як Марусю Богуславку й Прону у п'єсах М. Старицького «Маруся Богуславка» та «За двома зайцями», Варку в «Безталанній» І. Карпенка-Карого, Олесю в однойменному творі М. Кропивницького, а також, у різній мірі деталізовано — про ролі Л. Ліницької в перекладному репертуарі — Іо з «Надії» Германса, Міреле Ефрос в однойменній п'єсі Гордіна, Пернель у Мольєровому «Тартюфі» і в творах російських драматургів (в українських перекладах). Цікаво, що згадано в книзі (хоч і «відповідно!») поставлення «Брехні» (1911) В. Винниченка (Ліницька грала в ній Наталію Павливну), «Землі» (1912) та «Казки старого млина» (1914) С. Черкасенка, «Крил» (1914) Л. Старицької-Черняхівської, «Лісової квітки» Л. Яновської і п'єс С. Васильченка.

Прикінцеві сторінки спогадів присвячені підсумковій вражень від Ліницької-актриси: вона грала в трагедії, драмі, комедії, водевілі, мелодрамі... і співала в опері! Але перш за все вона героїня, героїня драматична, власне, трагічна. Не лірична. Л. Ліницька вміла збагнути характерні минулих часів і носити історичне вбрання. Їй удавалися ролі понівечених життям жінок, а разом з тим — і жінок-борців. Етапи її творчого шляху такі: інженеро-драматичне, молода, основна, а потім літня героїня і, нарешті, драматична стара.

На самому початку спогадів В. Василько зауважив: «Як добре грала Л. вона, Ліницька, Жанну д'Арк Шіллера! Ось роля, в якій могла б уславитися ця актриса!» А ще раз ця думка розлилася на одній з прикінцевих сторінок, набравши широчини узагальнення: «Як би розцвіли, забували таланти тогочасних українських митців, коли б їм можна було грати Шекспіра, Шіллера, Лью-

пе-де-Вега і багатющий російський клясичний матеріал?!» — Характеристика і Ліницької, і відвічної скрути нашої культури, і самого автора спогадів.

У течію основного матеріалу книжки вплетено й порівняння хисту двох найбільших артисток нашого кону: М. К. Заньковецької і Л. П. Ліницької. Порівняння це завершило характеристику актриси — як це міг зробити тільки сучасник і колега обох їх. На п'ять років молодша за Заньковецьку, Ліницька ніколи не спокусилася копіюванням великої артистки, а йшла шляхом справжньої творчості.

Перш за все вона перебрала нелюбі Заньковецькій ролі в історичних п'єсах, потім — віршовані. Бо Ліницька любила і романтику, і патос вільнолюбства та патріотизму. Вона — актриса й трибун. Вабив її і віршований текст. Гра Заньковецької йшла по «внутрішній лінії» і стримано; гра Ліницької була експресивною, «вибуховою», хоч вона володіла й мистецтвом філігранного оброблення слова. А голос у неї був, порівняно з Заньковецькою, сильнішим і розкішним, дикція була незрівняною. Голос Ліницької звучав то пристрасно й могутньо, то сухо і злісно, то... до невпізнання по-новому.

Артистичні дані Ліницької — це дані трагедійної актриси. Тяжіла вона, як твердить В. Василько, «до романтичного злету, запального слова, до яскравих емоцій». Він називає Ліницьку актрисою шіллерівського плану, а Заньковецьку натомисть — «знавцем таємниць жіночої душі і серця, актрисою глибокого психологізму» і плану шекспірівського. Гра Ліницької, нагадува-

ла йому Єрмолову й Мочалова, а гра Заньковецької — Комісаржевську.

В. Василько спостерігав, як вони творили образ. Заньковецька, «немов бджола по краплині, збирала його частини, душевні нюанси, переживання, думки». Ліницька потребувала «ухопитись зразу за якийсь яскравий, виразний деталь у ролі — чи то якесь почуття, чи фразу, чи характерну рису», а потім «вплевнено йшла до зерна образу». «Продес її творчості був стрибко-подібний, ішов вибухами і, як правило, від цілого до деталю, до частини».

Коротко, але добре написав В. Василько «портрет» Л. Ліницької, людини контрастів: яскрава актриса на сцені, тиха й лагідна, навіть «з зниженим тоном» — у житті. Недарма автор поділився з читачами своїм спостереженням: «Я переконався, що чим менше в актора в житті показного, театрального, тим більший він митець на сцені. І навпаки: чим більший нездара на сцені — тим більш удає з себе актора в житті».

Любов Павлівна Ліницька завжди сумнівалася у своїх успіхах, а під кінець життя недовіря їй набрало хворобливих форм. Але «товариші по сцені, особливо дехто з критиків... не захотіли підтримати Ліницьку, перекопати її і далі йти разом по шляху розвитку українського театру».

Ховали Ліницьку пишню: Софійський собор, процесія пройшла повз київські театри, промови і вінки. Але могила її не на головній алеї, серед видатних діячів України, а осторонь, біля могили її сина Слави.

О. ІЗАРСЬКИЙ

Книга, написана напохват

VICTOR ALEXANDROW. *Das Leben des Nikita Chruschtschow*. Paul List Verlag, München, 1958, Seiten 168. Aus dem Französischen. Titel der Originalausgabe: *L'Ukrainien Khrouchtchev* (Librairie Plon).

ВІКТОР АЛЕКСАНДРОВ. *Життя Нікіти Хрущова*. Видавництво Павла Ліста, Мюнхен, 1958, 168 стор. Переклад з французької. Заголовок оригіналу: *Українець Хрущов* (видавництво Пльон).

За ніяких умов, навіть найбільше злагідноочих, у написанні біографії Хрущова Александров не витримує порівняння з угорцем Дьордьем Палоці-Горватом. Російський емігрант, що народився 1910 року в Петербурзі і пише під псевдонімом, він сконструював Нікітову біографію з надто легкої руки. Його еляборат має радше сенсаційний характер, і то щодо стилю, і щодо самого змісту. Але, не зважаючи на поверховість та зазнайство автора, книга дочекалася перекладів аж десятима мовами, і не виключено, що слідуватимуть дальші її переклади. Бо вона написана репортажним стилем і не вимагає спеціальних «солологічних знань».

Перші розділи, присвячені молодості, революційному ставанню та початкам політичної кар'єри Нікіти (стор. 7-39), написано на лад дешевого фільмового сценарія з тематики американського «Дикою заходу». Тут автор — як і в усій книзі — поставив собі завдання довести «українськість» Н. С. Хрущова: його прагдід є нащадком запорізьких козаків, який поселився на північних окраїнах Слобожанської України; дід писався ще «Хрущем», а батько, сільський коваль, кохався в українських горілках та наливках (Нікіта успадкував батьків нахил до «спотикача» та інших горілчаних виробів), виспівує з родиною українські народні пісні та витанцюює

гопака (що Нікіта також одідичив); а мати варить галушки і вареники. Таких аксесуарів є, мабуть, досить для єдинонеділимського автора, щоб «незаперечно» і «переконливо» ствердити, що новий червоний цар російсько-більшовицької імперії є... хитрим та спритним українцем. В Александрова рука наламана: він трохи не приятелював з «першим парубком у селі Калинівка», Курської губернії і, мов тинь, снувався за ним аж до часу, коли той у 1934 році посів право видряпатися на трибуну мавзолею Леніна, щоб там, стоячи в другому ряді, приймати з Сталіном різні принагідні паради.

Для прикладу відноуємо, що Александрову чомусь не відомо, що партійну кар'єру Нікіта почав на посту секретаря Петрово-Маріїнського райкому компартії, про що згадує Д. Палоці-Горват і що широко описане в офіційному радянському виданні «Рассказ о почетном шахтёре» (книжкове видавництво в Сталіно, 1961), зрецензованому в київському журналі «Дніпро» (ч. 11 за листопад 1961, стор. 159). Таких «незнань» чи «непомічень» у книзі кілька. Додатково згадаємо, що Александров кладе дату самогубства Скрипника на 1934 рік і пише про «деяких приятелів Скрипника... — Шумського, Лебедінца, Панченка, яких заарештовано і після вбивства Кірова страчено 2 грудня 1934» (стор. 49). Описуючи перебування Хрущова, Молотова та Єжова в Києві в 1937 році, де ця «тройка» ліквідувала членів політбюро та ЦК КП(б)У і народніх комісарів УРСР, автор покликається на якусь статтю Бурмістренка, «колишнього високого функціонера ЦК КП(б)У в Києві», написану в 1947 році в сіднейській газеті «Українське життя» (стор. 51).

Але справа не в цих разючих помилках. Як уже підкреслено, авторові йдеться передусім про те, щоб з Хрущова зробити щось у роді мо-

дерного, більшовицького «Тараса Бульби», який посідає тонкий український народний та запорізький гумор, глибоко розвинене почуття іронії, такої «питоменної українцям». Він іде навіть далі, аби тільки довести свою тезу про «українськість» Нікіти: «Як українець з походження, він не виявляє ані найменшого сліду такого поширеного серед росіян візантинізму» (стор. 97). Прислів'я, якими переткані виступи Хрущова, є, на думку автора, українського походження. При цьому він твердить, що «українська мова ближча до словінської, ніж до російської» (стор. 98), а це дало змогу Тітові та його дружині, пані Йованці, розуміти тексти українських пісень, які Нікіта співав у «віллі маршала на острові Бріоні» в 1955 році.

Одночасно треба визнати за автором зрозуміння для об'єктивізму, зокрема, якщо мова йде про національно-політичну характеристику імперії, що тепер діє під фірмою СРСР. Наприклад, на стор. 115 він говорить, що «Хрущов почав своє політичне життя в атмосфері російського та революційного „неомесіанізму“, що його розпалив Ленін своєю долмою про „світову революцію“». А з'ясовуючи політичну ситуацію в СРСР у період угорської революції та польського «жовтня» 1956 року, він приходить до такого висновку: «СРСР, країна з багатьма

народами, цей справжній „коммонвелт“, міг тоді наразитися на небезпеку розпаду на свої окремі частини» (стор. 152). Такі ствердження рідко коли можна почути від росіян-емігрантів, засліплених своїм «месіанізмом» та єдинонеділимською концепцією.

Життєпис Хрущова Александров доводить до 1956-1957 року. Черговий розділ, який займається 1957 роком, написаний німецьким «советологом», який не схотів опублікувати своє прізвище. Цей розділ, спертий на документацію, відрізняється від попередніх своїм спокійним та діловим реферуванням окремих фактів та подій у житті СРСР.

Книга читається як легка «крімісторі». Вона розрахована на широкого читача, тому, може, німецьке видавництво і випустило її в серії «кишеневих книжечок». Неознайомлений з радянською проблематикою пересічний читач напевно мусить прийти до висновку, що після грузина Й. Джугашвілі-Сталіна престол червоного російського «царя» посів «українець» Нікіта «Хрущ»-Хрущов.

Про особу Нікіти пишуть студії і памфлети. Чи не варто пригадуватися над тим, щоб у таких «серіях кишеневих книжечок» появилася монографія Нікіти з-під пера українського автора?

В. П. С.

НОТАТКИ

Проблеми XXII з'їзду КПРС

В Нью-Йорку, в залі Українсько-го інституту Америки, відбулася 9 грудня 1961 студійна конференція, присвячена останньому з'їздові Комуністичної Партії Радянського Союзу. Організатори конференції — головна делегатура ЗП УГВР у США та Дослідно-видавниче об'єднання «Пролог» — влаштовують такі студійні конференції вже протягом п'ятиох років; студійною темою було досі становище на Україні. В цьому році тематику поширено на весь СРСР. Стимулом для такого поширення були щойно закінчений XXII з'їзд, нова програма та новий статут КПРС і господарський плян СРСР на найближче двадцятиріччя. В конференції взяло участь 78 осіб із США та Канади.

Відкрив конференцію Микола Лебедь, генеральний секретар закордонних справ УГВР, який ствердив, що обов'язком української еміграції є стежити за всіма процесами, що проходять на рідних землях, вивчати їх та аналізувати і робити правильні та об'єктивні висновки. Фактом є, що діяльність української еміграції непокоїть Москву, і доказом цього є вбивство її агентам двох видатних українських патріотів — проф. д-ра Лева Ребета і Степана Бандери.

Завдання конференції — з'ясувати три проблеми на підставі програми КПРС і постанов її XXII з'їзду: поперше, національну політику Москви, в тому числі передусім щодо України; подруге, справу ідеологічного двоподілу в світовому комуністичному русі; потретє, реальні можливості щодо виконання економічних плянів СРСР.

На тему «Національна політика

КПРС періоду Хрущова, зокрема в світлі останніх партійних з'їздів» доповів д-р Василь Маркусъ. Він вказав на те, що сталінська національна політика, почата розгромом національних культур та національних кадрів неросійських народів у 1930-і роки і теоретично поглиблена в російському дусі в 1945-1948 рр., зазнала поважної кризи в 1953 році. Тоді ця проблема стала одним з вирішальних чинників у боротьбі за владу в Кремлі: на неї хотів спертися Берія, а згодом зробив це Хрущов, борючись проти російської шовіністичної групи послідовників сталінського терористського курсу. Але одночасно, користаючи з послаблення влади, неросійські народи актуалізували національну проблему і намагалися вирвати для себе перші поступки у формі т. зв. «національної відлуги» 1955-1957 років. Нові національні відносини в СРСР та в усьому «соціалістичному таборі» укладалися в той час на базі т. зв. «реставраційного ленінізму», що в національній політиці приблизно відповідало посередній лінії між російським шовінізмом та імперіальним централізмом, з одного боку, і відосередніми національними тенденціями, з другого.

Вихідним пунктом у тепер зформульованій національній політиці КПРС є теза, що нації, національні культури та соціальні класи є явищами «перехідними» і «невластивими» для комуністичного суспільства. Згідно з новою програмою КПРС уже сьогодні ніби відбувається в СРСР, а частково також і в інших країнах «соціалістичного табору», неужильний процес злиття

націй; консолідаційним центром такого процесу є російська нація та російська культура.

Теоретичні позиції національної політики в програмі КПРС не є новими, бо вони послідовно впливають з попередніх теорій Леніна та Сталіна, пізніше доповнених тезами російської шовіністичної групи на чолі із Ждановим. Новими є їх формулювання, відкрита актуалізація і підкреслення потреби їх плянної та посиленої реалізації в рамках «побудови комуністичного суспільства».

Ні тенденція до «злиття» чи «зниження» націй, ні національно-визвольні прагнення окремих народів до усамостійнення не є абсолютно неминучим розвоєвим процесом якоїсь історичної закономірності. Не механічний розвиток, а, навпаки, людська — індивідуальна і збірна — воля є рушієм історії і вона може передіти вислід розвоєвих можливостей у той чи той бік. Керівництво КПРС це добре знає і не покладається на якийсь «природний розвиток», а організує та вперто реалізує такий «розвиток». Від наснаги та боротьби, від сили ідейних вартостей, що поставлені на карту в цій боротьбі з боку тих, що вірять ніби на їх боці є «історія», і тих, що діють проти цієї «історії», залежатиме вислід історичного конфлікту другої половини ХХ століття. Цей конфлікт буде розв'язаний ще за життя теперішнього покоління і в контексті СРСР він піде по лнії перемоги або національно-визвольної концепції окремих неросійських народів, або советсько-російського націоналізму.

«Ідеологічна боротьба в світовому комуністичному русі — її причини та можливі наслідки» була темою доповіді д-ра Всеволода Голубничого, який ілюстрував свої тези багатьма цікавими цитатами з преси кількох компартій Європи та Азії. Після ХХІІ з'їзду КПРС у світовому комуністичному русі виразно оформився двоподіл між Москвою і Пекіном. Компартії різних країн приєдналися відповідно до того чи того центру і між ними три-

ває ідеологічна дискусія, яка у випадку Албанії набирає гострих форм.

На причини розламу склалися фактори зовнішнього, внутрішнього та доктринального порядку, як от: утруднення дальшого поширення комунізму у світі з огляду на загалом успішну американську «політику стримування» і з огляду на загрозу вибуху нуклеарної війни; розбіжність державних інтересів СРСР і Китайської Народньої Республіки; різниця національних та соціальних особливостей і революційних традицій; небажання деяких компартій підпорядкувати себе Москві; ревізія деяких засад марксизму-ленінізму з боку Хрущовської президії ЦК КПРС тощо. Однак розлам між Москвою і Пекіном не має ще характеру антагоністичного: взаємного поборювання ще немає і, може, не буде.

Кремль, забезпечившись атомовою зброєю, вважає, що капіталізм йому не загрожує. Змагання з капіталізмом він бачить тепер головне в площині дипломатії і економіки, в збільшенні свого економічного потенціалу, в допомозі господарськи слабо розвинутих країнам і в підвищенні життєвого рівня власного населення. Китайський же комунізм є ще революційний як у середині країни, так і назовні; очевидно він пробуватиме ще просувати революцію в сусідніх країнах та колоніях. Чи матиме він успіхи, залежатиме великою мірою від постави Заходу.

Висновки для української політики такі: треба рахуватися з можливістю послаблення революційно-мілітарної експансивності СРСР назовні, з довгим періодом мирного співіснування і, може, навіть з деяким пом'якшенням «холодної війни». До цього саме прагне Захід. Такий стан, річ ясна, міг би привести до відпруження життєвих умов в середині СРСР, а, може, і до повільного викинення там нових політичних течій та конфліктів.

Третя доповідь, що її виголосив мгр Василь Знаєнко, була присвячена темі «Реальність економічного плану в новій програмі КПРС».

Головним завданням генерального плану розвитку народного господарства СРСР за період 1960-1980 рр. (цей план є складовою частиною нової програми КПРС) є побудова комуністичного суспільства на території СРСР. Для досягнення цієї мети програма намітила дуже високі темпи розвитку економіки: для цього намічено вкласти впродовж 20 років в народне господарство СРСР коло двох білльйонів карбованців.

Головною вимогою для доброго плану є: чи він реальний, тобто чи він є науково та економічно обґрунтований. Перспективний план розвитку народного господарства на довгий період вимагає докладного опрацювання та вирішення цілого ряду важливих економічних проблем. В новому плані СРСР цього немає. Перш за все план охоплює період 20 років, про який пляновіки нічого певного знати не можуть. Подруге, плянові завдання в цілому ряді важливих показників є своїми величинами просто нереальними. Потреба, в плані є дуже серйозні диспропорції між деякими головними показниками, наприклад, між зростом національного доходу і продуктивністю праці. Дуже важливою складовою частиною кожного плану мусять бути розрахунки щодо розміру та розподілу робочої сили. Це питання програма промовчує. Радянська практика планування на протязі понад 40 років є дуже багата на погані плани. З чисто технічного боку 20-річний план є значним погіршенням планування, особливо в порівнянні з семирічними планами.

Нова економічна програма свідчить про те, що «хрущовізм» не може відійти в ділянці економічної політики від сталінських норм, тобто від політики дальшої швидкої та примусової індустріалізації. Навпаки, в економічній політиці програма не містить нічого, що прийнято називати «десталінізацією». Програма потрібна Москві для втримання її політичного та ідеологічного домінування в комуністичному бльоці, особливо в боротьбі проти претенсій

Китаю і для поширення політичних впливів СРСР у світі, точніше, в економічно слабо розвинутих країнах, а не для задоволення потреб власного споживача. Для виконання цього плану Україна далі буде змушена складати важкі жертви як матеріального, так і людського характеру.

*

В дискусії взяли участь: д-р О. Семененко, проф. Б. Мартош, проф. В. Чапленко, проф. Л. Шанковський, д-р Я. З. Пеленський, ред. Р. Ільницький і інж. Б. Чайківський.

На закінчення д-р М. Прокоп, який керував конференцією, зробив підсумки: а) В національній політиці КПРС існують проміжні періоди, в яких партія примушена поступатися неросійським народам під тиском їхніх національно-державних прагнень. Такі періоди були в 20-і роки і після смерті Сталіна. Основною ж метою національної політики КПРС та Москви далі залишається ступінь ліквідація національних питоменностей неросійських народів і перетворення їх у єдиний «советський народ», тобто в народ російський. Цей процес можуть спинити тільки успішна самооборона неросійських народів, сила їхньої життєздатності і їхня динаміка. б) Серйозне значення для самооборони неросійських народів і для їхньої національно-державної незалежності може мати також ідеологічна боротьба в середині «табору соціалістичних країн». Ця боротьба спирається як на різне розуміння Москвою та Пекіном того, як найкраще досягнути панування над світом, так і на розбіжність імперіальних інтересів більшовицької Росії і комуністичного Китаю. в) Якщо мова йде про економічні плани в новій програмі КПРС, то він знову кладе головний наголос на розбудову важкої промисловости і вимагає багато дальших жертв з боку неросійських народів СРСР, у тому числі передусім і зокрема з боку України. В цілому цей план зумовлений бажанням керівництва СРСР забезпечити за собою становище го-

сподарської та політичної переагри щодо інших комуністичних і некомуністичних держав.

*

Після конференції відбулася товариська зустріч її учасників, де в малих гуртах ще раз обговорено окремі проблеми, при чому зокрема вказано на фахове з'ясування тем доповідачами.

З приводу останньої студійної

конференції належить з визнанням відноувати щораз більшу участь молодих, які виростили та закінчили свої студії на чужині і які на конференції виступили як доповідачі або були її пильними слухачами. Цим учасники з кіл молоді документують своє серйозне зацікавлення справами в комуністичній частині світу, які мають прямиий або посередній стосунок до України.

Б. Ч.

Радянська виставка в Парижі

В Парижі відбулася 4 вересня — 3 жовтня радянська виставка. Вона була запланована в рамках французько-радянського обміну комерційними виставками. Про французьку виставку в Москві можна б говорити окремо: і під культурним поглядом, і під поглядом комерційним. Вона, за свідченням очевидців та кореспондентів, була зорганізована добре. Щодо виставки СРСР у Парижі то найкращою оцінкою її є той факт, що протягом місяця на ній не побувало навіть одного мільйона відвідувачів. Треба сказати, що не тільки міжнародні, але й численні внутрішні французькі виставки в Парижі часто збирають понад мільйон відвідувачів.

І справді — радянська виставка не заслуговувала на більшу увагу. Кількість виставлених об'єктів не була ні чітко упорядкована, ні належно насвітлена. Влаштувачі розгубилися між пропагандивним та комерційним аспектом і між радянсько-загальним і радянсько-союзним.

За добрим принципом: «І чого тільки в нас немає» — виставлено було і все, і всяке. Багато книжок, але дуже мало пояснень для чужинця-відвідувача; багато текстильних товарів, але поганої якості; багато харчових продуктів та овочів, але цим разом — без статистики споживання чи збуту взагалі; численні моделі автомобілів, проте без даних щодо їх доступності для пересічного громадянина; дещо ціка-

віший був відділ точної та ядерної апаратури — і дорогий, для французького «пролетаря» недоступний ресторан. Щоденний показ моди виявив тенденцію до практичної та елегантної жіночої одяжі — це навіть здивувало відвідувачів!

З комерційного погляду було мало чого цікавого: дещо з копальняного устаткування, дещо з фізичної апаратури. Але офіційних даних про замовлення нам не довелося читати. Для Європи СРСР мало що може пропонувати, лише деякі сирівці.

Нагромадження матеріалу не дало відвідувачеві ясної картини цілоти радянської продукції і не створило відповідного пропагандивного ефекту, якщо йдеться про різноманітність і багатство цієї продукції.

А найгірше вийшла справа з союзним характером виставки. Ні при книжках, ні при малюнках чи репродукціях історичних пам'яток, ні при індустріальних виробках не підкреслювано різнонаціональності союзу. Для чужинця, який одинаково не розбирається ні в російському, ні в грузинському, ні в іншому письмі народів СРСР, трудно було вирізнити значення, пропорцію чи то вклад різних національних культур у цілість, яку йому демонстрували. При мистецьких об'єктах, а також при фабрикатах, подавано не відповідну республіку, а тільки назву міста. Виходило, що решта даних не важить. Для француза все це означало «Росію». Доповнювало цю кар-

тину ще й те, що чи не весь персонал був рекрутований тільки з однієї столиці. Тут чи там один-два українці, один балтієць, а вже представників інших народів, зокрема азійських рас, навіть і на показ не було. Не диво, що французько-радянське товариство в своїх публікаціях і летючках говорило про «національну радянську виставку». Чи розуміти це як «державну», чи інакше, все одно для них це було «рюсс». При вході, а краще при виході, стояло 16 малих екранів, присвячених перманентним фільмам про окремі республіки. Фактично на всіх екранах майже не було помітно, що це не ті самі міста, фабрики і колгоспи — так мало мали вони відмінного, специфічного.

Щодо українці можна б відмітити появу серії кишенькового видання українських сучасних поетів. Оформлення дещо строкате і дешеве, але серед радянських публікацій це вражає новістю. Очевидно, для француза не було сказано ні про те, що це українська серія, ні про те, що вона видана з нагоди останньої декади в Москві, ні про те, хто ці поети.

Але не більше коментарів було й при ілюстрованому каталозі Київського і Харківського музеїв. Щодо виставки малярства, яка займала один куток павільйону і була надто

витримана в офіційному стилі, щоб можна було про неї дещо цікаве сказати, відмітимо лише Литвиненка «Весняну тищу» (1960) та Яблонської «Над Дніпром» (1954). Очевидно, ніде не було подано національності авторів; згадано тільки місце їх народження.

Можливо, що ця виставка була спробою — більшою, ніж у Брюсселі в 1958 р. — витворити в чужинців поняття про «радянську людину та дійсність». Ми однак думаємо, що вийшла наверх радше російська шовіністична однобічність. Всі запити про статистичні дані щодо окремих республік і їх культурні осяги викликали роздратовані відповіді персоналу виставки.

Не вважаємо за потрібне спинятися над численними цитатами, гаслами та іншими текстами, яких на виставці була сила силенна і яких «і так ніхто не читає» (ніде не було натовпу біля них, хоч деякі були й довгі).

Теж не вважаємо за необхідне реферувати ті численні вписи, які публіка робила в пропам'ятних книжках і в яких було і багато наївності, і багато критицизму — але найбільше слабкої поінформованості, до усунення якої виставка теж не спричинилася.

КМ

Осіньні виставки в Парижі

Від 29 вересня до 5 листопада відбувалася в Парижі виставка «Б'єнналь де Парі». В останні дні листопада відкрито виставку «Осіньні сальон». Співставляємо тут ці виставки, бо вони є дуже характеристичні в цю пору — між сотнями індивідуальних та групових виставок, які відбуваються в Парижі щомісяця.

«Б'єнналь де Парі» за традицією дає місце тільки мистцям до 35 року життя з усього світу. Виставлені твори переходять подвійну селекцію, національну та інтернаціональну, і їх можна вважати за репре-

зентативні роботи даного покоління. Це надає виставці посмаку деякої революційності, новаторства. Цього року все виставлене, за малою кількістю винятків, належало до модерного абстрактного мистецтва. В деяких випадках сміливість вислову була надто несподівана, надто спрощена або надто штучна і не викликала глибокого враження. Однак більшість творів відзеркалювала справді оригінальний підхід, творчу новість, продуманий, а не тільки випадковий вислів. В просторих залах, переповнених експона-

тами, можна було відчутися іноді чужість або індивідуальну примхливість надхнення того чи іншого твору, а іноді глибоке переконавання чи візію, висловлені в небуденній формі, яка після першого здивування ставала згодом близькою і багатозначною. Не збираємося тут давати детальний опис окремих творів; нам ідеться радше про те, щоб відзначити прямування та атмосферу, які панували на цій виставці. Не думаємо, що наведення декількох імен з додачкою декількох окремих могло б створити деяке уявлення про твори. Варто відмітити, що не тільки Європа та Америка, але й Африка та Азія були заступлені численно й добре — хоч дуже часто йшлося про учнів Європи. Наприклад, однією з цікавіших скульптур був птах турка Акара, натюрмор іранця Сетрака, людина мекіканця Дельгадільо.

При виставці «Б'єнналь де Парі» відбувалися також різні мистецькі імпрези, присвячені сучасним музичці, поезії, театрові.

Як контраст до цієї виставки, можна вказати на «Осінній салон», що відкривався в середині листопада в частині «Гранд Пале». Ця виставка вже традиційно, разом з «Салоном незалежних», є колективною маніфестацією всіх тих нових чи старих, які бажають замаркувати свою приязність, не збираючися на більшій індивідуальній імпрези в даному році. Отже це є реєстр, каталог; багато хто впізнає тут своїх старих знайомих або відзначає по-

яву нових зірок. Але величезна кількість творів і змішання всіх віків, стилів та орієнтацій унеможливають якийсь сильний вираз творчого пориву, хоч організатори постаралися якнайкраще поклашувати величезний виставлений матеріал. Можна було бачити тут по картині відомих уже старих парижан, Лянського і нашого Грищенка (краєвид з Піренеїв, обрамований картинками з фолкльору басків), декілька ретроспектив, з яких цікавішими є абстрактні композиції Біссєра та старанні композиції Воду. В перших залах дуже багато абстрактних полотен, а опісля — все інше: всі стилі і форми, які чергувалися з кінця минулого століття.

На партері багато скульптури: це теж довгий реєстр, без великої оригінальності. Одна зала присвячена застосованому декоративному мистецтву: килими, кімнатні прикраси, меблі, столове приладдя.

Назагал треба ствердити, що хоч цього разу «Осінній салон» був підготовлений старанно, проте бракувало йому і духу змагання, і пролому оригінальності.

Порівняння двох згаданих виставок є радше конфронтацією — конфронтацією не різних генерацій, а радше різного наставлення. Але обидві ці виставки далеко перевищують уже згадану експозицію творів малястрва і скульптури на виставці СРСР. Що більше: дві такі відмінні концепції мистецтва взагалі трудно співставити.

КМ

Конференція Міжнародної вільної академії наук і письменства

4-5 листопада 1961 р. відбулася в Парижі чергова конференція Міжнародної вільної академії наук і письменства. Конференція була присвячена темі: «Колоніалізм та імперіалізм сьогодні». Фактично майже всі прелегенти говорили про колоніалізм радянський. Доповідачі репрезентували чи не всі народи за

залізною заслоною. З українців виступили: проф. О. Кульчицький («Термінологічні аспекти і поняття колоніалізму»); проф. В. Янів («Радянський колоніалізм на Україні»), А. Жуковський («Еволюція культурного життя на Україні»); К. Митрович («Роля ленінізму в радянській філософії»). Міжнародна

академія, найактивнішим засновником якої був проф. О. Шульгин, своїми регулярними річними, а то й піврічними конференціями дає можливість ученим та інтелектуалістам на еміграції поділитися своїми дослідженнями і зайняти становище до проблем сучасного світу.

Міжнародна вільна академія виганувала покійного проф. О. Шульгина (1889-1960) випуском кни-

жечки, яка містить промови членів академії, виголошені на зборах 30 липня 1960 р., присвячених пам'яті проф. О. Шульгина. Члени академії різних національностей виявили докладне знання не тільки біографії О. Шульгина, але й української історії останніх десятиліть з якою було тісно зв'язане життя небіжчика.

KM

ЛИСТ ДО РЕДАКЦІЇ

Померлі відповідають

У квітневому числі місячника «Сучасність» за 1961 рік п. Василь Микитчук умістив свої спогади п. з. «Як виникла „Українська загальна енциклопедія”». Дісталось в цих спогадах і живим, і померлим. Дісталось Олені Кисілевській, проф. Кирилові Студинському, проф. Михайлові Галуцинському, інж. Петрові Франкові, А. Микитюкові, п. Шкляреві, Іванові Чепизі, Степанові Слюсарчукові, дир. Іванові Герасимовичеві, а найбільше моєму покійному батькові — проф. Іванові Раковському.

Вважаю, що є моїм добрим правом, а також і обов'язком, оборонити добре ім'я мого батька перед кривдячими твердженнями п. В. Микитчука і нагадати деякі факти, які автор спогадів з бігом років, мабуть, забув.

1) В. Микитчук твердить, що проф. І. Раковський «покинув пост головного редактора» «УЗЕ» і що «появу „УЗЕ” ми завдячуємо проф. В. Сімовичеві та дир. В. Дорошенкові».

Немає сумніву, що проф. В. Сімович, як редактор відділу «Україна», і дир. В. Дорошенко, як член редакційної колегії, вклали багато праці в «УЗЕ» і великою мірою до-

помогли появитися першій українській «книзі знання». Все ж таки треба в ім'я правди ствердити, що проф. І. Раковський був головним редактором «УЗЕ» від початку і до кінця її видання; він координував працю співробітників. Доказом цього є сама «УЗЕ», де прізвище проф. І. Раковського, як головного редактора, подане на заголовних сторінках в усіх трьох томах і наприкінці третього тому — в списку співробітників (до речі, один із секретарів називався Бедрило, а не Берділо) і членів редакційної колегії.

Хоч немає причин сумніватися, що проф. В. Сімович «зорганізував групу співробітників-фахівців... разом 22 особи», проте не вільно забувати, що всіх співробітників було 135 плюс 46 дорадників, разом 181 особа. Майже всіх їх приєднав до праці і втримував з ними контакт проф. І. Раковський.

2) Дуже широко з'ясував п. В. Микитчук труднощі в адміністрації та у фінансуванні «УЗЕ»; нагомість суттєві труднощі в редагуванні «УЗЕ» зведені ним до короткого твердження: «... в редакційній теці „УЗЕ” не було буквально нічого».

На ділі труднощі в редагуванні першої української енциклопедії були найважливішими та складнішими, як і адміністративні, а, може, навіть більші. Хай же про них нагадає п. В. Микитчуків покійний головний редактор «УЗЕ»: «Складення першої енциклопедії скрізь зв'язане з великими труднощами; у нас ці труднощі були не менші, коли не більші. Досі не маємо повного енциклопедичного словника нашої мови, ані спеціальних енциклопедій поодиноких наук; у не одній ділянці не маємо загальноприйнятих термінів, а багато з них є в пливкому стані. Дуже обмежені, невеличкі розміри нашої енциклопедії не давали нам змоги вмістити стільки назв та оглядів, як цього, може, бажали б знавці поодиноких ділянок знання; крім цього, при обмеженому об'ємі не легко втримати міру і визначити точні межі поодиноких ділянок, а навіть гасел. Перша наша енциклопедія мусіла поєднати два різні завдання: популярність і науковість... Численні співробітники нашої енциклопедії, приневолені заробляти на прожиток фаховою працею, не могли присвятити їй весь свій час, а проте жертвували їй з чисто громадського обов'язку» (вступне слово до I тому «УЗЕ»).

Останнє речення з'ясовує справу записень у виданні зошитів «УЗЕ». Пан В. Микитчук так слабо платив співробітникам «УЗЕ», що вони працювали радше з громадського обов'язку і з огляду на свої приятельські стосунки з редакцією, ніж для заробітку. В таких умовах годі додержати точності в появі зошитів збірної праці.

Про труднощі редакційної праці проф. І. Раковський говорить так:

«...Треба було творити особливий лексиконовий стиль, устійнювати номенклатуру і термінологію... треба було на всі боки вести листування, щоб дістати потрібні відомості, треба було не раз, не перебільшуючи, перевертати цілі бібліотеки та архіви, щоб дібратися до такої, для сторонньої людини дрібної речі, як, наприклад, дата яко-

їсь події, факту чи особи; і нарешті з такими труднощами здобути багатий матеріал втиснути в аж надто вузькі рамки нашого твору. Через це бувало таке, що багато співробітників покидало нас серед найгарячішої праці, і доводилося безнастанно шукати нових і нових... А бувало й таке, що потрібного матеріалу нізвідки було дістати, бо його або немає, або він сумнівний; тим то доводилося про цю справу не писати. Стан нашої правописної справи теж відбився на нашій роботі. Коли стало ясно, що харківська ортографія, головню щодо чужих слів, до кінця не продумана і не продумана, вносить тільки плутанину в таку важливу книгу, як перший український лексикон, треба було в цій справі творити компроміс між прийнятим здавна на західніх землях правописом і тим, що його проводив у життя Харків» (слово на закінчення III тому «УЗЕ»).

3) Пан В. Микитчук твердить, що «проф. Раковський поставив видавництву нові вимоги щодо винагороди його праці, зрівнявши умову, яка нормувала цю справу. Його вимоги годі було задовольнити».

Хто з живих пам'ятає завжди ідеалістично наставленого Івана Раковського, той ледве зможе уявити собі його як грошолобну людину. А втім п. В. Микитчук сам говорить у своїх спогадах, як він пляново і систематично визбувся майже всіх спілників видавничої спілки, як він відкупив свою хату і як заснував нове поважне видавництво.

Про те, як І. Раковський опинився поза спілкою, пише в своїх спогадах його покійна вже дружина, Софія Раковська:

«Не зважаючи на всі прикrostі, Покійний не покидає редакції і доводить видання енциклопедії до кінця. Всякі первісні умови спілки з Покійним утратили були вже на стійності. Покійний закінчує свою тяжку п'ятирічну працю — замість різних обіцяних процентів — полюбовним судом, який признав йому п'ять томів енциклопедії в натурі!» Мирослав РАКОВСЬКИЙ

ЗМІСТ

Яр Славутич. Фльорентійські сонети	3
Богдан Войчук. Остання зустріч	4
Богдан Кравців. О. Білецький про радянське шевченкознавство	8
Володимир Дорошенко. І. Франко і М. Грушевський	16
Василь Чапленко. Український фолкльор у творчості М. Го- голя	37
Андрій Жук. Пам'яті Миколи Порша	52
Василь Маркусь. Четвертий том «УРЕ»	67
Олекса Горбач. Післявоєнні мовознавчі публікації в УРСР	79
Богдан Кравців. «Книга битія» українського народу — «Архе- ологія України» Я. Пастернака	96
Йозеф Л. Ліхтен. Продовження дискусії про українсько-єврей- ські взаємини	102
Критика і бібліографія. Хвильовий по-англійськи (І. Ли- сяк-Рудницький) — Друге видання «Історії укра- їнської музики» (А. Вірста) — Любов П. Ліниць- ка (О. Ізарський) — Книга, написана напохват (В. П. С)	110
Нотатки. Проблеми XXII з'їзду КППС (Б. Ч.) — Радянська вистав- ка в Парижі (КМ) — Осінні виставки в Парижі (КМ) — Конференція міжнародної вільної ака- демії наук (КМ)	120
Лист до редакції. Померлі відповідають (Мирослав Раков- ський)	126

Адреси наших представників

- Австралія:** Fokshan Library
& Book Supply
1 Barwon Street
Glenroy W. 9, Vic.
- Аргентина:** Cooperativa de Credito
«Renacimiento»
(para «Suchasnist»)
Maza 150
Buenos Aires
- Велико-
британія:** Ing. Jaroslaw Hawryliw
40. Alma Rd.,
St. Albans, Herts.
- Канада:** I. Eliashevsky
118 Medland St.
Toronto 9, Ont.
- США:** G. Lopatynski
875 West End Ave,
Apt. 14b
New York 25, N. Y.
- Франція** M. Soroczak
Cit  Pierre Courant
Bel—Horizon
St. Etienne, Loire
- Швейцарія:** Dr. Roman Prokop
Mottastr. 20
Bern
- Швеція:** Kurylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн просимо надсилати безпосередньо на адресу видавництва.

Адреси для влат:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.
München 2, Karlsplatz 8/III

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.,
München 2, Lenbachplatz
Kto Nr.: 80165

Postscheckkonto: PSchA München
Kto Nr.: 22278

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ на місячник «СУЧАСНІСТЬ»

	одно число:	річно:
Австралія	0:6:0	3:0:0 фун.
Австрія	15,-	150,- шил.
Англія	0:5:0	2:5:0 фун.
Аргентина	20,-	200,- пез.
Бельгія	30,-	300,- бфр.
Бразилія	50,-	500,- круз.
Венесуела	2,50	24,- бол.
Голляндія	2,50	24,- гул.
США	0,75	7,50 дол.
Канада	0,75	7,50 дол.
Німеччина	2,50	24,- нм.
Франція	2,75	28,- ффр.
Швейцарія	2,60	26,- шфр.
Швеція	3,-	30,- кор.

Репрезентативне видання творів
поезії і малярства

ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

в мовах: англійській, французькій
і німецькій — з паралельними украї-
нськими текстами

(в и б р а н е)

за редакцією проф. Юрія Луцького,
в мистецькому оформленні арт. ма-
ляра Мирона Левицького — Видав-
ництво Молоде Життя, Мюнхен —
стор. 116 + 8 кольорових репродук-
цій, в полотняній оправі з витиска-
ми + охоронна сорочинка, в ціні
дол. 5,— (п'ять) або рівновартість
в іншій валюті.

Дохід з розпродажу цього видан-
ня призначений на закінчення ЕУ,
що її видає НТШ, найстаріше украї-
нське наукове товариство. Тому
висилаємо це видання передовсім
усім прихильникам ЕУ й сподіває-
мося, що вони його щиро приймуть
і поширять серед українського гро-
мадянства та у відповідних колах
чужинецького світу на всіх конти-
нентах.

Належність і дальші замовлення
слати на адресу Пласту в Торонто,
Видавництва в Мюнхені, або до Ко-
мітетів і Представників в-ва ЕУ
в поодиноких країнах.

Видавництво
Енциклопедії Українознавства

Приймається передплата на 1962 рік на журнал

«СУЧАСНІСТЬ»

місячник літератури, мистецтва, суспільного життя.

За 1961 рік у журналі взяли участь такі співробітники:

Емма Андіївська, Василь Барка, Лев Білас, Володимир Біляїв, Марта Богачевська, Богдан Бойчук, Вольфрам Бурггардт, Богдан Винар, Віра Вовк, Євген Врецьона, Богдан Галайчук, Яків Гніздовський, Лідія Голубнича, Всеволод Голубничий, Анна-Галя Горбач, Олекса Горбач, Святослав Гординський, Євген Гловінський, Сергій Домазар, Володимир Дорошенко, Андрій Жук, Олекса Ізарський, Володимир Кайда, Марта Калитовська, Ігор Качуровський, Патриція Килина, Ігор Костецький, Іван Кошелівець, Богдан Кравців, Володимир Кубійович, Олександр Кульчицький, Микола Лебець, Іван Лисяк-Рудницький, Галя Мазуренко, Іван Майстренко, Зігмунт Маркєвіч, Василь Маркусь, Василь Микитчук, Кирило Митрович, Петро Одарченко, Михайло Орест, Богдан Осадчук, Мирослав Прокоп, Степан Процюк, Емануїл Райс, Дарія Ребет, Левко Ромен, Богдан Рубчак, Ярослав Рудницький, Олександр Семененко, Яр Славутич, Юрій Соловій, Орест Старчук, Володимир Стахів, Марія Струтинська, Олександра Сулима, Юрій Тарнавський, Олександр Филипович, Ганс Фіндайзен, Василь Чапленко, Павло Чернов, Валентина Шалі та ін.

У справах передплати звертатися до видавництва і його представників за межами Німеччини.

Умови передплати й адреси представництв див. на попередній сторінці обкладинки.